

TÜRKMEN BOYLARININ GEÇMİŞİ, YAYILIŞI, BUGÜNKÜ DURUMU VE GELECEĞİ

Prof. Dr. Soltanğa ATANIYAZOV

Türkmenistan Bilim ve Teknik Yüksek Kurulu.

ÖZET

Dünya milletlerinin önemli bir kısmı, tarihlerinin belli bir döneminde boy ve uruğlara bölünme sürecini yaşamışlardır. İktisadî, sosyal şartlar nedeniyle bu bölünme bazı topluluklarda ve bu arada göçebe hayatı yaşayan Kazak, Kırgız, Başkırt, Türkmen gibi Türk topluluklarında uzun süre muhafaza edilmiştir.

Bu topluluklar arasında Türkmenler'in boy ve uruğları Kaşgarlı Mahmut, Mübarek Şah, Reşidüddin, Yazıcıoğlu, Salar Baba Harıdarı, Ebulgazi gibi kadim âlimlerin eserlerinde yer almıştır. Bu âlimlerin eserlerinde, Türkmen boylarının çeşitli devirlerdeki durumları ve yaşadıkları değişiklikler incelenmiş; boy ve uruğların büyüklü-küçüklü topluluklarına ait bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu tarihî kaynaklarda, Kaşgarlı Mahmut tarafından sıralanan Türkmen boylarının bünyesinde Moğol saldırılarından sonra ortaya çıkan değişiklikler ve bu meydana pek çoğunun komşu ülkelere kaçması, kalanların ise başka topluluklarla birleşerek Teke, Yomut, Göklen, Ersarı, Sarık, Sakar, Alili, Olam, Surhı gibi yeni boyları meydana getirmesi hakkında dikkate değer bilgiler veriliyor.

Oğuz boylarına dayanan yeni Türkmen boyları, Türkmen halkının meydana getirdiği sosyolojik kollardır. Kadimden gelen bu geleneği yaşlı kuşaklar günümüze kadar yaşatmışlardır. Ancak genç nesil için boy-uruğ meselesi önemini gittikçe yitirmektedir.

Tarihî gerekliliğin bir ürünü olan bu bölünmeyi ortaya çıkaran şartlar bugün ortadan kalkmıştır. Bu yüzden artık XX. asırda boy-uruğ oluşumlarına rastlanmıyor. Ancak eskiden gelmekte olan gelenek hükmünde bazı şive özgünlükleri, mimari ve ekonomide kullanılan araç-gereçler, giyim-kuşam, halı dokuma, süsleme-işleme, yemek kültürü, gelenek-görenek gibi farklılıklar korunmaktadır.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte okullarda edebî dilde eğitim-öğretim verilmesi, gazete-dergi ve kitapların edebî dilde yazılması, radyo-TV ve görsel sanatlarda edebî dilin kullanılması ve bu arada halk arasında karşılıklı ilişkilerin artması, esasında özde bir olan Türkmen boyları arasındaki şive, kültür gibi maddî- manevî farklılıkların giderek azalmasına sebep olmaktadır.

Bu mühim meseleye, yani Türkmen boylarını bir bütün, halk ve millî bir devlet etrafında birleştirmek gibi gerekli bir ideale, Türkmenistan devlet başkanı Saparmırat Türkmenbaşı ve Türkmenistan Hükümeti büyük önem vermektedir. Böyle bir çaba neticesinde son yedi yıl içinde, hangi boya veya uruğa mensup olursa olsun, her Türkmen'in kendi halkına ve halkının zengin tarihine duyduğu gurur ve sevgi artmıştır. Böylece Türkmen halkı diğer kardeş Türk topluluklarıyla birlikte, dünya medeniyetinin aydınlık geleceğine doğru emin adımlarla yürümektedir.

Anahtar Kelimeler:

Oğuz, Halk, Boy, Bölüm, Uruğ, Tیره, Türkmen.

GİRİŞ

Dünyadaki insan topluluklarının önemli bir kısmının, tarihlerinin belli dönemlerinde boy veya uruğlara bölünmüş bir şekilde yaşadıkları bilinmektedir. Türk topluluklarından Tatar ve Uygur gibi topluluklarda böylesi bir bölünüş, çok eski dönemlerde görünmesine rağmen daha sonraları bu gelenek zamanla unutulmaya yüz tutmuştur. Bunun yanında göçebe hayatı yaşayan veya hayvancılıkla ziraati birlikte yürüten Kazak, Karakalpak, Kırgız ve Türkmenlerde boylara-uruğlara bölünme geleneği, günümüze kadar devam etmiştir.

Türkmen boyları konusunda daha tafsilâtlı bir şekilde bahsetmek gerekirse, şunları söylemek mümkündür: XIII. asrın ilk çeyreğinin sonlarında bugünkü Türkmenistan coğrafyası Cengiz Han'ın orduları tarafından istila edilmişti. Marı (Merv), Ürgenç (Eski Ürgenç), Lebap ve Ahal vilâyetlerindeki medeniyet merkezleri yerle bir edilerek bu ülkenin bir bölümünü Buhara Emirliği, diğer bölümünü Hive Hanlığı, Ahal ve batı taraflarını da İran şahları ellerine geçirmişti. "Bölüştür-hüküm sür" (Böl-yönet) şeklindeki koloniyâl hareketle bu hanlıklar, Türkmen halkının küçük boylara-uruğlara bölünmesine zemin hazırlamayı, hatta bir Türkmen boyunu bir diğerine veya birkaçına karşı kullanmayı devlet siyaseti haline getirdiler. Bu durum, Türkmen boylarının mensup oldukları boylara daha çok bağlanmalarına ve bir tehlike esnasında kendilerine hangi boyun yardımcı olacağını daha yakından tanımlarına sebep olmuştu. Neticede Türkmenler'in boy ve uruğlara bölünme süreci uzunca bir zaman devam etmiş ve sosyal gelenek bu asrın başlarında daha da yaygınlaşmıştır (*Ataniyazov, 1994*).

Türkçe konuşan toplulukların VII-VIII. asırlarda boylara ve uruğlara bölündükleri bilinmektedir. Orhun Yenisey'de ele geçen en eski Türkçe kitâbede "Az", "Basmıl", "Karlık", "Üç Karlık", "Kırgız", "Oğuz", "Dokuz Oğuz", "Tabgaç", "Tangut", "Türkeş", "Uygur", "On Uygur", "Çık"(Çığ) gibi Türk kavmine mensup isimlendirmeler ile karşılaşılmaması bu tarihi olguyu ortaya koymaktadır (*Malov, 1959*).

Bunlardan "Az" (Asa,Yasa), "Karlık", "Oğuz", "Çık" (Çığ) gibi isimler, Türkmen boy ve uruğlarının adı olarak da kullanılmışlardır. Bu durum Türk topluluklarının ve bu çerçevede Türkmenlerin en eski dönemlerde de boy ve uruğlara bölünmüş olduklarına işaret etmektedir.

Bu makalede boy(tayfa), uruğ, tîre, gibi etnografik terimlerin sıkça kullanılması sebebiyle bunların sosyal yapılanmadaki yerlerini ve anlamlarını göstermek gerekiyor. Bilindiği üzere boy ve uruğlar halinde yaşayan toplulukların hepsinde boylar uruğlara, uruğlar da tîrelere bölünmekte; daha açık belirtmek gerekirse, yukarıdan aşağıya doğru sıralanan çok halkalı bir zincir meydana getirmektedirler (Türkmen boylarının bazılarında bu zincirin halkaları 10'a kadar uzayıp gitmektedir). Türk topluluklarının hiçbirisinde bu halkaların her biri (mesela 1.halka, 2.halka, 5.halka) için başlı başına özel bir terim kullanılmamıştır. Bunun için Türkmen dilinde ve onun şivelerinde karşılaşılan "halk", "il", "tayfa", "uruğ", "kök", "kovum", "kabile", "aymak / oymak", "oba", "bölük", "bölüm", "gandüşer", "küde", "depe", "desse", "lakam", "top", "birata", "topar", "tîre" ve benzeri gibi çok sayıdaki terimler, bu toplulukların sadece birisini değil, pek çoğunu da ifade etmek için kullanılıyordu. Ancak ilmî çalışmalarda bu zincirin bütün halkalarını olmasa da belirli temel topluluklarını özel terimler ile ifade etmek gerekiyor. Bu yüzden biz, günümüzde bağımsız Türk devletlerinin asıl halkını teşkil eden Türkmen, Özbek, Kazak, Karakalpak gibi toplulukları halk, bu halkların sayıca büyük nüfuzlu bölümlerini (mesela Oğuzlar'ın / Türkmenler'in 24 boyunu) "boy / tayfa" terimi ile göstermeye çalıştık. Türkmen boyları çoğunlukla 2-3, bazen 4, hatta 5 büyük bölüme ayrılmışlardır. Meselâ Tekeler "Utamış"-Toğtamış (2 bölüm), Yemreliler "Gumlu"-Dağlı (2 bölüm), Yomutlar"Bayramşahlı"-Atabay" "Cafarbay" (3 bölüm), Ersarılar "Uludepe"- "Güneş"- "Gara"- "Bekevül" (4 bölüm), Çovdurlar "Garaçovdur"- "Abdal"- "İğdir"- "Bozacı"- "Buruncık" (5 bölüm).

Ebulgazi devrinde Özbekler'de boydan küçük, ancak uruğdan büyük olan bu topluluklar "tüpe" sözüyle ifade ediliyordu (*Mitt,I,1939*). Bu terim Ersarılar'ın "Ulu- tepe" bölümünün adında muhafaza edilmiştir. Biz çalışmamızda boyun bu

büyük kısımlarını “bölüm” terimi ile karşıladık. Bölümler de kendi aralarında birkaç parçadan ibarettir. Biz, bunlara da “uruğ” dedik. Uruğ’un alt gruplarını ise “tîre” şeklindeki umumî bir sözle adlandırdık. Demek ki: “1-Halk, 2-Boy(tayfa), 3-Bölüm, 4-Uruğ, 5-, 6-, 7-, 8-Tîredir.”

TARİHÎ KAYNAKLARDA OĞUZ BOYLARI

Türk topluluklarının özellikle de Oğuzların / Türkmenlerin boylara bölünme hâdisesi kadîm bilginlerin de dikkatini çekmişti. Meselâ büyük dil âlimi Kaşgarlı Mahmud “Divân-ı Lügat-it Türk” adlı muhteşem eserinde, “Oğuzlar, Türkmenlerdir.” şeklinde yazdıktan sonra onların 22 boyunu saymış ayrıca bu boyların tagma(damga)larını göstermiş; sıralamanın ardından da “Herkesçe bilinmesi gerekli olduğu için bu boyların hepsini yazdım.” (Kaşgarlı, I, 1992) demiştir.

Kaşgarlı bu çalışmasında Oğuzların 22 boyunu sıralamış olsa da, aslında bu boyların sayısı 24’tür. Divân’ın üçüncü cildinde Kaşgarlı bu konuda, “Türkmenler aslında 24 kabiledir” demektedir (Kaşgarlı, I, 1992). Kaşgarlı burada konar-göçer Türkmen olan Halaç ve Karlık adlı iki boyu, Oğuzlardan ayrılmış oldukları için sıralamaya dahil etmemiştir.

Bize göre, Kaşgarlı devrinde (XI. asır), hattâ ondan da önce Türkmenler sadece 24 boyla sınırlanmamış olsa gerektir. Ancak büyük âlim Kaşgarlı Türklerin ataları olan Hunların ülke idaresinde yer alan, hizmet gören 24’lü askerî-coğrafi bölünme geleneğini göz önüne alarak Oğuzlar’ın temel 24 boyunun adını sıralıyor; bunların küçük uruğ ve tîrelerini hattâ siyaset ve nüfuz bakımından pek önemi olmayan boyların adlarını hesaba katmıyor. Bu konuda Kaşgarlı, “Ben bunlardan(boylardan) kök ve ana boyları saydım, oymakları bıraktım. Sadece herkesin bilmesi gerekli olanlarını, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan damgaları yazdım.” (Kaşgarlı, I, 1992) diyor.

Kaşgarlı’nın sıralamasında o devirde tanınmış, nüfusu ve nüfuzu bakımından diğerlerinden seçilmiş boylar ön sıralara getirilmiştir. Kaşgarlı

bizzat kendisi de sıralamada ilk yeri “Kınık”lılara verdiğini, çünkü devrinde hakanların bu boydan çıktığını vurguluyor (Kaşgarlı, I, 1992).

Kaşgarlı’dan sonra Oğuz boylarının sıralamasını yapan müelliflerin eserlerinde bu sıralamanın temelde değiştirildiği göze çarpıyor. Meselâ Kaşgarlı’da ilk yeri tutan “Kınıklar”, Reşidüddin’in ve onun çalışmasından yararlanan müelliflerin sıralamalarında en sonuncu, yani 24. yere düşüyor. Bu durumu diğer boylarda da görmek mümkündür (Aşağıda sunulan karşılaştırma tablosuna bakınız).

Demek oluyor ki, Kaşgarlı’nın sıralamasında bazı boylar Reşidüddin’in ve diğerlerinin devrinde çeşitli sebeplerle önceki durumlarını değiştirerek alt yerlere düşerlerken, “Kayı”, “Tüver / Düver / Döğer”, “Yazır” gibi boylar daha sonraları üst yerlere çıkmışlardır.

Aşağıda Oğuz boylarının Kaşgarlı’da, Fahreddin Mübarekşah’ta (Sümer, 1992), Reşidüddin’de (Sümer, 1992), Yazıcıoğlu’nda (Sümer, 1992), Salar Baba’da (Harıdarı, 1994), Ebulgazi’de (Ebulgazi, 1958) yer alan sıralamaların karşılaştırmalı tablosunu sunuyoruz.

Bu karşılaştırma tablosu dikkatlice incelendiğinde, Oğuz / Türkmen boylarının güç ve nüfuzlarının çeşitli devirlerde belirli bir düzende olmadığını, bazı boyların önceki durumlarını daha sonra kaybettiklerini, bazılarının ise tam tersine yukarı sıralara yükseldiğini görmek mümkündür. Meselâ tablosunu Kaşgarlı’dan yaklaşık 130 yıl sonra yazan Mübarekşah’ın eserinde “Kınıklar” 1. Sıradan 2. Sıraya, “Kayılar” 2’den 5’e, “Avşarlar” 6’dan 13’e düşmüşlerdir. Kaşgarlı ve Reşidüddin’in tablolarında (aradaki zaman süresi 225 yıl civarı) boylara verilen yerler daha da farklıdır. “Kınık” 1’den 24’e, “Bayındır” 3’den 13’e, “İva” 4’den 23’e, “Bayat” 9’dan 2’ye gibi.

Boyların sıralamasında büyük değişiklikleri, onların sayılarının çeşitli sebeplerle azalıp çoğalmasını, başta savaşlar ve salgın hastalıklar olmak üzere muhtelif hususlarla açıklamak mümkündür. Nitekim XIII. asrın başlarında Cengiz ordularının Türkmenistan coğrafyasına saldırması neticesinde oba ve şehirlerin pek çoğu istilaya uğramış ve insanlar kitleler halinde yok edilmişti. Cengiz Han’ın askerleri hem Harezm

ÇEŞİTLİ KAYNAKLARDA OĞUZ BOYLARININ SIRALAMALARI

Boy Adları	Kaşgarlı 1068-1072	Mübarekşah 1206	Reşidüddin 1300-1310	Yazıcıoğlu XV. asır	Salar Baba 1555-1556	Ebulgazi 1660-1661
	I	II	III	IV	V	VI
Gınık / Kınık	1	2	24	24	24	24
Gayı / Kayı	2	5	1	1	1	1
Bayındır	3	9	13	13	13	13
İva / Yıva	4	16	23	23	20	23
Salır	5	6	17	17	18	17
Ovşar	6	13	9	9	5	9
Bekdili	7	15	11	11	11	11
Bükdüz	8	14	22	22	16	22
Bayat	9	11	2	2	4	2
Yazır	10	7	5	5	7	5
Eymir	11	1	18	18	22	18
Garabölük	12	-	4	-	-	-
Alkabölük	13	-	19	-	-	-
İgdir	14	-	21	21	15	21
Üregir	15	4	20	20	17	20
Dodurga	16	12	7	7	9	7
Alayontlu	17	10	-	19	21	19
Tüver / Döğer	18	8	6	6	2	8
Beçenek	19	3	14	14	14	14
Çovdur	20	-	15	15	19	15
Çepni	21	-	16	16	23	16
Çarıklık	22	-	-	-	-	-
Yaparlı	-	8	8	-	-	-
Kızık	-	10	10	-	10	-
Garkın	-	-	12	12	12	12
Alkarevli	-	-	3	3	3	3
Karaevli	-	-	-	4	6	4
Kırık	-	-	-	-	8	-
Bayırlı	-	-	-	-	10	-
Yasır	-	-	-	-	-	6

toprağında, hem de Ahal'in kadim şehirlerinde sükknet içinde yaşayan halkı kırıp geçirmişti. Az sayıdaki halk ise dağlara, çöllere, büyük çoğunlukla da başka ülkelere göçerek bu felâketten canlarını kurtarmıştı.

Yukarıda adları geçen müelliflerin tablolarında sıralanan Oğuz boylarından bir kısmının adlarına Moğol saldırılarından sonra bu coğrafyada rastlanmamasına şaşmamak gerekir. Türkmenistan'ın bazı bölgelerinde bugün bile Kınık, Bekdili, Karabölük, Alkabölük, Üregir, Alayontlu, Çepni, Yaparlı, Kızık, Alkaevli gibi kâdim Oğuz-Türkmen boylarına mensup insanlarla karşılaşılmasına ve onların adları verilen "yer-yurt"a dahi rastlanmamasına şaşmamak gerekir. Bu belirtilen boylar Cengiz Han'ın, Timurlenk' in ve diğer istilâcıların baskıları devrinde ya yok olmuşlar, ya diğer Türk boyları

arasına karışmışlardır.

OĞUZ BOYLARINDAN TÜRKMEN TAYFA VE TİRELERİNE

Tabloda alt sıralarda yer alan boylar yukarıda belirtilen istilâ hareketlerinden sonra önceki durumlarını kaybedip ya diğer boylara karışmışlar; ya da yeni gruplarla birleşerek önceki boylarından tamamen farklı yeni bir ad almışlardır. Daha doğrusu saldırıya uğrayan halkı toparlayarak bünyesine alan boyun veya uruğun adları, yeni topluluğun adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna "Burkaz", "Göklen", "Yemreli", "Yomut", "Olam", "Sakar", "Sayat", "Surhi", "Çandır", "Teke", "Hatap", "Esgi" gibi boy adlarını misal verebiliriz.

Bu şekilde oluşmuş bazı boylara, onlara önderlik ve komutanlık yapan şahısların adları verilmiştir. Meselâ, Alili boyu, XIV. asırda Uzboy kıyılarındaki dağınık Türkmenleri toplayarak onlara önderlik yapan Ali Cora'nın adını almıştır. "Ali ili": Alili. XI. asırda tanınmış Türkmen komutanı Selçuk hükümdarı Tuğrul bey'in kayını Kızıl İbn Yahya'nın çevresinde toplanan halk da, bu şahsın adını almıştır: "Gızılili:Gızıl" (*Mitt, I, 1988*). Ersarı boyu da Moğol baskılarından sonra Uzboy'da ve Balkan dolaylarında yaşayan dağınık halkı başına toplayan Ersarı Bay'ın (XIII-XIV.asır) adını almıştır (*Ata- niyazov, 1988 ; Ataniyazov, 1994*). Aslı Salur Türkmenlerinden olan bu tarihî şahsiyete, önderliğini yaptığı Salur boyunun ikinci adı olan "Sarılar" ile ilgili bir ünvan verilmiştir: "Sarı ili'nin eri:Ersarı"

Hanlara ve hükümdarlara bu tarzda ünvan vermek geleneği eski Türklerde bu çerçevede Oğuzlarda da oldukça yaygındı. Nitekim Türk kağanı Bumin'in ünvanı "İlhan", Kutluk Tegin'in ünvanı "İlteriş'ti" (*Gumilev, 1967*). Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı M. Kemal'e "Atatürk", Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı Saparmırat Niyazov'a ise "Türkmenb'şi" ünvanlarının verilmesi bu geleneğin bir devamıdır.

Yerleştikleri bölgelerin adları verilen boylara ("Garadaşlı", "Manış", "Mehin", "Mürçe", "Nohur", "Hasar", "Anevlı") rastlandığı gibi, bunların mesleklerine ve meslekî faaliyetlerine göre ad alanlarıyla da karşılaşırız: "Arabaçı", "Düyeçi" gibi. Bu şekilde ad alma veya ad verme geleneğinin, 1071 Malazgirt Savaşından sonra büyük kitleler halinde Anadolu'ya göç eden Oğuz / Türkmen boyları tarafından da devam ettirildiği dikkat çekmektedir. Nitekim Osmanlı döneminde "boy" veya boyun daha alt birimini teşkil eden "cemaat", "bölük", "tîr", "oymak" ve "oba" gibi Türkmen gruplarının pek çoğu, kendi içlerinden çıkan idarecilerin veya liderlerin adını taşımaktaydılar. Bundan başka yaşadıkları bölgelerin adını alan veya o bölgelere adlarını verenler de vardı. Ayrıca, yaşadıkları hayat tarzı ile meslekî faaliyetlerine göre ad alanlar dahi mevcuttu (*Şahin, 1987*).

Kaşgarlı ve Reşidüddin tarafından sıralanan adlardan günümüzde Türkmenistan'da boy adı olarak muhafaza edilenleri sadece "Bayat", "Salır"

ve "Çovdur" dur. Bunlar arasında en büyük boy Salırlar olup, bu boy 3 gruba ayrılmıştır.

1- Sarahs Salırları: Sarahs ilçesinin yerli halkını oluşturan bu topluluk diyalektleri, giyim-kuşamları, gelenek-görenek- leri bakımından "Teke", "Yomut", "Ersarı", "Sarık" gibi boylara çok yakındır. Bu topluluk "Garaman", "Kıçı- ağa" ve "Yalvaç" adlı 3 büyük bölümden ibarettir.

2- Lebap vilâyetinin Danev, Farab, Çarçöv; Özbekistan'ın Buhara vilâyetinin Buhara, Garaköl, Alat; Semerkant vilâyetinin Nurata, Goşrabat; Harezmi vilâyetinin de Ürgenç dolaylarındaki Türkmen topluluğunun çoğunluğunu teşkil eden Salırlar. Bunların dili (diyalekt) Türkmen edebî diline temel olan merkezî diyalektlerden farklılaşmış Türk dillerinin Kıpçak grubuna giren toplulukların konuşmasına yakındır.

3- Lebap vilâyetinin Hocambaz ve Kerki ilçelerinde, Tacikistan'ın Cılıköl bölgesinde yaşayan Salırlar. "Kırk Öyli" yaygın adıyla tanınan bu Salırlar, konuşmaları bakımından yukarıda belirtilen topluluklardan biraz farklılaşmış, bu ikisinin arasında, konuşma dilleri edebî dile daha yakın olan bir topluluk meydana getiriyorlar.

Bu 3 topluluğun uruğ ve tîrelerinin adlarında birbiriyle olan benzerlikleri çok, ancak farklılıkları da az değildir.

Salırlar, erken dönemlerde Oğuzlar'ın büyük boylarından birini teşkil etmiş ve Türk topluluklarının bölük bölük göçtükleri çağlarda, Sırderya boylarından dört bir yana dağılıp "Salı" adıyla bir çok Türk topluluğunu bünyesine almıştır. Bunların bir bölümü Seçukluların batıya yürüdükleri devirde Saltık Baba'nın önderliğinde Kırım'a giderek burada Salır (şimdiki adı Salgir) ırmağının boyuna yerleşmişlerdir (*Navşirvanov, 1929*). Başka bir bölümü 1370 yılından önce Semerkant vilâyetinin Nurata ve Goşrabat dolaylarındaki Salırlar'dan (Salır) ayrılıp Çin'e giderek Pekin'den 50 km. uzaklıkta Yantsı ırmağı boyundaki Sün Hua bölgesinde "Salar" adlı topluluğu meydana getirmişlerdir (*Tenişev, 1976*).

Salırların en büyük bölümü, X-XI. asırlarda

Sırderya boylarından Balkan'a (Ebulhan) ve Mangışlak'a göç ettikten sonra XIV-XV. asırlarda Türkmen boylarının "Salur Birliğini" meydana getirerek İç (İçki) Salur ve Dış (Daşk) Salur adlı iki topluluğa ayrılmışlardır (Balkan-Mangışlak dolaylarında bu devirde Türkmen boylarının Çovdur Birliği de olup, bu birliğe "Çovdurlar", "İğdirler", "Söyüncacılar", "Abdallar", "Arabacılar", "Hocadıklar gibi büyüklü-küçüklü az sayıda uruğlar dahil idi.

Salur birliğine (muhtemelen bu birliğin Dış Salur topluluğuna) XVII-XVIII. asırlarda boy derecesine ulaşan "Teke", "Sarık", "Ersarı", "Yomut", "Esgî", "Olam", "Göklen", "Alili", "Hıdırili" gibi topluluklar da giriyordu (Ataniyazov, 1991).

Bunları göz önüne alan Faruk Sümer, günümüz Türkmenistan halkının yarısından çoğunun Salurlardan ibaret olduğunu vurgulamaktadır (Sümer, 1992).

Salurlar hakkında verilen mâlûmattan sonra Türkmenistan'da eski sosyal hayatını yaşatan ikinci büyük boy olan "Çovdurlar" dan bahsetmek lâzımdır.

Bu boyun büyük bölümü, Daşhovuz (Dış Oğuz) vilâyetinin Gubadag ve Akdepe dolaylarına yerleşmiştir. "Garaçovdur", "Bozacı", "Buruncık", "Abdal" ve "İğdir" denilen 5 bölüme ayrılırlar. Görüldüğü üzere burada "İğdir" ve "Abdal" uruğları, Çovdurların içine girmektedir. Ancak Hazaryaka İğdir-leri, Rusya'nın Astrahan bölgesinin Atal obasında ve Stavropol ülkesinin Türkmen, Neftekumsk, İpatov, Blagodarnensk, Arzgir ilçelerinde yaşayan İğdirler kendilerini Çovdurlardan saymazlar. Bununla birlikte onlarla kendilerini akraba, fakat başlı başına bir boy kabul ederler. Bu tespitlerimiz o bölgede yaşayan Abdallar için de geçerlidir.

Çovdurların bazı kesimleri Lebap vilâyetinin Sayat ve Hocambaz ilçelerinden başka Buhara vilâyetinin Alat ve Garaköl dolaylarında yaşamaktadır.

Başlıbaşına bir boy olma durumunu ve kadimî adını muhafaza eden 3. Topluluk ise "Bayatlar"dır. Bayatlar Lebap vilâyetinin Çarçöv, Danev, Farab ve Hocambaz dolaylarında birkaç obayı meydana getirmektedirler. Bayatların

büyük bölümü Buhara vilâyetinin Alat ve Garaköl dolaylarındadır.

Yer-yurt adlarından hareket edilecek olursa, Bayatlar geçmişte Hazar kıyılarında da yaşamış olmalıydılar. Etrek ırmağının boyundaki Gıziletrek ilçesinin daha önceki adının "Bayathacı" oluşu ile Esegulı dolaylarında "Bayatça" adlı bir tepenin bulunması buna işaret etmektedir (Ataniyazov, 1980).

Kaşgarlı ve Reşidüddin'in eserlerinde sıralanan Oğuz-Türkmen boylarının yukarıda belirtilen "Salu", "Çovdur" ve "Bayatlar" ile diğerlerine, günümüzde, sonradan ortaya çıkmış boyların bünyesinde uruğ ve tîre halinde rastlıyoruz. Bunları tek tek gözden geçirelim. (Boy adları önce Kaşgarlı'nın ve Reşidüddin'in yazdığı şekilde yazıldı, parantez içinde Türkmen dilinde söylenişi verildi. Uzun ünlü sesler iki nokta ile gösterildi).

1- KINIK (Gınık): Bu boy Türkmenistan'daki yer-yurt ve boy-uruğ adlarında hiçbir iz bırakmamıştır.

2- KAYIG (Gayı): Göklen boyunun iki büyük bölümünden birisinin adı. Bayat boyu bünyesinde küçük bir tîre. Kaşgarlı'nın ikinci sıraya koyduğu Kayılar, Reşidüddin zamanında ve ondan sonraki müelliflerin eserlerinde ilk sıraya çıkıyor. Bu yüzden Türkmen Klâsik şairleri Kayı ile Bayat boyunu "ılbaşı" olarak göstermişlerdir:

"ılbaşı Gayu-Bayat, Yemikli, Agar, Arabacı

Nerezimde bir seniñ dek ya-ha bolgay, bolmagay."

(Mollanepes, 1955)

3- BAYUNDUR (Ba: yındır): Göklen boyunun bir uruğu, Çandır boyunun bir tîresi. Bu boyun adına Garrigala (Karrıkale)'daki "Bagandar Çeşmesi"nin, "Bagandargala" adlı kalenin ve ayrıca Köneürgeç' teki "Bayındıroy" adlı obanın adlarında rastlıyoruz.

4- IVA: Bu boyun adını taşıyan kadim Oğuzlar, Türkmenistan sınırlarına yakın Özbekistan topraklarında bulunmakta ve Buhara vilâyetinin Garaköl ilçesinde birkaç obayı meydana getirmektedirler. Türkmenistan'da, bu boya mensup

olanlara rastlanmamaktadır. Bununla beraber ataboyu- nun bünyesindeki "Ibagata" ve Çovdurlar'ın "Uvak" tîrelerinin adlarında Iva boyu adının muhafaza edilmiş olması mümkündür.

5- SALGUR (Salır, Salar): Bu konudan daha önce bahsedildi.

6- AFŞAR (Ovşar): Bu boyun adı Ersarı, Göklen, Esgi ve Mürçeli boylarının içinde uruğ veya küçük tîre adları şeklinde yer almıştır. Bu ad Gızılbat'taki bir dere ve Kerki dolaylarında "Ovşarlık" denilen obanın adında da görülmektedir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün yerleştiği Avşaran (haritada Apşeron) adı da Avşarlar ile ilgilidir.

7- BEGTİLİ (Bekdili, Bektili): Göklen boyu içinde küçük bir tîrenin adıdır.

8- BÜGDÜZ (Bükdüz): Bu boy adı, Türkmenistan'daki topluluklar ile yer-yurt adlarında görülmektedir. Z.B. Muhammed ova, Fahreddin Mübarekşah'ın bu boy adını "Bükrüz" şeklinde yazmasından hareketle, Teke boyuna mensup "Bükri" uruğunun adının, bahis konulu ad ile alâkalı olduğunu belirtmiştir (Muhammedova, 1973).

9- BAYAT : Bu konuda daha önce bilgi verildi.

10- YAZGIR (Yazır): Moğol saldırılarından kısa bir zaman önce Yazırlar çok güçlü bir boy kabul edilmiş ve Ahal bölgesinde devlet kurma derecesine kadar ulaşmışlardı. O devirde Yazırlar'ın yönetim merkezine "Yazır" veya "Takyazır" denilmekte idi (Bu ortaçağ şehrinin kalıntıları, günümüzde, Şehrislâm adı ile Baherden ilçesinde yer almaktadır). Türkmenistan'da yer-yurt adları ile boy, uruğ ve tîre gibi adlar arasında Yazır boyu ile alâkalı başka bir ada tesadüf edilmektedir. Bunun en önemli sebebi Yazırlar'ın büyük kısmının komşu ülkelere göç etmiş olmasıdır. Moğol saldırılarından geriye kalanlar genellikle Köpet- dağ'ın vadilerinde yaşamışlar, saldırılardan kurtulanlar ise Karataşlı (Garadaşlı) denilen yeni bir ad almışlar ve daha sonraları bunlar küçük bir Türkmen boyunu teşkil etmişlerdir. Burada Z.B. Muhammedova'nın "Teke" boyunun bünyesindeki "Yazı" uruğunun (Mollan- epes' in akrabaları) adını, Yazır adının kısaltılmış biçimi olarak kabul ettiği de hatırlatılmalıdır.

11- EYMÜR (Eymir): "Eymürler" daha önce- leri genellikle Ahal'da, Köpetdağ'ın eteklerinde ve vadilerinde yaşamakta idiler. Tıpkı Yazırlarda olduğu gibi bunların bir kısmı daha sonraları Yemreli (Eymir ili: Yemir ili: Yemreli) adıyla yeni bir Türkmen boyunu teşkil etmişlerdir. Çünkü ortaçağın sonralarına doğru Moğol saldırılarından sağ kalanlar Daşhovuz bölgesine göçmüşlerdir. Günümüzde "Eymür" adı, Yomut ve Gök- lenler'i teşkil eden uruğ-tîre adlarında yaşamaktadır. Bu ada Köneürgeç ilçesinin Eymir adlı obasının ve Gıziletrek dolaylarındaki "Eymir'in Tutgusu" denilen yerin adında da rastlanmaktadır.

12- KARABÖLÜK (Garabö:lük): Bu boy adı, Teke ve Yomut boyları içinde tîre adı olarak geçmektedir. Reşidüddin, Karabölük' ü "Karaevli" biçiminde vermektedir. Bu Karaevli boyu Uzboy'da ziraat ile meşgul iken XV-XVI. asırlarda sıkıştırılarak Balkan dolaylarından çıkarılmışlardır. Bundan sonra bu boy, Karaevli adıyla bilinen kavim adını kaybetmiştir (Karriyev, Moşkova, Nasonov, Yakuboskiy, 1954 ; Vasilyeva, 1979). Bu boy adı Daşhovuz vilâyetinin Tagta ilçesindeki "Garaöyli" obasında yaşamaktadır.

13- ALKABÖLÜK (Alkabö: lük): Bu ad Salırların "Alaöylüklü" tîresinin adında görülmüyor.

14- İGDİR : Balkan bölgesinde, Rusya' nın Astrahan ve Stavropol bölgelerinde bir Türkmen boyunun, Daşhovuz bölgesinde Çovdurların bir bölümünün ve Yomut boyunda bir tîrenin adı. Bu isim veya isimlendirmelerle, Gubadağ ilçesinde "İgdir" adlı bir obada, Boldumsaz ilçesinde "İgdirkal" adlı bir dere ve Gıziletrek'te "İgdirolum" adlı bir geçitte karşılaşıyoruz.

15- ÜREGİR (Yüregir): Türkmenistan'da doğrudan doğruya bu boyun adına rastlanmıyor. Ancak bu ada yakın olarak "Ürküt" adlı tîreyi, Ersarılar'ın "Üregurt" (Ürä:gu:rt) adlı tîresini de İgdirler'in bünyesinde görüyoruz.

16- TUTİRKA (Do:durga): Bu söz Göklenleri teşkil eden iki büyük bölümden birisinin adıdır.

17- ULAYUNDLUG (Reşidüddin'de "Alayuntlu"): Türkmen boy ve tîrelerinde bu adın bugüne kadar muhafaza edilmediği görülmektedir. Ancak IV. asır Çin kaynaklarında karşılaşılan "Ala At" ile, Buhara vilâyetindeki Alat denilen Türkmen boyunun ve bu boyun adı verilen Alat ilçesinin adı burada zikredilmektedir (Zuyev,

1962). Bununla ilgili olarak Türkmen kale çölünde Alat adlı bir kuyu, muhtemelen Alat boyuna mensup olanlar tarafından kazılmış. Bu adı taşıyan bir türe de Afganistan Türkmenleri arasında varlığını sürdürmektedir.

18- TÜGER (Tüver): Günümüzde bu isimlendirileye “Tüver” biçiminde Çovdur ve Bayatlar; “Tüverey” biçiminde ise Ersarılar arasında rastlanmaktadır. Bundan başka batı Türkmenistan’da “Tüver” adlı bir oba ve kuyu, “Tüvergır” adlı da bir dağ vardır.

19- BEÇENEK: Rus yıllıklarında “Peçene- neg”, Reşidüddin’de ise “Beçene”, Ebul- gazi’de “Beçene” ve “İtbeçene” biçimlerinde geçen bu boy adı, Ersarılar’ın bir türünün adında (Halaç ilçesi dolaylarında) yaşatılmaktadır.

20- CUVALDAR (Çovdur): Reşidüddin’ de ve Salar Baba’da “Çavuldur” Yazıcıoğlu ‘nda “Çavındır”, Kitab-ı Dede Korkut’ta “Çavuldar” şeklinde anılan bu boy adı, günümüz Türkmen dilinde “Çovdur” şeklinde geçmektedir.

Türkmenistan’da Çovdur boyunun adını taşıyan yer-yurt adları pek çoktur. Daşhovuz vilâyetinin Gubadag ve Boldumsaz ilçelerindeki Çovdurlar’ın yaşadıkları obalar tamamen “Çovdur ili” olarak anılagelmıştır. Çovdur adlı obalara (Sayat ve Türkmenkale ilçelerinde), “Çovdurbulak” adlı kuyuya (Gızilkum çölü) ve “Çovduryab” adlı dereye (Esengulı ilçesi Hazar kıyısı) yer-yurt adı olarak bu ad verilmiştir. Bu adın en eski şekli olan “Çavuldur” ise Kazakistan’da “Şevülde” adlı demiryolu durağının adında muhafaza edilmektedir.

Bize göre, Darganata, Danev, Sakar, Farab, Daşhovuz’un Yılanlı dolaylarında, ayrıca Özbekistan’ın Harezmi, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya vilâyetlerinde onlarca obaya adını veren “Çandır” boyunun adı da, aslında “Çovdur” sözü ile aynı kökten türemiş olmalıdır. Bunu, Yazıcıoğlu’nun kadim “Çavuldur” adını “Çavındır” biçiminde kullanmış olmasından ve bazı ilmî araştırmalardan görmek mümkündür (Muhammedova, 1973 ; Geybullayev, 1986 ; Curokulov, 1992).

Buhara ve Hive hanlarının yürüttüğü siyaset neticesinde zorla dağıtılan ve bu iki hanlığın arazilerine parça parça bölünerek yerleştirilen Çandırlar, son zamanlarda Çovdurlar’dan

uzaklaşıp başlı başına bir Türk men boyunu meydana getirmişlerdir.

Sumbar ırmağının sol kolu olan “Çendir” ırmağı da Çandırların adından biraz değişik bir ad almıştır. Bu boyun “Çovdur” (Çavuldur) ve “Çandır” (Çavındır) adlı iki biçimine, Kafkasya ve Türkiye’deki boy veya oymak isimleri ile yer-yurt adlarında rastlanmaktadır (Muhammedova, 1973 ; Ataniyazov, 1994).

21- ÇEPNİ: Türkmenistan’da bu boyun adına veya izlerine rastlanmıyor.

22- CARUKLUG: Kaşgarlı’dan başka diğer müellifler tarafından temas edilmeyen bu boyun adı günümüzde Türkmenistan’da Göklen, Nohur, Teke, Yomut boylarının bünyesindeki “Çarık”, “Çarıklı” uruğlarında korunup kalmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, yukarıda ele alarak bilgi verdiğimiz 22 boydan başka “Karlık” ve “Halaç” boylarının adlarını belirtiyor. “Karlık” adı Arap kaynaklarında “Harluk”, Farsça eserlerde “Harluh”, Çin yıllıklarında ise “Gelolu” şekillerinde kullanılmıştır (Bartold, 1968). Erken dönemlerde Karlıklara “Üç Oğuz” yani “Üçboy” da denilmiştir (Gumilev, 1967). Kaşgarlı, Oğuz boyları arasında göstermemiş olsa da, Divânının üç yerinde bunların Türkmen (Oğuz) olduğunu vurgulamakta ve “Karluk, göçebe Türkmenler’den bir topluluğun adıdır. Oğuzlar’dan ayırırlar. Oğuzlar gibi Türkmen dirler” demektedir (Kaşgarlı, 1992).

Karlıklar günümüzde Özbek halkının bir boyu olarak kabul ediliyorsa da daha önce (X-XI. asırlar) Türkmenlerin bünyesinde yer almakta idi (Roslyakov, 1956 ; Yeremeyev, 1962). “Arabaçı” adlı Türkmen boyunun içinde “Ak Garlı” ve “Gara Garlık” adlı uruğların varlığı ise, onların geçmişte bir Türkmen / Oğuz boyu olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud’un temas ettiği ikinci boy ise “Halaçlar” dır. O, “Kayı” ları bu boyun bir bölümü olarak kabul etmektedir (Kaşgarlı, III, 1992).

Türkmen boyları arasında ilk defa X. asırda Halaçlar, Maverâünnehir’den Amu- derya’ nın (Ceyhun) sol tarafına geçmişlerdir. Muhtemelen Buhara dolaylarından buraya göçmüş olmalıdırlar. Çünkü Buhara bölgesinin Buhara, Vabkent ve Romitan şehirlerinde “Halaç” adlı obalar bulun-

maktadır. Bu obaların varlığı, vaktiyle buralarda Halaçların yaşadıklarına işaret olmalıdır.

Amuderya'nın sol kıyısına geçen Halaç- lar'ın burada uzun süre barındıkları anlaşılmaktadır. Bunların kurdukları kaleye "Halaç Kalesi" , mezarlıklarına da "Hallacı Baba" denilmektedir. Kalenin adı daha sonraları burada kurulan ilçeye ve bu ilçenin çevresine verilmiştir.

Halaçlılar, kadîm Merv yani şimdiki Marı şehri ile de ilişkiler kurmuşlardır. Onların Karakum Çölü vasıtasıyla Marı'ya ulaşan eski yoluna "Halaç yolu" denilmekte idi. Halaçların büyük bölümü daha sonraları İran'a ve Hindistan'a gitmişlerdir. İran'da halen dillerini ve geleneklerini kaybetmeden yaşayan Halaçlar, Hindistan'da da önemli bir tesir bırakmışlardır. Bundan başka Azerbaycan'da Salan şehri civarındaki Halaç adlı obada bu boya mensup olanların yaşadıkları görülmektedir (*Ataniyazov, 1980*).

Muhammed Necip Bekrani'nin (XIII. asır) "Cihânnâme" adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Halaçların Gazne dolaylarına göçen bir bölümü, daha sonraları Abıvert dolaylarına dönerek burada uzun süre yaşamışlardır (Mitt, 1939). Anev yakınlarındaki "Halaç" adlı bayırın adı ise bunlardan kalmış olmalıdır.

Böylece Kaşgarlı Mahmud'un sıralamasında adları geçen 24 boy tamamlanmış oluyor. Ancak Reşidüddin, bu sıralamada yer almayan "Yaparlı", "Kızık" (Kırık) ve "Karkın" adlı 3 boyun daha adını vermektedir.

Bunların "Yaparlı" boyunun adı, en eski şeklinde, Türkmenistan'ın boy-uruğ veya yer-yurt adları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte günümüz Türkmen boylarında karşılaşılan "Yapağı" (Sarık), "Yapan" (Teke), "Yapaç" (Teke ve Esgi), "Yapban" (Yomut) gibi boy-uruğ adlarını, belki de daha başkalarını "Yaparlı" denilen kadîm boy adıyla bağlantılandırmak mümkün olabilir.

Reşidüddin ve Yazıcıoğlu'nun sıralamalarında (bk. Yukarıdaki tablo) "Kızık", Salar Baba'da ise "Kırık" biçiminde yazılan Oğuz boy adının "Kırık" kelimesinden geldiği kanaatindeyim. Bu boy adının, yakın söylenen şekli aşağıdaki Türkmen tîrelerinin adlarında muhafaza edilip

kalmıştır: "Kırk" ve "Kırklar" (Ersarı, Göklen, Teke, Çovdur, boylarının bünyesinde tîreler), "Kırıglı" (Mukrı), "Kırıklar" (Olam), "Gırıklı" (Er- sarı), "Gırık" (İgdir) ve buna benzer tîreler.

Reşidüddin'in sözünü ettiği "Karkın" (Türkmen dilinde Garkın) boyunun adına sadece Ersarı ve Alili boylarında tîre adları olarak rastlanmaktadır. Bu Türkmen boyunun adı, Lebap vilâyetinin Sayat ve Kerki ilçelerinde oba, Daşhovuz vilâyetinin Akdepe ilçesinde dere Köpdağ'da çeşme ve dere adı olarak yaşatılıyor. Afganistan'da yaşayan Türkmenlerin arasında "Karkınlar" daha çok olup burada büyük bir ilçeyi teşkil ediyorlar.

TÜRKMEN TAYFALARI

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere muhtelif müellif ve araştırmacıların bahis konusu ettiği boy adları, Türkmen halkının o devirdeki sosyal yapısının bir aynası durumundadır. Bu adları taşıyan boyların pek çoğu, bugünkü Türkmenistan coğrafyasından çok uzaklarda, meselâ Isıkköl dolaylarında ve Sırderya boylarında tarih sahnesine çıkmış olup Türkmenistan toprakları ile pek sıkı ilişki içinde olmamışlardır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, bu bölgelerde yerleşen boyların büyük çoğunluğu, daha sonraları çeşitli siyasî, askerî ve iktisadî sebepler yüzünden oturumlu yerlerini terk ederek başka ülkeleri yurt edinmeye mecbur olmuşlardır. Öncelikle Cengiz Han'ın ve Timur'un askerlerinin Türkmen halkına yaptığı şiddetli saldırılar, ülke halkını temelden sarsmıştır. Bu sıkıntılı yıllarda kırılmadan veya başka ülkelere göçmeden kalmayı başarabilen çok sayıdaki insan, hangi millete veya halka mensup olduğuna bakmadan XIII-XIV. asırlarda belirli hanların çevresinde toplanarak yeni yeni topluluklar meydana getirmişlerdir. Önceki Oğuz boy adlarından farklı adlar verilen bu toplulukların pek çoğu, daha sonraları gelişerek boy derecesine ulaşmışlardır.

Dilleri (konuşmaları), giyim-kuşamları, dokudukları halıları, çizdikleri şekil ve resimleri, müzik anlayışları, yemekleri, ziraat ve hayvancılık işlerinde kullandıkları araç-gereçleri ve pek çok unsurları noktasında birbirinden çok az farklılıklar gösteren bu boyların mensupları, günümüze

kadar hangi boy, uruğ veya türeye ait olduklarını unutmamışlar ve bu bağlılığı yaşatmışlardır.

Türkmen boyları arasında mevcut olan yukarıda sıraladığımız bazı küçük farklılıklar, geleneğe göre belli ölçüde günümüzde de devam etmekte ve yaşatılmaktadır. Bu özellikler göz önüne alınarak Sovyetler Birliği döneminde evvela Rus alimleri, sonraları da Türkmen etnograf ve dilcileri tarafından bu boyların pek çoğu incelenmiş ve boyların sosyal yapıları ve şiveleri hakkında bir çok ilmi çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Alili, Arabacı, Ata, Garadaşlı, Göklen, Yemreli, Yomut, Mukrı, Nohur, Olam, Sakar, Salır, Sarık, Surhı, Hasarlı, Çovdur, Ersarı boylarının diyalektleri (Şive...S.A) konusunda ilmi çalışmaların, tezlerin yazıldığı ve bunların pek çoğunun yayınlandığı bilinmektedir.

Türkmen dilinin diyalektleri genel olarak “Boy Ağzı” (taypa gepleşiği, S.A) terimi ile ifade edilirse uygun olacaktır.

(Nartiyev, 1994 ; Berdiyev, Kürenov, 1970).

Bütün bunları göz önüne alarak ,biz, son birkaç asır içinde (Geç Dönem Orta Asır, S.A) ortaya çıkan ve ilmi araştırmalarda daha çok “Türkmen boyu” adı altında temas edilen toplulukları kısaca hatırlatmakla birlikte, onların belli başlı özellikleri ve yerleştikleri belli bölgeler hakkında da bazı bilgiler vermek icap etmektedir.

Türkmen boylarının nüfusları konusunda hiçbir sıhhatli bilgi mevcut değil ise de, günümüz Türkmenistan coğrafyasında yerleşen Türkmen halkının esasını meydana getiren sonradan teşekkül etmiş boyların hiç değilse bazılarının nüfus bakımından çok büyük olduklarını, bazılarının normal büyüklükteki boyları meydana getirdiklerini, bazılarının ise nüfus ve yerleşim açısından küçük boylar halinde yayıldıklarını belirtmek lazımdır. En büyük boylar hükmünde Teke, Yomut ve Ersarıların, bunların daha küçükleri olarak Çovdur, Salır, Göklen ve Ata boylarının adlarını sıralamak mümkündür. Sarık, Sakar, Alili, Yemreli, Garadaşlı, Nohurlu, Olam gibi boylar ise orta büyüklükteki toplulukları meydana getirmekte idiler. Bunlardan daha küçük boylar olarak ise Surhı, Hatap, Mukrı, Anevlı, Kıracılı, Hasarlı gibi adlar taşıyan toplulukları sıralayabiliriz.

Biz bu boylarının adlarını, diyalektleri inceleyen araştırmacıların sıralayışlarına göre düzenlemeyi uygun gördük (Berdiyev, Kürenov, v.b., 1970).

1 – TEKE BOYU:

Büyük Türkmen boylarından biri olan Teke boyu mensupları, günümüzde Ahal ve Marı vilâyetlerinin asıl halkını meydana getirmekte ve Gızılbat’tan Murgap ırmağının kıyılarına kadar geniş bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Ahal’a gelmeden önce bu boy, Balkan’ın ve Mangışlak’ın kuzey taraflarında yaşamış olmalıdır.İlmi kaynaklarda sözlü malûmatlara dayanılarak XII-XIII.asırlarda Tekeler’in, Sırderya’nın aşağı kısımlarında yaşadıkları ve daha sonraları bir bölümünün Semerkant’ın Nurata dolayla- rında, büyük toplulukları ise Balkan -Mangışlak civarlarında yer tuttukları belirtiliyor (TSA, 8. Cilt, 2.kitap, 1986). Gerçekten de Nurata Türkmenleri içinde, “Teke“ ve “Sıçmaz” (Teke boyunun bir uruğu) gibi adlar ile karşılaşılması, bu bilgilerin doğruluğunu göstermektedir.

Tekeler XVII. asra kadar büyük ve güçlü bir boy şeklinde Türkmen tarihinin sahnesinde pek xer almamış gibi görünmektedirler. Türkmen boy ve uruğlarının ortaya çıkışlarını ele alan Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Şeceresi) adlı eserini 1660’da yazan Hive hanı Ebulgazi’nin Tekeler hakkında çok az bilgi vermesi, bizi böyle bir düşünceye götürmektedir. Bundan önceki müelliflerin eserlerinde “Teke” adlı boydan pek bahsedilmediği de belirtilmelidir. Bununla birlikte Ebulgazi şunları yazıyor: Salı ilinde bir kişi bar erdi. Adı: “Toytutmaz.” “Teke” ve “Sarık” ili anın oğlanları tururlar (Ebulgazi, 1958).

Bunun yanı sıra Ebulgazi’nin, “Tekeler’in Salı ilinden olduğu” şeklindeki malûmatı bizim için daha önemlidir. Çünkü bu bilgi Tekeler’in boy olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarını tahmin etmemize imkân vermektedir. G. İ. Karpov, Teke boyunun XVI. asırda teşekkül ettiğini düşünmekte ve rivayetlere dayanarak XI-XII. asırlarda teşkil olunmaya b’şladığını mümkün görmektedir (Karpov, 1942).

Anadolu, Harezmi ve Sarahs’ta yaşayan Tekelerin, buralara XIII. asırda göçmüş olduklarını ve

ayrıca Kazaklar'da ve Kırgızlar'da "Teke" adlı uruğ-tیرهlerle karşılaştığını göz önüne alırsak, "Teke" denilen boyun tarihinin çok eskilere dayandığını ifade etmek mümkündür. Çünkü Türkmenler Selçuklular'ın batıya gelişleri sırasında (XI. asır), Kırgızlar'dan ayrılıp bugünkü Türkmenistan bölgesine gelmişlerdir. Bu durum, Tekelerin uruğ olarak çok eski devirde, yani Türkmenlerin Kırgız sahralarında yaşadıkları zamanlarda ortaya çıktıklarını göstermektedir. Bunu, onların hususi adı olan "Teke" sözü de göstermektedir. Bilindiği gibi "totemler"den meydana gelen "Teke" gibi adlar, boy-uruğ adlarının en eski tabakasını meydana getirmektedirler (Ataniyazov, 1994).

Bize göre Selçukluların batıya doğru ilerlediği yıllarda, Tekelerin büyük bir bölümü Mangışlak sahasına göçmüş, kalanları ise Kırgızlar'ın ve Kazaklar'ın bünyesine girmişlerdir. Mangışlak'a gelen Tekelerin büyük bir kısmı bu yarımada'nın kuzeyindeki Yayık (Ural) ve Emba ırmaklarının kıyılarında yurt tutmuşlardır. Bunu, Yayık ırmağının kıyısındaki, şimdiki Uralsk şehrinin adının geçmişte "Tekeli" olması da göstermektedir. Öte yandan Moğolların hüküm sürdükleri devirde Yayık-Emba dolayları ve Mangışlak ile Balkan civarları Altınordu hanlarına tabi olmuştu. Tekelerin "Utamış ve "Togtamış" denilen iki büyük topluluğunun Altınordu hanlarının adlarını taşıması, Tekelerin bu sahalarda yaşadıklarını göstermektedir (Ataniyazov, 1988).

XV. asırda Altınordu devletinin dağılıp Astrahan, Kırım, Kazan ve Sibir gibi küçük hanlıklara bölünmesinden sonra ülkedeki karışıklıklar artmış ve bunun sonucunda diğer Türk boylarının üzerlerine saldırılar şiddetlenmişti. Mehmet Saray' göre, 1639 ve 1700 yıllarında Kazak sahralarından Tekelerin üzerine saldıran Kalmuklar onları bugünkü Türkmenistan topraklarına göç etmeye mecbur etmişlerdi (Saray, 1992).

Tekelerin önceleri Vas civarlarına çekilmiş olduklarını tahmin ediyoruz. Tekeler daha sonra Türkmen boylarının "Salır birliği"nde büyük bir boy olarak kendilerini tanıtmışlardır. Demek oluyor ki, Tekelerin küçük bir topluluktan büyük ve güçlü bir boy derecesine ulaşmaları, XVI-XVIII. asırlarda gerçekleşmiştir. Boy derecesine ulaştıkları yerlerde Dış Salır (Daşkı Salır)'ların içidir.

Bu boyun, sonraki tarihi hakkında bilgi sahibiyiz. XVI. asırda Uzboy suyu kesildikten sonra Uzboy-Vas dolaylarında hayat şartlarının güçleşmesi Tekeler'in Ahal topraklarına yaklaşarak buradaki yerleşik halkı XVIII. asırda sıkıştırıp çıkarmalarına sebebiyet vermişti. Tekelerin Ahal'a toplanması ve bu bölgede halkın artması neticesinde XIX. asırda Tekelerin bir bölümü Tecen-Sarabs taraflarına yerleşmişti. 1855-1857 yılları arasında Tekeler, Govşut han'ın önderliğinde Murgap arazisinin aşağı kısımlarını da ele geçirmişlerdir.

2 – YOMUT BOYU:

Bu boya mensup olanlar Balkan ve Daşhovuz vilâyetlerinde yaşayan halkın çoğunluğunu teşkil etmektedirler. İlişki içinde oldukları boyların ve toplulukların çok çeşitli oluşu ve ekonomik hayatı düzenleyen geleneklerin bazı farklılıklar göstermesi yüzünden, temelde aynı boya mensup olan bu Yomutlar (Batı / Balkan ve Kuzey/ Daşhovuz Yomutları) arasında şive, giyim-kuşam, güzel sanatlar (halı-nakış), yemekler vb. konusunda birbirinden az da olsa farklılıklar meydana gelmiştir.

Büyük bir bölümü İran'daki Türkmen-sahra'da (Etrek-Gürgen dolayları) yaşayan Yomut boyu, küçük topluluklar halinde Afganistan ve Karakalpakistan topraklarında görülmektedir.

Yomutlar boy olma derecesine Moğol istilâsından çok daha sonraları ulaşmış olsalar gerektir. Ebulgazi'nin "Şecere"sinden önce yazılan kaynaklarda Yomut denilen bir boy adı ile karşılaşılmasa, bizi böyle bir neticeye götürmektedir. Ebulgazi de bu kelimeyi boy olarak değil uruğ adı olarak kullanmıştır. Ebulgazi'nin yazdığına göre: "Yomut, Salır Kazan'ın neslinden olan Ögürçik Alp'in oğlunun torunudur. Ögürçik, Berdi, Gumlı, Yomut..." (Ebulgazi, 1958).

Yomutlar, Balkan-Mangışlak dolaylarında Salırların Dış Salır (Daşkı Salır) birliğine girdikleri devirlerde boy olma derecesine ulaşmış olmalıdırlar

Yomut adının anlamı konusunda araştırmacılar arasında çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında hakikate en yakın gördüğümüz Macar alimi

Vambéry'nin fikridir. Vambéry, "Yomut adını kadim Türk dilinde "il", "halk", "tayfa", "topar" (Almancası Menge) anlamlarında kullanılan "Yom" sözünden ve "-ut" ekinde teşkil etmiş olarak kabul etmektedir (Vambéry, 1885).

Her ne kadar "Yom" sözü yukarıda verilen anlamında günümüz Türkmen dilinde kullanılmıyor ise de, bu söz "yumak", "yumruk", "yumrı", "uymalak" (yuvarlak), "yumurtga" gibi kelimelerde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Uygurlar'da "topbak", "topar"; kadim Türk dillerinde ise "yumgı", "yumgılık" kelimeleri "yığın", "cem olmak", "toplanmak" anlamlarında kullanılmıştır. Kadim atalarımız olan Hunlar'a (Hun Türkleri) "Yomut" da denilmiştir. "Gun" (Türkmen dilinde "Hun" demektir, Y.A) şeklindeki adında "il", "topluluk", "tayfa" gibi anlamlara geldiğini göz önüne alırsak (Karşılaştırınız: Türkmen dilindeki "il-gün" sözü, Anadolu Türkçe'sinde de aynı anlama gelmektedir.) "Gun" veya "Yomut" şeklindeki adların aynı anlamda kullanıldığını anlamak güç değildir. Yomut sözünde kullanılan "-ut" eki, kadim Türk dillerinde "çokluk" bildiren bir takıdır.

3 – ERSARI BOYU:

Büyük Türkmen boylarından biri olan ve Lebap bölgesinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunu teşkil eden "Ersarılar", Türkmenistan'ın çeşitli bölgeleri ile Özbekistan'ın Buhara, Zereşan, Kaşkaderya, Sur- handerya vilâyetlerinde ve Tacikistan'ın Cılıköl dolaylarında bulunmaktadır. Ayrıca bunların önemli bir kısmı Afganistan'ın kuzey sahalarında ve bir kısmı ise İran'da (Meşhet, Bücnurt dolayları) ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Mevcut bütün kaynaklar, Ersarı boyuna "Ersarı" adlı tarihî bir şahsın adının verildiğini haber vermektedir. Gerçekten de Balkan dolaylarında yaşayan ve "Salır ili" olarak bilinen boylar birliğinin lideri olan Ersarı Bay tarihî bir şahsiyettir. Bu konuda Ebulgazi Bahadır Han: "Salur ili'nde, Abulhan'da (Balkan) Ersarı Bay tiygen bar irdi. Uzak ömür tapgan dövletli ve müslümançılıkla kuşes kılaturgan kişi irdi." (Ebulgazi, 1958) demektedir. Bu eserde Ersarı'nın seçeresi şöyle verilmektedir. "Oğuz, onun neslinden Salır Gazan, onun neslinden Ögürçik Alp, onun oğlu Berdi, Berdi'nin oğlu Gulhacı, Gulhacı'nın oğlu Ersarı."

Asıl adı "Gulmuhammet" olan Ersarı Bay, XIII. asrın ilk yarısında Moğollar tarafından yerlerinden ve yurtlarından edilen ve sağa sola dağılan Türkmenlerin geriye kalanlarını bir araya toplamış ve başlarına geçmişti. Böylece bu topluluğa "Ersarı ili" adı verilmiştir. Sadece bir boydan yani Salırlar'dan meydana gelmeyen bu topluluğun, orta çağlarda Türkmen boylarının pek çoğunu bünyesi içinde topladığı tahmin edilmektedir. Ancak bu birleşmenin çekirdeğini, "Salırlar" veya "Salır" denilen boylar topluluğu içindeki Türkmenler'in meydana getirdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu devir de bahis konusu topluluğa "Sarılar" denilmiş olsa gerektir. Çünkü bu boyun önderi olan Gulmuhammet'e "Ersarı" eri veya "Sarıların sergerdesi" ünvanları verilmiş idi.

4 – SALIR BOYU:

Bu boy hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

5 – SARIK BOYU:

Bu boya mensup olanlar Murgap deryasının orta kısımlarında şimdiki Guşgı, Tagtabazar ve Yolöten ilçelerinde yaşamaktadırlar.

6 – ÇOVDUR BOYU:

Bu konuda daha önce malûmat verilmiştir.

7 – ALİLİ (A:li:li) BOYU:

Bu boya mensup olanlar bugün genellikle Köpetdağ'ın etekleri ile Kaka ilçesinin Onbegi ve Yüzbaşı obalarında; boyun küçük bölümleri ise Daşhovuz vilâyetinin Akdepe ve Yılanlı civarındaki Alilioy'da ve Lebap vilâyetinin Danev, Çarçöv, Farab şehirlerinde; ayrıca Buhara vilâyetinin Peşku ilçesinde ve Afganistan'da yaşamaktadırlar. Bu Türkmen boyuna, XIV. asır ortalarında Uzboy yakalarında Ali Cora adlı bir sergerdenin çevresine toplanan halktan meydana geldiğinden bu boya boybaşlarının adı verilmiştir: Ali ili: Al(i) ili.

1578 yılında Üntüz suyunun kesilmesinden sonra bu boyun büyük bir bölümü Ahal'a gelmiş, bir

bölümü de Çarçöv civarına göç etmiştir. Ahal Alilhleri'nin bir kısmı, 1830 yılı Mayıs ayında Hive hanı Allahkulu tarafından şimdiki Daşhovuz vilâyetine zorla sürülmüş ve daha sonraları bunların yerleştikleri bölgelere "Alilioy" denilmiştir.

8 – GÖKLEN BOYU:

XI. asırda Sırderya boylarından Balkandağlarına göçen ve "Gök/Gökli" denilen Türkmen boyunun (*Agacanov, 1969*) nesilleri olan "Göklenler", günümüzde genellikle Garrigala (Karıkale) ilçesinde ve Gızılbat ilçesinin Çukur ve Cecis obalarında yaşamaktadır. Ayrıca bu boya mensup olanların bir kısmı Azerbaycan ve Türkiye'de, büyük bir kısmı ise İran Türkmensahrası'nda (Moravadepe dolayları) bulunmaktadır.

9 - NOHUR BOYU:

Bu ziraatçı ve dağlı boya mensup olanlar Baherden ilçesinin dağ içindeki Garri, Nohur, Garavul, Könegümmez, Garrigala ilçesinin Könekesir, Çukuryurt, Gargılı Hoca-gala, Duzludepe, Kürüçdey, Durduhan, Ayıdere obalarında; Aşgabat şehrinde ve İran'ın Türkmensahra bölgesinde yaşamaktadırlar.

10 - ANEVİLİ BOYU:

Bu boya mensup olanlar Aşgabat şehrinin yakını ile Anev ve Manış obalarında yaşamaktadır.

11- ARABAÇI BOYU:

Muhtemelen XVI. asırda Balkan – Mangışlak dolaylarında boy olma derecesine ulaşan bu küçük topluluk, günümüzde Lebap vilâyetine bağlı Danev ilçesinin Baragız, Kelleayak, Zergömen, Araki obalarından başka Buhara ve Mari vilâyetlerinde ve Karakalpakistan'ın bazı obalarında yaşamaktadır. Arabaçı boyu hakkında bilgi veren kaynaklar, onları kadim Türkler'in "Kanglı" boyunun nesilleri olarak kabul etmektedirler.

12 – ATA BOYU:

Bu boya mensup olanlar genellikle Lebap

vilâyeti'nin Darganata ve Karakalpakistan'ın Dörtgul dolaylarında yaşamaktadır. Ayrıca bunlara Gızılbat, Sakarçage ve Danev ilçelerinde rastlanmaktadır.

13 – GARADAŞLI BOYU:

Bu boyun mensupları günümüzde Daş-hovuz vilâyeti'nin Yılanlı ve Akdepe ilçelerinde pek çok obayı meydana getirmektedirler. Kadim Yazır Türkmenleri'nin ilk önceleri Balkan-Mangışlak'a, daha sonraları da Köpetdağ eteklerindeki Gökdepe Baher-den dolaylarına gelip yurt tutmalarından sonra bunların bir bölümüne "Garadaşlı" adı verilmişti. Bugün orta büyüklükteki Türkmen boylarından biri olan Garadaşlılar hakkında Ebulgazi Bahadır Han şunları yazmaktadır: "Yazır ili Horasan'a vararak Durun etrafında uzun yıllar yaşadı. Bu sebeple Durun'a Yazır yurdu diyorlar. Yazır ili'nin bir kısmı Durun'a yakın dağın içinde dehkanlık yaparak geçindiler. O devirde bunlara Karataşlı diyorlardı (*Ebulgazi, 1958*).

Tekeler'in Ahal'ı ele geçirmelerinden sonra, Köpetdağ vadilerinde ve eteklerinde yaşayan Karataşlılar'ın büyük bir bölümü Daşhovuz dolaylarına göçmüş ve geride kalanlar ise başka boyların içine katılmışlardır.

14 – YEMRELİ BOYU:

Kadim "Eymir" adlı Oğuz boyundan (*Ebulgazi*'ye göre, Mangışlak'taki İç Sarırlar'dan) bölünerek Köpetdağ'ın eteğinde, Durun civarında boy olma derecesine ulaşan ve "Eymir ili: Yemreli" adını alan bu topluluğun mensupları, Tekeler'in Ahal'ı ele geçirmelerinden sonra (XVIII. asır) Daşhovuz bölgesine geçerek burada Yılanlı ve Akdepe dolaylarında yerleşmişlerdir. Yemreliler'in geride kalanları ise Ahal'daki diğer boyların arasına karışmışlardır.

15 – MUKRI BOYU:

Bu boy, Lebap vilâyetinin Dostluk ve Kerki ilçelerinden birer büyük obayı; Çarçöv, Sayat ve Garabekevül dolaylarında ise küçük obaları teşkil etmektedir. Karpov, bahis konusu boya "Göklenler'den ayrılan topluluk" (*Karpov, Elyazma*):

25) olarak kabul ederken; Vinnikov'da "Kadım Mançurlar" dan ayrıldıktan sonra Uzak Doğu'da Türk topluluklarının (Türkmenlerin) bünyesine katılan topluluk" (Vinnikov, 1968) şeklinde tanımlamaktadır.

16 – OLAM BOYU:

Kadım "Alan" halkının nesilleri olarak kabul edilen Olamlar, Lebap vilâyeti'nin Hocambaz ilçesinde ve onun çevresindeki "Olam" obasında; Çarşangı ilçesinin "Ak- gumolam" ve Dostluk ilçesinin "Olamsırhı" obalarında; ayrıca Özbekistan'ın Semerkant şehrinin Türkmenşüzer (ya da Kölebat) mahallesinde ve Surhanderya vilâyetinin Kepderhana obasında yaşamaktadır. Olam- lara bölük - pörçük olarak Kerki ve Halaç ilçelerinde de rastlanmaktadır.

17 – SAKAR BOYU:

Kadım "Sak"ların (İskitler) nesilleri olan ve onların adlarını yaşatan Sakarlar, dağınık bir şekilde, Lebap vilâyetinin Sakar ve Sayat ilçelerinde yaşamaktadır. Bunların büyüklü küçüklü obalarına Marı vilâyetinin Murgap, Bayramali, Yolöten ve Tagtabazar ilçelerinde de rastlanmaktadır. Hatta bu vilâyet'in Sakarçage ilçesinde Sakarlar'ın adları yaşamaktadır. "Sakar" adının "Sak" adından ve çokluk bildiren "-ar" ekinde teşkil bulunduğu açıkça görülmektedir.

18 – SURHI BOYU:

Bu boya mensup insanlar Hocambaz ilçesinin Surhı (Sabınlı Surhı) ve Dostluk ilçesinin Gargalı Surhı ile Olamsurhı obalarında yaşamaktadırlar.

19 – HASAR BOYU:

Kaka ilçesinde bir obayı teşkil eden Hasarlar, konuşmaları, giyim-kuşamları ve kültürel yapıları açısından çevresini kuşatan halktan biraz farklıdırlar. Bu sebeple bu boyun diyalekti özel olarak incelenmiştir (Saparova, 1970).

Yukarıda adları belirtilen boylardan başka şive ve sosyal yapı bakımından şimdiye kadar incelenmeyen ve diğer Türkmen boylarından şive,

kültürel doku, süsleme-işleme ve yemek zevkleri gibi yönlerden, bulundukları bölgelerin de tesirleriyle biraz farklılık gösteren birkaç küçük boy daha vardır. Etnograflar tarafından başlı başına boy, dilciler tarafından ise konuşmaları bakımından diyalekt kabul edilen bu boyların belli başlıları şunlardır:

20 – ESGİ BOYU :

Lebap vilâyetinin Sayat ilçesinde ve Özbekistan'ın Surhanderya vilâyeti' nin Mübarek şehri dolaylarında yaşamaktadırlar.

21 – KIRAÇLI BOYU:

Lebap vilâyeti'nin Farab, Danev ve Darganata dolaylarında bulunmaktadırlar.

22 – BURKAZ BOYU:

Marı vilâyetinin merkezi ile Murgap, Sakarçage, Bayramali, Garagum ve Türkmenkale ilçelerinde büyüklü-küçüklü birkaç obayı meydana getirmektedirler.

23 – DÜYECİ BOYU:

Bu boya mensup olanlar Çarçöv şehrinin eteğindeki Talhan- bazar ve Daşhovuz vilâyeti' nin Yılanlı ilçesinin Düyebi obalarında yaşamaktadır. Düyeciler'e Buhara vilâyeti'nin Vabkent ilçesinde (2 oba), Karakalpakistan'da, Azerbaycan'da ve İran'da da rastlanmaktadır.

24 – MÜRÇELİ BOYU:

Beherden ilçesinin Mürçe obasında yaşamaktadırlar.

25 – MEHİNLİ BOYU:

Ahal vilâyeti'nin Kaka ilçesine bağlı Mehin obasında ve Daşhovuz şehrine yakın Meyilli obasında bulunmaktadırlar.

26 – ÇANDIR BOYU: Bu konudan daha önce söz edildi.

SONUÇ

Bu araştırma ile Oğuz boylarının kadîm geçmişi muhtelif sebeplerden dolayı bir yurttan başka bir yurda göç etmeleri, bazen birbirleri ile karışarak yeni Türkmen boylarını meydana getirişleri ve günümüz Türkmenistan coğrafyasında yerleşmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler sonucunda akla gelen ilk soru, bu Türkmen boylarının geleceğinin ne olacağı ve halkın boy ve uruğlara bölünüşünün devam edip etmeyeceğidir.

Bilindiği üzere yukarıda incelemeye çalıştığımız, adları belirtilen veya belirtilmeyen boylar bir bütün soy kütüğünü, yani Türkmen halkını meydana getiren büyüklü-küçüklü kollarıdır. Halkımızın ayrılmaz parçası olan bu boylar, X. asırdan son dönemlere kadar insanlık tarihinde kendisine uygun bir yer edinmiş ve devrindeki müelliflerin dikkatlerini çekmek suretiyle tarih sahifelerinde kendine has yerini almıştır.

Bartold'a göre Oğuzlar / Türkmenler, Büyük Selçuklu devletinin kurulmasıyla birlikte Ortaçağ İslâm dünyasının tarih sahnesinde çok önemli bir mevkiye ulaşmış ve diğer Türk topluluklarından daha yukarıda sayılmıştır. Bu durumun tabîî bir sonucu olarak İslâm kaynaklarında sadece Oğuz boyları geniş olarak yer almakta ve diğer Türk toplulukları konusunda böylesi kapsamlı bilgilere rastlanmamaktadır (*Bartold, 1963*).

Kaşgarlı Mahmut'tan başlayarak günümüz bilim adamlarının Oğuz - Türkmen boyları hakkında topladıkları zengin materyaller, geçmişte olduğu gibi gelecekte de dikkatle ve ciddiyetle değerlendirilecektir. Bu bakımdan bu malûmatlar, Türkmenlerin ve Türkmenistan'ın gerçek tarihinin yazıldığı günümüzde daha büyük öneme sahiptir.

Boy ve uruğlara bölünmek geleneği tarihî şartların bir gereği olmuştur. İnsanlık tarihinin çok eski devirlerinde, birbirine düşman toplulukların mücadele sürecinde atalarımız kendilerini koruyacak veya yardım edecek karındaşlarının, kan kardeşlerinin kimler olduğunu bilmeye, bunlarla ilişkilerini kesmemeye mecbur olmuşlardır. Böylece de toplumlar boy ve uruğlara bölünme zarureti ortaya çıkmıştır.

Günümüzde, bu gereklilik ortadan kalktı. Bu sebeple yaşadığımız çağda boy ve uruğlara bölünmek gibi bir durum la karşılaşmıyoruz. Yine de geçmişten gelen bir gelenek olarak Türkmen boyları arasında bazı diyalekt özellikleri, giyim-kuşam, halıkilim, nakış, süsleme-işleme ile günlük hayatta kullanılan araç-gereçler, gelenek- görenekler bakımından bazı farklılıklar kaydedilmektedir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sistemi içinde Türkmenistan'ın başlı başına bir cumhuriyet haline getirilmesiyle birlikte şehirlerde veya kırsal kesimlerde Türkmen dilinde okulların açılması, bu dilde kitap, gazete ve dergiler çıkarılması, radyo, TV, tiyatro ve sinema sanatında konuşmaların Türkmen dilinde yapılması gibi çeşitli etkinliklerin yanında halkın çeşitli kesimleri arasındaki yakınlaşma ve ilişkilerin daha da sıklaşması Türkmen boylarında karşılaşılan dil, kültür, maddî ve manevî yapı çeşitliliğinin (zenginliğinin) giderdik zayıflamasına ve azalmasına yol açtı.

Günümüzde Türkmen edebî dilini bütün Türkmenler anlayabilmekte ve halkın çoğunluğu bu dilde konuşmaktadır. Bu toplumsal şartlar altında halkın boy ve uruğlara bölünemeyeceği, önceden devam edip gelen bu tür bölünmeleri onaylamayacağı kendiliğinden anlaşılacaktır. Bunun için de günümüzde, değil kendisinin soy kütüğünü, mensup olduğu boy veya uruğu sayabilecek genç nesil, hatta yaşlıları bulmak gittikçe güçleşmektedir.

Bağımsız Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmırat Türkmenbaşı'nın bizzat kendisi ve Türkmenistan Hükümeti'nin, Türkmen halkının bağımsızlığına ulaşmasından sonra, halkının çeşitli kesimlerinin ve boy-uruğlarının arasındaki farklılıkları gitgide azaltarak bunları merkezi bir devlete, bütünüyle bir millete dönüştürmek gibi son derece gerekli ve önemli bir meseleye büyük özen gösterdiği gözlenmektedir.

Bu maksada yönelik gayretler ve yürütülen devlet politikası sayesinde günümüz Türkmenistan'ında bütünüyle Türkmen halkının kendi milletine ve millî tarihine olan sevgisi, kıvancı artmaktadır.

**SOLTANŞA ATANIYAZOV'UN
TESPİTLERİNE GÖRE TÜRKMEN
TAYFA (BOY)LARININ BÖLÜMLERE,
URUĞLARA VE TİRELERE DAĞILIMI :**

I – ARABAÇI BOYU

(Bölümleri : Yok)

(Kaynak: Maviyev, 1987)

URUĞLARI:

1-GULANCI URUĞU

(TİRELERİ: Gara, Gırman, Dödek, Hetdar)

2-ÖKERCİ URUĞU

3-AKCA URUĞU

(TİRELERİ: Begler, Kazılar, Öküzler, Vekiller)

4-CEMAL URUĞU

(TİRELERİ: Begler, Cürcenler, Macaşlar, Varraklar)

5-GÖGEM URUĞU

(TİRELERİ: Gara, Köçasıgma, Goturgeçili, Esensakav)

6-ÄRDEM URUĞU

(Vinnikov'da bu uruğ yok)

7-YARI URUĞU

(TİRELERİ: Goynayak, Gızıl, Vaz, Deliler)

8-GARLIK URUĞU

(TİRELERİ: Ak Garlık, Gara Garlık, Suvçı Garlık)

9-ALDORI URUĞU

(TİRELERİ: Pışlar, Tarhanlar, Goturhanlar, Kürtler)

10-AKGULAK URUĞU

11-DANAK URUĞU (Vinnikov'da "Damak" şeklinde)

12-DÄDEK URUĞU

Bunlardan başka Y.R.Vinnikov'un çalışmasında "Cınayıl" adlı uruğun adı geçiyor. "Kelleayak" tîresini de "Arabaçılar"a katıyorlar.

II – BAYAT BOYU

(4 bölümü vardır)

(Kaynak: Vinnikov, 1962)

A- BURDALIK BAYAT

(URUĞ ve TİRELERİ: Başbağlı, Lannılar, Kelteler, Gazaklar, Kemşik, Mürüşgen)

B- GADAM BAYAT

(URUĞ ve TİRELERİ: Bigam, Gözeller, Yetimekler, Sapaklar, Taylaklar, Çürreler)

C- NAMAZGA BAYAT

(URUĞ ve TİRELERİ: Arbablar, Surlar, Şalalar, Çallar, Etdiler)

D- KİŞTİVAN BAYAT

(Uruğ ve Tîreleri: Gök, Kaşan, Esenbatlı)

Bunlardan başka yerli yaşlılar 4. Bölüme ait Gayı, Togalakkele, Meşpayalı, Köpek gibi tîrelerin adını belirtiyorlar. Buhara bölgesi Alat ilçesinde yaşayan Bayat yaşlılarından aldığımız malûmatlara göre buradaki Bayatlar Çölbayat (Kelbayat) ve Gassap- bayat adlı 2 bölüme ayrılıyorlar.

III – BURKAZ BOYU

(Bölümleri : Yok)

(Kaynak: Karpov, 1925)

URUĞLARI:

1-BERSİN URUĞU

(TİRELERİ: Begdessalı, Ayabakar, Yarı (Ak Yarı, Gara Yarı), Tekem)

2-BÖRİ URUĞU

(TİRELERİ: Bitli, Daban, Şıh, Aluv)

3-YOLUN URUĞU

(TİRELERİ: Yassı, Garaincik)

IV – GARKIN BOYU

(2 bölümü vardır)

A- ÇÖHPETDEGARKIN

B- SAYAT GARKIN

BÖLÜMÜN URUĞLARI:

1-ÜÇURUG

(TİRELERİ: Arslan, Mundas, Osman)

2- GURREYTBEKİŞ URUĞU

(TİRELERİ: Gurreyt, Bekiş)

3- BAYHAKI (BAYHALKI)

4-SAGAKA (SOLAKA)

5-PESTİLİ

6-ÇARTLI

7-HEMZE

B- SAYATGARKIN

BÖLÜMÜN URUĞLARI

1-ŞAYIK

2-AKCALAR

3-ARIKLAR

V – GÖKLEN BOYU

(Bölümleri: Yok)

(Kaynak: Karpov, 1925)

URUĞLARI:

1-GAYI URUĞU

(TİRELERİ: Cangurban, Garnas, Halkadaglı (İran'da), Garabalkan (İran'da), Darı, Deli, Temek (İran'da), Yelyaşı, Akkel, Gızıl, Garakel, Bokgaca, Gızılımam)

2-DODURGA URUĞU

(TİRELERİ: Gerkez, Gırık, Yaňak (İran'da), Seňrik (İran'da), Bayındır (İran'da), Keyikgodana, Sovranlı)

3-HATAP URUĞU

(TİRELERİ: Borugçı, Çanakçı, Telter, Kövsi)

4-MUKRI URUĞU

(TİRELERİ: Ürgenci, Köpekler, Yigri-midört, Tokay)

C. Övezov (1960) ise "Göklen" boyunu iki uruğa ayırmış ve aşağıdaki tireleri tespit etmiştir:

1-GAYI URUĞU

(TİRELERİ: Akkel, Garakel, Suvar, Garnas, Cangurbanlı, Bokgaca, Temek, Tat, Çarık, Ak, Köse, Şih, Galmık, Arap, Gulalı, Yüzbeği, Gigni (?), Salar, Adnakel, Yankel, Onbegi, Terekeme, Yanık, Togtamiş, Gatmen, Darı, Deli, Yelyaşı, Gızıl, Goňur, Halkdaglı, Garabalkan, Karuk, Kir)

2-DODURGA URUĞU

(TİRELERİ: Gerkez, Sovranlı, Köpek, Kirrik, Garaguzı, Godana, Diňlik, Garavul, Keyik, Çakır, Gökce, Yana, Çekir, Gancık, Hocambaz, Ayderiş, Avşar (Ovşar), Erkekli, Baynar, Kelesan, Garnas, Kekeç, Kövli, Mürzebay, Garaganak, Çovdur, Bayat)

VI – YEMRELİ BOYU

(2 Bölümü vardır)

(Kaynak: Hudaybergenov, 1977)

A- DAGLI

BÖLÜMÜN URUĞLARI

1-GAZAK URUĞU

(TİRELERİ: Guşlar, Garaçakmenler, Onbegiler, Sarılar, Cellevler, Köşeler, Soltular)

2-BAY URUĞU

(TİRELERİ: Baylar, Soltanlı, Vişşikler, Akgaşlar, Gürgenler, Kazılar, Şahırlar, Körler)

3-MARIP URUĞU

(TİRELERİ: Gapanlar, Tilkiler, Gövdükler, Commuklar, Serdarlar, Baylar, Sallahlar, Kövekler, Kekeçler, Molla, Kövli, Şeytan)

4-HIDIR URUĞU

(TİRELERİ: Halamlar, Hanlar, Olam, Düyeler, Ussalar, Bekevüller, Keleçler, Sazandalar, Porhanlar, Küşşeler, Külekler, Yetimekler, Onbegiler, Ekitçeler, Perraçlar,

Garataylı, Temek, Gabsık, Heşdekler, Gedekler, Gızılcalar, Akdişler (Arçıldallı), Begler, Şagallar, Gızılcalar, Horazlar, Küncüliler, Saneler)

5- BERDİHOCA URUĞU

(TİRELERİ: Girneler, Gerreyler, Vekil, Yelek, Köpek, Övren, Mergenler, Kezzaplar)

6-ÇAKAN URUĞU

(TİRELERİ: Arzıbeg, Heyvanlar, Halvaçılar, Toynuklular)

B-GUMLI

BÖLÜMÜNÜN URUĞLARI

1-GARACA URUĞU

(TİRELERİ: Kadililer, Güneyatanlar)

2-TAKIRDIN URUĞU

(TİRELERİ: Encamlar, Keytikler, Seypeller, Govçular, Bakgallar, Porruklar, Berzallar, İndirmalar)

3-DADIŞ URUĞU

(TİRELERİ: Sülgünler, Küleler, İtagızlar, Pekgeyerler, Köşeler)

4-CÜNEYT URUĞU

(TÎRELERİ: Goşmaklar, Govaçalar, Alacalar, Galmıklar)

5-BEDES URUĞU

(TÎRELERİ: Kör, Geçemen)

6-YARI URUĞU

(TÎRELERİ: Kepbanlar, Peñnamlar, Şorumsa, Bilbil, Bahar, Kerler, Keciler, Begler, Pıçaklılar,

7-GARRAVI URUĞU

(TÎRELERİ: Mürüşger, Şallım, Onbegi, Magtarlar, Garaboynak, Garaboyun, Yalaklar, Çokçular)

VII – MUKRI BOYU

(Bölümleri: Yok)

(Kaynak: Vinnikov, 1962)

URUĞLARI

1-DAŞRABAT MUKRI URUĞU

(TÎRELERİ: Yigrimidört, Çopan, Tatlar, Kuşlar, Tokay, Garagan, Köpek, (Çakırlar), (Araplar), (Şagallar)

2-GIZILAYAK MUKRI URUĞU

(TÎRELERİ: Alçı, Gırgılı, Ketdeler, Egriler, Begenler, Meyteli, Perdazı, Baylar, Hudman, (Boynuyogın)

3-HOCAHAYRAN

VIII – OLAM BOYU

(Bölümleri: Yok)

(Kaynak: Vinnikov, 1962)

URUĞLARI:

1-ÄDEN URUĞU

(TÎRELERİ: Abal, Datha, Garaca)

2-HEKİM URUĞU

(TÎRELERİ: Bitli, Köse, Garatutlı, Tokguz, Hıklı, Eşek)

3-GIZIL URUĞU

(TÎRELERİ: Aşg, Völke, Körhalkı, Horram)

4-YOLUK URUĞU

(TÎRELERİ: Keller, Garalar, Hayallar)

5-GARAMGOL URUĞU

(TÎRELERİ: Begler, Kürümçi)

6-AKGUMOLAM URUĞU

(TÎRELERİ: Gökdonlu, Şorden (Şärdem olmalı) Yelbe, Arap, Kürt, Gacar, Toklı, Cınlı, Badı, Garsakçı, Hışşa)

IX – HATAP BOYU

URUĞLARI

1-KELTEARIK URUĞU

(TÎRELERİ: Çanakçı, Telter, Boruççı, Kövsi)

2-ÇÖMMEGARİK URUĞU

(TÎRELERİ: Dönmez, Gopal, Beg, Coñ, Gürdek, Kälhal, Garrılar,

3-İRİAHMETLİ URUĞU

(TÎRELERİ: Çallar, Veliler)

4-İRİDELİ URUĞU

(TÎRELERİ: İrideli, Çillik)

5-MAYDAKMARALİ URUĞU

(TÎRELERİ: Naceren, Köseler, Hoşoy)

Hatap boyunun yaşlılarından aldığımız malûmatlarda, yukarıdakilerden başka aşağıdaki tîrelerin adları geçiyor:

Çepbe, Akeşekli, Gartañlar, Gazak, Guşçı, Gırık, Mollalar, Yuhalar, Kövsi, Perdazı, Arbab, Bağşı, Yagmırçı, Novayırlar, Bigam, Çalış, Yalap, Mayda Ahmedalı, İri Ahmedalı, Nâcirem, Cürdük, Mayda Deli, İri Deli, Lovlahorlar, Gâkilikler, Tıkgiler)

X – ESGİ BOYU

(2 Bölümü vardır)

(Kaynak: Vinnikov, 1962)

A- ABIGÜZER

URUĞLARI:

1-BULSUN URUĞU (MUSLM)

2-GARAYETİM URUĞU

3-GALP URUĞU

(TÎRELERİ: Tersayak, Baçala)

4-SOVAKCI URUĞU

5-YAPAÇ URUĞU

(TÎRELERİ: Atalık, Agacayak

6-YEDİURUĞ URTĞU

7-GULCUK URUĞU

8-SARIBAKI URUĞU

B- HANHALKI

URUĞLARI:

1-YARIMCA URUĞU

2-SOLAGAY URUĞU

3-İNCALDI (İNCELĐİ) URUĞU

4-ÜGGÜLDİ URUĞU

5-HESENEKE URUĞU

6-ÇAKA OKÇI URUĞU

7-HALHAL URUĞU

XI – MÜCEVÜR BOYU

URUĞLARI:

1-GUTAM URUĞU

(TÎRELERİ: Mezit, Serdar, Gızılca, Ereş)

2-HALİL URUĞU

(TÎRELERİ: Cınlar, Marha, İsa Hacı, Keller, Yonus, Pirsöyün, Serdarlar,

3- Tagta ilçesindeki Mücevirlerden Abılhalık, Çandır, Mezit, Memmedalı, Övliyelar.

(Kaynak: Demidov, 1976)

4-İSLAM URUĞU

(TÎRELERİ: Garabay, Ebeyt, Babanyazkel)

5-YUNUS URUĞU

(TÎRELERİ: Pirsöyün, Serdarlar)

İslam ve Yunus uruğları Murgap vadisinde yerleşiyorlar.

XII – MAGTIM BOYU

(Kaynak: Demidov: 1976)

URUĞ – TÎRELERİ

1-OTLI MAGTIM

2-PIR MAGTIM

3-HALTALI MAGTIM

4-GILLI MAGTIM

5-TOKA MAGTIM

6-GIZIL MAGTIM

XIII – SEYİT BOYU

(Kaynak: Demidov, 1976)

URUĞ – TÎRELERİ

1-ŞASEYİT

2-MANAGAR

3-AK EŞEKLİ (AK EŞİKLİ)

4-GANIMAT

5-TİLKİLER

6-DÜYELER

7-DÖVLER

XIV – HOCA BOYU

(Kaynak: Demidov, 1976)

URUĞ – TÎRELERİ

1-BALKANLI HOCA

2-DAGLI

3-ISRABATLI (ASTRABATLI)

4-DEPBAMGANLI

5-HORASANLI

6-ZENNİ HOCA

7-BERDİLİ

8-MATİLİ (MEHTİLİ)

9-ARABAÇI

10-TATLAR

11-ERSARI HOCASI

(Kaynak: Demidov, 1976)

XV – GARADAŞLI BOYU

URUĞLARI:

1-CAGLANLI URUĞU

(TÎRELERİ: Kazı, Çebiş, Cüneyit, Melişge, Bamılı, Bağtı, Orman, Meyilli (Mehinli), Esrikgara, Sirtıgara, Keç, Amanpolat, Yüztanap)

2-SATIKLI URUĞU

(TÎRELERİ: Gızıl, Gart, Meniş, Pekgey, Sa-

bır, Nasrilla, Kürt, Bay, Tagarçık, Arap, Sapa, Kadi, Cüneyit, Çildir)

(K`ynak: Karpov, 1925)

XVI – PAMIK BOYU

Bu boy XIX. Yüzyıl ortalarında Amuderya boylarından Özbekistan'ın Kaşkaderya vilâyetine göç etmiştir.

URUĞLARI:

1-KEKİRLER

(TİRELERİ: Çalşak, Molle, Gullar, Keçeler, Ekizekli, Nıyazbay)

2-GARAÇANAKLAR

(TİRELERİ: Keller, Dogmalar (Palvanlar), Çarşaklar, Garaincikler, Cöhitler, Alanlılar, Palanlar, Çukurkölli, Goturlar)

XVII – ÇANDIR BOYU

URUĞLARI:

1-BAYINDIR URUĞU

2-KÖLÇANDIRI URUĞU

3-GABACA URUĞU

4-GUTLUBAY URUĞU

Çandır boyunun bu uruğlarına dahil tîrdleri şunlardır: (Börübeg, Kacam, Köyük, Dogmalar, Şurabat, Pasıh, Gaşlar, Berreler)

XVIII – MÜRÇELİ BOYU

URUĞLARI:

1-OVŞAR URUĞU

2-YÜZBAŞI URUĞU

Bu iki uruğun tîreleri (karışık şekilde) : Dabaşı, Köpek, Begmammet, Lecin, Boyakçı, Arbab, Hıvalı, Garadali, Capbak, Boklı, Geçili)

XIX - ÄNEVLİ BOYU

URUĞU VE TİRELERİ: Seyit, Magtım, Talhan (Tarhan), Sakar, Lezgiler, Erbablar, Gazaklar, Şarızalar, Serhoşlar, Necepler, Tüpenkçiler, Masimler, Sarılar)

XX – DÜYECİ BOYU

URUĞLARI:

1-SEMEDİN URUĞU

2-SARICA URUĞU

3-AKCA URUĞ

4-MİYAVIT (MİYEVİT) URUĞU

5-GEREY (BULUTKOVAN) URUĞU

XXI – HİDİRİLİ BOYU

URUĞ – TİRELERİ:

1-GÜVLEME

2-KARAMAT

3-SALIR

4-ÇEÇKE

5-TEKELEÇLER

6-ÇON

7-GARAGAŞ

8-YALANÇI KÖSELER

9-ÇEPBELER

10-MUGULLAR

11-İPEŞİKLER

12-AÇBEGLER

XXII – ŞİH BOYU

1-GIZILŞİH URUĞU

2-KENARYAKAŞIHLARI URUĞU

(TİRELERİ: Garababa, Halilbaba, Gündogdı, Annagılı, Annagöz, Yapma, Garalar)

3-PAKIRŞİH URUĞU

(TİRELERİ: Baygeldiler: Sarımolla, Gurt, Garaçakan, Gurak, Köke, Tüver, Tecik, Misger, Kezzap; Hurdoymaklar ise: Döv, Aktelpek, Ezizgök, Sülli, Garasakkal, İslam, Yartı gibi tîreleri içine alıyor.) (Kaynak: Demidov, 1976)

Bunlardan başka Garrıbükkür, Halıl, Bayramalı gibi tîre adları da tespit ettik.

4-RÖVENCİLİŞİH URUĞU

5-ASTANABABALI ŞİH URUĞU

(TİRELERİ: Rabatlı, Sarıkel, Bedel, Tecik)

XXIII – SURHI BOYU

(2 Bölümü vardır)

URUĞLARI:

1-YOLUG URUĞU

2-LEBBERDİ URUĞU

3-MUGAL URUĞU

4-GARABAGŞILI

XXIV – NOHURLU BOYU

(Şecere: I. (Kaynak: Vasilyeva, G.A. 1954)

BÖLÜMLERİ :

A. NOHURLU

B. ZERTLİ

A- NOHURLU

XI. asıra kadar bu bölüme katılan uruğlar:
1-Melik,2-Erbap,3-Dencik,4-Sıgır,5-Cagılcogul,
(TİRELERİ: Köse, Parraş, Cagılcogul)

XI – XVIII. asırlar arasında katılan uruğlar:
1-Yüzbeği, 2-Yüzbaşı, 3-Övezgeldi, 4-Bahar,
5-Abdirahman, 6-Hoca, 7-Işhata (TİRELERİ:
Cüyce, Guduz, 8-Eşek(TİRESİ: Küyzegar)

B- ZERTLİ

XVIII. asırda katılan uruğları:
1-Ogru(TİRELERİ: Ogru, Beg, Kel),
2-Ker(TİRESİ: Hocanepes),3-Kem,4-Hocaniyaz,
5-Hıvalı, 6-Ayı, 7-Çarlı (TİRESİ: Guduz),
8-Kazı

A- NOHURLU Bölümünün Uruğları:

(Şecere: II. (Kaynak: Muhiyev, H., 1959)

1-CAGILCUGUL (TİRELERİ:Parraş, Köse)

2-BAHAR

3-ABDIRAHMAN

4-ÖVEZGELDİ

5-ERBAP

6-HOCA

7-YÜZBAŞI (TİRELERİ: Annagtrban, Övez yüzbaşı)

8-GUŞHANA

9-YÜZBEGİ(TİRELERİ:Yüzbeği,Garadaşlı)

10-EŞEK

11-SIGIR

12-İŞHATA

13-MELİK

14-DENCİK

B- ZERTLİ Bölümünün Truğları:

1-HOCANİYAZ (TİRELERİ: Adıbay, Ussanedir)

2-OGRI (TİRELERİ:Ogrı, Beg, Kel)

3-KÖR

4-HOCANEPES

5-AYI (TİRELERİ:Ayı, Bebir)

6-ÇARIK (TİRELERİ: Sepgüli, Seyitgüli, Muhammetgüli)

7-KAZI

XXV- ATA BOYU

Şecere : 1 (Kaynak: Karpov, G.İ., 1925)

BÖLÜMLERİ :

A- OMAR ATA

B- NUR ATA

C- IBIGATA

A- OMAR ATA Bölümünün uruğları:

1-DÖVLET GELDİ

2-DANRIK

3-BAGACA

4-GARADAMAK

5-ÇİTİR

6-HOŞGELDİ

7-KEPCE

8-NURAK

9-AHMEDEK

10-KÖR

B- NURATA Bölümü Uruğları:

1-GEÇİ

2-KÜPBAŞ

3-YEKEÇEMÇE

4-GARA MEMMET

C- IBIGATA Bölümünün Uruğları:

(İran'da)

ATA BOYU

(Şecere: II. (Kaynak: Arazkulyev, S., 1961)

A- OMAR ATA Bölümünü Uruğları:

1-AVLANMIŞ

2-UTODI (TİRELERİ: Mömin, Abdal (Bağlı tîresi: Doldur), Isak (Bağlı tîreleri: Yartı, Yumrı, Bulduk), Sülüm (Bağlı tîresi: Halama), Ahmet, Mammet (Bağlı tîreleri: İsa, Musa, Ibrayım, Herrek, Garadamak, Kepçe, Arıp)

B- NUR ATA Bölümünün Uruğları:

1-MAGMURATA (TİRELERİ: Kazılar, Otamlar, İşanlar, Yaltalar, Şapolat, Hocaşih, Garamemmet)

2-AHMETATA (TİRELERİ: Yolesen, Dervişali (Bağlı tîreleri: Çepiler, Daşlar), Geçiler (Bağlı tîreleri: Okçılar, Tankarlar, Çopanlar, Aşgabilar, Ganarlar, Gızılcalar, Pırsantalar), Tinkılar, Küpbaş (Bağlı tîreleri: Pağçalar, Keller), Cıgırlar)

C- IBAGATA (İran'da)

XXVI – ALİLİ BOYU

(Kaynak: Atayev, K., 1968)

BÖLÜMLERİ

A- ONBEGİ

B- YÜZBAŞI

A- ONBEGİ Bölümünün Uruğları:

1-ÖVÇİ (TİRELERİ: Garagol, Gutçı, Parhaylı, Garaçuha, Çala, Sarıca, Deli, Novalı, Ker, Cöhit, Kethuda, Köce, Boyagçı, Cuvazçı, Gökkümbetli)

2-DUTÇI (TİRELERİ: Cıkıcı, Yıglak, Cuval, Nergiz, Kerkili, Garaca, Gabe, Gaygılı, Yalokaç, Yemreli)

3-MOVDUT (TİRELERİ: Kargiz, Kirrik, Alıhara, Akköynek, Geçili, Kövli, Soltanlı, Kiçigine, Lakga, Porlı, Ogrı)

4-PAKGA (TİRELERİ: Ayıterekme, Ayı, Gıllı, Agzaçık, Gürzeyli, Çerre, Garalakka, Baytohum, Dalak, Gacar)

B- YÜZBAŞI Bölümünün Uruğları:

1-BEGDEPESİ (TİRELERİ: Yüzbaşı, Gacar, Kilvan, Kelegeyli, Beg, Büzmeyinli, Garaatan, Mehinli)

2-NEMİSLİ (TİRELERİ: Demirçi, Kömürçi, Melik, Çepbe, Cindek, Goşa, Serbaz)

3-GIPCAK (TİRELERİ: Patda, Gassap, Beg, Gılboyun, Deli, Sarı, Tat, Eşekli)

4-GARKIN (TİRELERİ: Coran, Çakır, Çil, Çopan, Dali, Kerki, Peylaç, Süythor, Cürmen)

5-GASIMLI (TİRELERİ: Garaayak, Ekeler, Alakazı)

XXVII - SARIK BOYU

(Şecere: I (Kaynak: Karpov, G.İ., 1925)

A- ALAŞA (Üçurug), B- POLATŞA (Herzeki-Suhti)

A- ALAŞA Bölümünü Uruğları:

1-ÜÇURUĞ (TİRELERİ: Yerkinsıtdih (Bağlı tîreleri: Yerki, Sıtdih), Canıbek (Bağlı tîresi: Murtazargurama), Goyuncı (Bağlı tîreleri: Goyuncı, Kadırsahet), Alnış (Bağlı tîreleri: Alnış, Avcıbasetmek), Momatay (Bağlı tîreleri: Kürt/Gurt, Cimay, Socanyalbır), Hocanazar (Bağlı tîreleri: Çıkbazan, Semelek, Cantay, Şirkiyaz, Ussa, Alnah)

B- POLATŞA Bölümünün Uruğları:

1-HERZEKİ-SUHTI (TİRELERİ: Ganlıbaş (Bağlı tîreleri: Gulca), Gocalı (Bağlı tîreleri: Garahocalı, Şautemirbatım), Suhti (Bağlı tîreleri: Erden, Çemçe, Dedegülü), Söyünalibeden, Gızıl (Bağlı tîreleri: Şeriptagan, Kerpota, Tagan, Onbegi, Şerip, Ker, Garaderi), Bayraç, Herzeki, Horasanlı, Arkakı)

SARIK – YALKAMIŞ BOYU

(Şecere: II, Kaynak: Yazlıyev Ç., 1985)

BÖLÜMLERİ:

A- ALIŞA, (Üçurug),

B- POLATŞA (Herzeki Suhti)

C- AMAŞA

A- ALIŞA Bölümünün Uruğları:

1-HOCANAZAR (TİRELERİ: Çalbozan, Semelek, Cantay, Şirniyaz)

2-ALNIŞ (TİRELERİ: Alnış (Bağlı tireleri: Sbak, Avçıl, Başyetmek, Yapagı, Bozyatan)

3-BAYRAÇ (TİRELERİ: Yerkısıtdıh (Bağlı tireleri: Yatan, Begular, Bayım, Gızılca, Mustafa, Sayatlı, Kuncuk), Canıbek, (Bağlı tireler: Govak Gurama, (Gurama'dan üreyenler: Yapagı, Beşara, Bozyatan, Gulalı, Gullar), Murtaza, Acanaesen)

4- HORASANLI (TİRELERİ: Momatay (Bağlı tireleri: Yalır (Yalırdan üreyenler: Yalır, Guthıbeg, Hıdrek), Gurt (Bu tîreden üreyenler: Gurt, Deli, Bay), Çılğay (Bu tîreden üreyenler: Çılğay, Kelteler, Pelvanlar, Keller), Socañ (Bu tîreden üreyenler: Socañ, Yüzbaşı), Goyuncı (Bağlı tireleri: Bagaca (Bu tîreden üreyenler: Bagaca, Mollaataş, Annageldi, Guzucı), Söyüngara (Bu tîreden üreyenler: Söyüngara, Döv, Kövli, Şatır), Goçak (Bu tîreden üreyenler: Goçak, Hanak, Sancar, Ussalar), Gadır (Bu tîreden üreyenler: Gadır, Gızılguzu, Begler), Sahet (Bu tîreden üreyenler: Sahet, Tat, Temarlı, Çarımergen)

B-POLATŞA (HERZEKİ-SUHTI) Bölümünün Uruğları:

1-GOCALI (TİRELERİ: Garahocalı, Şıhtemirbatım (Bu tîreden üreyenler: Şıhtemir, Soltan, Possun, Durdalı, Batım), Gızılca (Bu tîreden üreyenler: Gılıçmergen, Garasar, Gazan, Gulanbay, Hımırdı, Begler, Hepbe, Şımı), Akgulı (Bu tîreden üreyenler: Onbegi, Çaşgın, Çala, Surrı) Cangulı (Bu tîreden üreyenler: Garaca, Cangulı, Garaatlı)

2-GIZIL (TİRELERİ: Şcriptagan, Kerpota, Pota, Tagan, Onbegi, Şerip, Garaderi, Ker)

3-SUHTI (TİRELERİ: Erden (Bağlı tireler: Gızılmırat, Maş, Üpçi, Duz, Gurt, Garagol, Çarigol, Çanköpek), Dadegulı (Bağlı tireler: Aşım, Gutak, Kel, Ezme, Yeğre, Yılğay, Çemçe, Bağlı tireler: Halım, Kel, Akdaşlı, Ener)

4-GANLIBAŞ (TİRELERİ: Ganlıbaş (Bağlı tireler: Cerli, Oturgıç, Gupbaş, Garaayak, Möminişan, Alyaçık, Garatılki)

5-GULCA (TİRELERİ: Abdal (Bağlı tireleri: Garaboyun, Amanfgulak, Emin, Övlat, Bağsı),

Sarıca, Alagöz, Maşık (Bağlı tireleri: Yeşir, Atamet, Kiçiyegen), Agacayak, Bayteber (Bağlı tireleri: Gullar, Kerler, Kermanlar, Gökler), Hanteber, Garlıbaş)

6-SÖYÜNALI (TİRELERİ: Garanogay, Aknogay, Onbegi, Aşırbay, Düyeci, Yatan)

7-BEDEN (TİRELERİ: Madci, Tibet (Bu tîreden üreyenler: Tat, Şavman)

C- AMAŞA URUĞU

Bu uruğ Tekeler'in düzumünde.

XXVIII – SAKAR BOYU

(Kaynak: Y.R.Vinnikov)

URUĞLARI:

1-GARAMAHMIT (TİRELERİ: Kövli (Bağlı tireler: Kazılar, Gökler, Haray), Küpbaş (Bağlı tireler: Yalama, Mir, Matak), Deli (Bağlı tireler: Deli, Goyunayak), Begler (Begler, Bağsı, Kel)

2-HOCAİNEBEG (TİRELERİ: Çiriñgi, Bilekge, Çagatay (Bağlı tireleri: Çagallaybala, Topçı, Gurbankel, Ülker, Çagataypayan, Alakel, Agriyeser, Ussacık), Eşek-Kürre (Bağlı tireleri: Eşek-Kürre), Keneges, Alpan, Tapçı)

3-SIYADAGSAKAR (TİRELERİ : Siyadag, Lebabı, Horasanlı, Gutçı, Gavunçı)

4-GIZAN-MERYE (TİRELERİ: Gızan (Bağlı tireleri: Celake, Yoltak, Gara, Hocıkel, Yuha, Ablak, Melece, Süynük, Gök, Begkeş), Merye (Bu tîreden üreyenler: Alpan, Daraz, Dali, Köşlar), Haz (Bu tîreden üreyenler: Kenev, Kene, Şıhlar, Çıbınlar), Goşdepe (Bu tîreden üreyenler: Gızıllar, Gökçeler, Çekirler, Kövler, Çelekler, Tıllalı, Götigara, Köyükler), İşan)

XXIX - SALIR BOYU

(Kaynak: Karpov, G.İ., 1925)

BÖLÜMLERİ :

A- KİÇİAGA

B- GARAMAN

C- YALAVAÇ

A- KİÇİAGA Bölümünün Uruğları:

1-BOKAŞ (TİRELERİ: Bokaş, Töretmir, Musa, Gara Kiçiağa)

2-YA:CI (TÎRELERİ: Begencaga, İsmayıl, Hav-Zaga, Hellexin, Hobeazaga)

3-BOKGARA (TÎRELERİ: Yunel, Gulançı, Annagayşak, Sopular)

4-YEYKEBAŞARCA (TÎRELERİ: Yeyke, Başarca)

5-YAKUP (TÎRELERİ: Arık, Aman)

6- SAYAT (TÎRELERİ: Canış, Ödekbay)

7-ARSLAN (TÎRELERİ: Oitşit-Dcem, İbrayımhoca, Issma, Bedem)

B- GARAMAN Bölümünün Uruğları:

1-BEGBÖLÜK (TÎRELERİ : Sapalak, Kodcek, Anna, Kellekler)

2-ODCUK (TÎRELERİ: İncaldı, Körler, Garayusup, Baylar, Hocambazlı, Çürüler, Çepbeler)

3-ÖKÜRCİKLİ (TÎRELERİ: Duşaklı, Arabacı, Gök, Çürre)

4-GEDEK (TÎRELERİ : Ödekbay, Aladuzlu, Şıh, Omar, Zommuk, Aymaklar, Pelleçi, Mamaklar, Pencivar,

5-HALILÇULUM(TÎRELERİ:Gızıl,Bag- şı, Baylar,Yorga,Mollaomar,Annagulu,Marca)

6-ACGAM (TÎRELERİ: Keki, Çokallar, Eşekler, Baylar)

7-KUŞİ-BOKA (TÎRELERİ: Begler, Deli, Kerler, Süythorlar)

C- YALAVAÇ Bölümünün Uruğları:

1-ORDUGOCA (TÎRELERİ: Gökbörük, Gultak, Yegenseyit, Kır)

2-YUSUP (TÎRELERİ: Deli, Yusup)

3-BEGSAKAR (TÎRELERİ: Beg, Sakar, Yegenhacı)

4-KESE (TÎRELERİ: Kese, İsmayıl)

5-KURT (TÎRELERİ: Kurt, Hebip)

6-KERİMAGA (TÎRELERİ : Şatarık, Kerimaga)

ÇARÇÖV BÖLGESİNDE YAŞAYAN SALIRLAR

(Kaynak : Y.R. Vinnikov, 1962)

URUĞLARI:

1-KIRAÇLI (TÎRELERİ: Tırkiş, Ayagarıklı, Yüzbegi, Tarpızlı, Obalı)

2-YAYÇILI (TÎRELERİ : İncikli, Doñuzlı, Çıyanlı, Torgaylı, Karazalı, Kigizçi)

3-ERDELİ-HANDEKLİ

4-AKCIK (TÎRELERİ: Akcık,(Akcık'tan üreyenler: Pelvan, Baylar, Begler), Yağıplar)

5-GAZARÇI (TÎRELERİ: Gazarçı, (Gazarçı'dan üreyenler: Begelek, Köşekli), Katmendövdi)

6-ARAKI, GULANCI, MUGAL, MERKİT, KÖPEKLİ

7-EŞEKÇİ (TÎRELERİ: Oruskölü, Yalama, Garatolek)

8-DEYNEVLİ (TÎRELERİ: Ussalar, Begler, Ayırıamlar, İşanlar, Cartılar, Hemrabaylar)

9-YEDİURUĞ (TÎRELERİ: Köpekçi (Köpekçi'den üreyenler: Ödek, Çakan, Gatı, Hoca, Çarh, Alapostek, Ekermiş, Tırtır, Hımpay), Köyükler, Garalar, Lokgalar, Gökler, Babahocalı, Kesikler)

10-KIRKÖYLİ (TÎRELERİ: Gürci, Tatlar, Arap, Şaňnılar, Acap, Haraklar, Övezekler, Valval, Zıyan, Samak, Süvcüler, B'sderi (Başderi'den üreyenler: Milev, Omar, Iglaklar, Hapız, Tovşan, Deliler, Sağıl)

11-EGRİ

12-YAGIR (TÎRELERİ: Arbab, Maymak, Daşatar, Gazan)

XXX - TEKE BOYU

(Kaynak: Karpov, G.I., 1925)

BÖLÜMLERİ

A- UTAMIŞ

B- TOKTAMIŞ

C- YALKAMIŞ (Sarıklar)

A- UTAMIŞ Bölümünün Uruğları:

1-SIÇMAZ (TÎRELERİ: Aksopı (Bağlı tîre-

leri: Gır, Ker, Tümen, Sagır, Perreñ, Şagal), Hocasopı (Bağlı tîreleri: Bagaca Mülkaman, Arap, Gızılğöz, Meñli, Bokurdak)

2-BAGŞI (TÎRELERİ: Çeltek, Yasman (Bağlı tîreleri: Mürüşger, Acar, Vekil, Uruhçi, Peri), Miriş, Salık (Bağlı tîreleri: Pir-Tala, Matır), Akdaşayak (Bağlı tîreleri: Gürci, Minçe, Begendik, Gızılbeg, Şova), Garadaşayak (Bağlı tîreleri: Gökboyun, Akgoñur)

B- TOGTAMIŞ Bölümünün Uruğları:

1-BEG (TÎRELERİ: Goñur (Bağlı tîreleri: Garagoñur, Tañretidin), Gökçe (Bağlı tîreleri: Gubaş, Yarıgökçe, Garakökçe, Köşi), Amaşa (Bağlı tîreleri: Agrabaş, Kazı)

2-VEKİL (TÎRELERİ: Gancık (Bağlı tîreleri: Güñ, Gül, Çarıklı, Akyusup), Yusup (Bağlı tîreleri: Garayusup, Tilki, Deli, Halam, Garayörme, Par, Gum, Kara-Gel, Bagsı), Gagşal (Bağlı tîreleri: Baygeldi, Arlaññı, Dokçağa, Balkangulı, Sopı, Bükri (Bağlı tîreleri: Erkek, Deli, Çal, Orazmammet, Döv, Yüzbaşı, Tümen)

C- YALKAMIŞ(SARIK) Bölümünün Uruğları:

1-ALAŞA (TÎRELERİ: Almış, Usta, Alnah)

2-POLATŞA (TÎRELERİ: Bayraç, Herzeki, Suhtı, Horasanlı)

XXXI – YOMUT BOYU (Salır'ın oğlu)

(Şecere: I (Kaynak: Karpov, G.İ., 1925)

BÖLÜMLERİ :

A- GUTLITEMİR (Garaçuka)

B- ÖTLİTEMİR (Bayramşalı)

A-GUTLITEMİR(Garaçuka) Bölümünün Uruğları:

1-ÇONİ-ATABAY (TÎRELERİ : Ak Atabay, Tatar, Yulşa, Güçük, Ganyokmaz, Goçak, İgdir, Badrak, Eymir, Dag)

2-ŞERİF-CAFARBAY (TÎRELERİ: Şerif-Yaralı (Bağlı tîreleri: İri Tumaç, Ovnuk, Tumaç, Gızıl, Burkaz, Arık, Sakallı), Şerif-Nuralı (Bağlı tîreleri: Turaç/Tumaç, Gılguyruk, Kör, Kelte, Garaincik, Kemgoyunlıkör), Garravı, Bahelke, Yılğay, Baga, Matırık, Gocuk)

C- ÖTLİTEMİR(Bayramşalı)

Bölümünün Uruğları:

1-SALAK (TÎRELERİ: a) Ak Salak tîresinden üreyenler: Boyunbaş, Mameli, Kakilik, Yolma, Sozma b) Gara Salak tîresinden üreyenler: Begköse, Aylak-Aññaşlı, Kövliçinñan, Mücevür)

2-ÖKÜZ (TÎRELERİ: Ak Öküz, Gara Öküz)

3-ORSUKÇI (TÎRELERİ: Vekillikel, Alıncaşeytan, Körgövere, Miralı, Gırımca, Cüneyt, Garagoca)

4-UŞAK (TÎRELERİ: Barak, Temeç, Garsak, Tebele, Garaboyun, Hacı)

YOMUT BOYU

(DAŞHOVUZ YOMUTLARI)

(Şecere: II (Kaynak: C.Amansariyev)

BÖLÜMLERİ

A- BAYRAMŞALI

B- GARAÇUKA

A- BAYRAMŞALI Bölümünün Uruğları:

1-ÖKÜZ (TÎRELERİ: a) Ak Öküz tîresinden üreyenler: Gulam, Çemçe, Bagsı, Gurbe, Garabegçe, Gutlıbay, Akça, Akgarın, Garayanak, Kel, Şovberdi, Çıkce, Arallar, Girraz ; b) Gara Öküz tîresinden üreyenler: Cig, Kör, Yerki, Maraba, Köne Köpekçi, Götaşak, Çinrikli, Condulöküz, Guyruklu Yerki, Temmekiçi, Taganbay, Gurçuk, Gassaplar

2-SALAK (TÎRELERİ: a) Topçular ; b) Ak Salak tîresinden üreyenler: Kövli, Boyunbaş, Begler, Kakilikler, Yolma, Sozma, Garabelem, Zamanlı, Ovnuklar, Bala, Posıbada ; c) Gara Salak tîresinden üreyenler: Çinñan, Annaşlı, Üker, Aylaklar, Köseler, Mücevür, Kazılar, Mameler

3- ORSUKÇI (TÎRELERİ: a) Cüneyt tîresinden üreyenler: Kazı, Varañ, Garakçı, Lukman, Terne, Köce, Serdar, Kürt, Gu:ıacı, Golak, Şalgam, Çarıklı, Gıllı; b) Vekilkel tîresinden üreyenler: Vekil, Körgövere, Marem, Garadaşlı (Küçük tîreleri: Alıncaşeytan, Miralı, Çiller, Lavga, Abdiselimli, Akgövere, Garagövere, Tatlar, Nesye, Giccekler, Temiroğlu, Beşataoğlu; c) Gırımca tîre-

sinden üreyenler: Ovuş, Çageli, Çarşaññı, Akyal, Meçgey, Kemki, Deli, Kakmaçlar, Yağlı, Telpekli ; d) Garahoca tîresi

4- UŞAK (TÎRELERİ: a) Hacı tîresinden üreyenler: Tamdırlı ; b) Barak tîresinden üreyenler: Garabarak, Akdüyeli, Begataoğlu, Begler, Söyüncek, Tarhan ; c) Tebele tîgresinden üreyenler: Garakçı, Keller, Gökçe, Çebşekler ; d) Temeç tîresinden üreyenler: Mollaköse, Çakşetli (Bu iki tîreden üreyen tîreler: Çallar, Govaldañlar, Atalık, Molla, Köse, Annaataogul, Babaçalataogul, Küren, Kervanbaşı; e) Garaboyun tîresinden üreyenler: Labalar, Ussankılar, Deliler, Söylübeg, Essence Harazçı, Halfa ; f) Garsak, tîresinden üreyenler, Serdar, Agarlar, Gabanlar, Kürreler, Emeler, Körler, Garalar, Balıkçılar,

5-GARAÇUKA Bölümünün Uruğları:

1-CAFARBAY (TÎRELERİ: a) Gocuk tîresinden üreyenler: Gızıl, Dañırık, Gurama, Marama, Akgarın, Daşlar, Daz, Gullar, Gırık b) Baga tîresi; c) Bahelke tîresi: ç) Maşrık tîresinden üreyenler: Alagöz, Togdarı, Nefere, Garaçakan, Dadekeler,

2-ATABAY (TÎRELERİ : Eymir, Ganyokmaz, Düyecı

XXXII – ERSARI BOYU

(Şecere: I (Kaynak: Karpov, G.İ., 1925)

BÖLÜMLERİ

A- GÜNEŞ (Kemalgazi)

B- GARA

C- BEKEVÜL

D- ULUDEPE

A-GÜNEŞ Bölümünün Uruğları:

1-ÇAKIR

2-ÇEKİR

3-SÜLEYMEN

4-GABASAKGAL

5-OMAR

6-GIZILCA

B-GARA Bölümünün Uruğları:

1-DELİ

2-ISLAM(TÎRELERİ: İdiberdi, Nuracı

3- BAY (TÎRELERİ: Tañrıberdili, Şıhım, Aştop)

4-MAMAŞ

5-GAZAN

6-TAGAN

7-GURAYIŞ (TÎRELERİ: Ellesli, Şah, Ahmaetali, Çalış, Gızılcar, Deli, Megecik)

8- Garaboyun

9-ÖGEM (TÎRELERİ: Gısır, Sümükli, Alataylı, Ay-Enek, Perrek)

10-ÇEKİÇ (TÎRELERİ: Kör, Ker, Cınlı, Saltık, Karger, Altıbörük, Ercel, Par, Torgay, Tana, Süle, Gaygısız, Yabancı, Sarcuvan(?), Garaboyun, Sardıklı, Uliman, Altıbörük)

11-YABANI (TÎRELERİ: Bayanhana, Gızılazı, Cögi, Togar)

12-DAVUTLIYABANI (TÎRELERİ: Köşemamaş, Göziuşak,

C-BEKEVÜL Bölümünün Uruğları:

1-TOGAÇI (TÎRELERİ: Vekil, Hıdırhaççeli, Şalık, Beglik, Bataş, İyci, Polatlı, Harı, Nesimli)

2-SARILI (TÎRELERİ: Berdimyaz, Mollalı, Onbeş, Tovşak)

3-YERLİ (TÎRELERİ: Soltanhepbı, Tarı, Özbegölen, Çakmak, Abdal)

4-UŞAGON (TÎRELERİ: Tazıgan, Çap, Kenan, Kelte, Çakmak, Gultak)

5-LAMMA (TÎRELERİ: Çerkezli, Kölarık, Omçabaş, Geçili, Garaltay, Bürgüt, Garkınarık, Garkın, Mukrı, Çarşannı)

D- ULUDEPE (MUSTAPAGAZI) Bölümünün Uruğları:

1-AKDERİ

2-ESENMEÑLİ

3-GIZILAYAK

4-SURHI

5-ACI

6-DANACI

7-ÇATRAK

8-GARACA

9-ETBAŞ(İTBAŞ)

10-GABIRDI

11-İTAKLI

12-SURH

ERSARI BOYU

(Şecere: II (Kaynak: Ataniyazov, S.,1994)

BÖLÜMLERİ

A- ULUDERE

B- GÜNEŞ

C- KARA

D- BEKEVÜL

A- ULUDEPE Bölümünün Uruğları:

1-GURAMA (TİRELERİ: Guramergenli (Bağlı türeleri: Keşler, Keller, Ekizli, Yusuplu, Şagalar, Guk), Kazılar (Bağlı türeleri: Garrılar, Peltekli, Kazılar), Köpekli, Sayatlı (Bağlı türeleri: Goçaklı, Depederler), Hapızlar (Bağlı türeleri: Sarıbaylar, Meñircek, Lokaşa), Oklar (Bağlı türeler: Çakanlar, Gökceler, Sarılar, Nerbaşlar, Sarıca)

2-GARACA (TİRELERİ: Bağsılı (Bağlı türeleri: Sakavlar, Tutluk, İsanlar), Reyimberdili (Bağlı türeleri: Taylar, Tergeler, Toplar, Tatlar, Gazaklar), Güleğence (Bağlı türeleri: Tegen, Garaincik, Mangar, Düñter, Çal, Mamur, Zorra, Alyali), Gutal, Körgara, Garnas (Bağlı türeleri: Çala, Memiş), Kürt, Şekerek, Korkansı, Garamemili (Bağlı türeleri: Ekiz, Tenter, Gatıgulak, Yenaklı), Karkara, Mergenli, Ağrıbaş, Yerki (Bağlı türeleri: Avga, Basak, Yıglak, İtalmaz, Şagal, Şeytan, Şor), Suvlar)

3-SURHI (TİRELERİ: Yoluk, Kaller, Gızılkör, Kemler, Garrılar, Gulaklar, Garabagsılı, Lepberdi, Mugal, Tayak, Magsımlar)

4-ÇATRAK (Bağlı türeleri: Gılgısdı, Agacalı, Şorlı, Çartmalı)

5-SURH (TİRELERİ: Rahmıslı (Bağlı türeleri: Yolka, Gurin, Yalama), Kemenli, Guymanlı, Cavaşlı (Bağlı türeleri: Arıkçı, Gürci, Can), Hayber, Garaincik (Bağlı türeleri: Geden, Garaincik, Eseke), Ürgençli)

6-ESENMENLİ (TİRELERİ: Çoça (bağlı türeleri) Kaşgalar, Çolak, Taymaz), Babagılı

(Bağlı türeleri: Seygin, Gazak, Begler), Tüvelekçi, İslamlı, Mangışlalı, Gumaklı, Gılgısdı, Açbeg, Sarıca, Gutal, Guklı)

7-AKDERİ (TİRELERİ: Garayeser (Bağlı türeleri: Gullar, Boynak, Dolmek), Gökler, Gızılı (Bağlı türeleri: Çapatı, İsanlar), Günderi (Bağlı türeleri: Marek, Suyuk), Yonaçı (Bağlı türeleri: Kel, Çekiç), Beşderi, Begler, Arıbakan, Goplar, Açlı, Köyüklü, Tayırlı, Kündeli, Bağşılar, Garagoyonlu)

8-ACI (TİRELERİ: Arıkberkeli (Bağlı türeleri: Arık, Berkeli), Çalış (Bağlı türeleri: Çalış, Süybek, Ataokçı (Bağlı türeleri: Ata, Okçı), Çarşagal (Bağlı türeleri: Çar, Şagal),

9-GIZILAYAK (TİRELERİ: Mustapalı, Mañıt, Garagoyun, Ataniyazlı, Acamar (Bağlı türeleri: Begler, Bayramca), Saltık, Cagalbay, Tarhan, Yazalı, Agalar, Hanık)

10-MÜSÜRGARABAGŞILI (TİRELERİ: Müsür)Bağlı türeleri: Uşak, Gılpalar, İri, Garabagsılı (Aşık, Surca, Ürküt, Kurre)

11-ETBAŞ (TİRELERİ: İtaklı (Bağlı türeleri: Garayandak, Zıklar, Ovlar), Boruglı (Bağlı türeleri: Gamlı, Gıllı), Babamañışlalı (Bağlı türeleri: Gıcakçı, Durdulu, Kaller, Çöpagaç, Merdan, Or, Yonaklı, Gırlı, Köyüklü, Tutluk, Atça), Abdal)

12-GABIRDI (TİRELERİ: Gökdaş (bağlı türeleri : Gök, Guş, Bada), Çızıgay, Şeytan, Sabınlı, Şıh (Garayandaklı)

13-DANACI (TİRELERİ: Taşlaklı (Bağlı türeleri: Tekren, Açlar), Mekan, Denacı (Bağlı türeleri: İsgenderli, Garlı, Kerli, Ümürhocalı, Aydışbaylı, Çala), Guvak Denacı (Bağlı türeleri: Surh, Obak, Gazak, Pesli), Halhal, Mamaş, Garaguşak, Köçe)

B-GÜNEŞ Bölümünün Uruğları:

1-GABASAKGAL (TİRELERİ: Aklar, Göleler, Dadışlı(?), Karler, Rahmıslı, Abışlı, Altıgarın, Kesmeler)

2-ÇEKİR (TİRELERİ: Dovça (Bağlı türeleri: Tovı, Cangay?, Ahmetli, Biybaş, Malaylı, Çallar, Begler, Keçemeñli, Bolur), Zürçotaklı (Bağlı türeleri: Muraga, Ussalar, Suvgöz, Zür, Çotaklı), Duşemme (Bağlı türeleri: Körçi, Laleyn, Burulcık, Alladat, Arıkbatır, Şagal, Orusbay), Garagoyunlu (Bağlı türeleri: Gı zılar, Çarcalar, Garacumalar, Yılanlar, Çöpbaş, Gırlı)

3-SÜLEYMEN (TÎRELERİ: Uşak (Bağlı tîreleri: Gışık, Matgurban, Badaklar), Agzığara, Balkanlı, Eşekli, Marra, Garga (Garça), Kırklar, Şayım, Geçiler)

4-ÇAKIR (TÎRELERİ: Gızılgoynunlı (Bağlı tîreleri: Gatıbaş, Şagla, Aklar, Zahkeşli, Deliler, Leñner, Gayşaklar, Mirathocalı), Garagoyunlu (Bağlı tîreleri: Pataşlar, Şeytanlar, Taklar), Sakarlı (Bağlı tîreleri: Sakı, Cumalar, Köşekler, Surlar, Garma, Maşpayalı)

5-OMAR (TÎRELERİ: Garagoyun (Bağlı tîreleri: Garınca, Kürre, Kelteler, Arlan, Garagadik, Tatbegler), Gızılgoynun (Bağlı tîreleri: Ayım, Ak, Acaka, Şagla, Gatıbaş, Çütçüt, Matek, Kömeç, Deli)

6-GÜRAMA (TÎRELERİ: Arıkbatır, Bağsılı (Bağlı tîreleri: Köne yağırılı, Vagar, Persiz), Gınlı, Tarhan, Gorçaññı (Bağlı tîreleri: Gatık, Arık, Gonurlu, Galmıklı)

B- GARA Bölümünün Uruğları:

1-GURAYIŞ (TÎRELERİ: Ahmetli, Deli, Ellesli, Goyuncı, Gızılcar, Köke, Köce, Sarı, Şahlar, Çalış, Çınaklar)

2-BAY (TÎRELERİ: Şıhım, Şagundi, İsamlı, Ellesli, Tañrıberdili, Sümükli, Aşaktop, Deli, Aklar, Dıgır, Kel, Körler, Goşhadalı, Alataylı, Arallı, Alga, Gısır, Perrik)

3-ÇEKİÇ (TÎRELERİ: Altıbörük, Garaboyun, Gaygısız, Cınlılar, Gamşaklı, Kör, Garrılar, Ketencik, Kelek, Karger, Saltık, Sadı, Suvlar, Sardıklı, Par, Cace, Düyeler, Gücük, Şırğıt, Boynuzun, Aymak, Serçeler, Çenkler, Bay, Mamaş, Torgay, Taneler (?), Uşak, Çevreler, Çakmak, Ercel, İsamlı)

4-İSLAM (TÎRELERİ: İdiberdi, (Bağlı tîreleri: İğliceltek, Kelleki, Övezsur, İşan), Nuracı (Bağlı tîreleri: Kemler, Agzıkem, Garaşalı, Kazılar, Çüñker, Akca, Çınaklar)

5-TAGAN (TÎRELERİ: Bu uruğun vekillerinin çoğunluğu Afganistan'da yaşıyorlar.

6-YABANI (TÎRELERİ: Gulancı Yabanı, Davutlı Yabanı (Bağlı tîreleri: Cınlı, Buyanhana, Gurama) , Hanek, Bovam, Gızılğaz, Cuma, Cögi, Urat, Garaboyun, Tahık (?), Garayandaklı, Toğar)

7-GAZAN (TÎRELERİ: Melecik, Şag)

8-MAMAŞ (TÎRELERİ: Aden, Altımamaş, Bagacalı, Gırmızı, Şine, Hatap, Hasanlı)

C- BEKEVÜL Bölümünün Uruğları:

1-SARILI (TÎRELERİ: Kelleli, Berdimyaz, Mollalı, İmren, Onbegi, Tovşan, Kırıklı, Tomar)

2-LAMMA (TÎRELERİ: Cerkez (Bağlı tîreleri: İgli, Gum, Yedi), Omçabaş (Bağlı tîreleri: Köseler, Şeytanlar, Sakavlar, Araplar, Kırıklar), Bataş, Garaltay, Bürgüt, Geçili, Gamışlaklı, Gedamas, Gularık, Saltık, Çarşaññı (Bağlı tîreleri: Müresen, Gızılğöz, Düyegöz)

3-UŞAGON (TÎRELERİ: Bürgüt, Kenan, Kelteler, Keltebaş, Hoca, Tazıgan, Çayı (Bağlı tîreleri: Gutluçal, Körçal, Söyünçal, Cılgöl bölgesinde; Sarıbaş, Arbab, Garamet, Çoçalar, Gababekevül'de...)

4-YERLİ (TÎRELERİ: Natı (Bağlı tîreleri: Balıkçı, Togacı, Nesimli, Çakmak (Bağlı tîreleri: Tarı, Ogrı, Hocalar, Postak), Abdal, Yegen, Özbekgullar, Polatkel (Bağlı tîreleri: Sakav, Garlı, Yöritmez, Garrılar, Gedemler, Erteler, Tovuklar, Dükler, Köseler)

5-GULTAK (TÎRELERİ: Melece, Hocalı, Batır, Divana, Garrişeytan, Melik)

6-TOGAÇİ (TÎRELERİ: Aşgalı, Begmek (Küçük tîreleri: Abdilla, İyci, Kelte, Vekil, Dükçebay, İyci, Polatlı, Söyüncacı, Şalık, Herri, Çalış).

KAYNAKLAR

- AGACANOV, S.G; (1969), **Oçerki İstoriî Oguzov i Turmen Sredney Azii IX-XII vv.** Aşgabat.
- AMANSARIYEV, C; (1954), **Türkmen Dilinin Yomut Şivesinin Demitgazık Geleşikleri**, kand. Dis. Aşgabat.
- ATANİYAZOV, S; (1980), **Türkmenistanın Gografik Atlarının Düşündürüşli Sözlüğü**, Aşgabat.
- ATANİYAZOV, S; (1988), **Slovar Turkmen-skikh** Etnonimov, Aşgabat.
- ATANİYAZOV, S; (1991), **Salırlar Hakda Söz, Sıyası Söhbetdeş Jurnalı**, No: 9
- ATANİYAZOV, S; (1994), **Etnonim v Turkmenskom Yazıke**, Aşgabat.
- ATAYEV, K; (1966), **Hozyaystvo i Etničeskaya İstoriya Turkmen Ahala**, Kand. Dis. İstor. Nauk. , Aşgabat-Moskva.
- ARAZKULİYEV, S; (1961), **Garagalpakıstan ASSR'İN Dörtgöl Rayonındaki Türkmen Geleşikleri**, Aşgabat, TDU
- BARTOLD, V.V; (1963), **Soç.T.8, Çast: II** Moskva, "Nauka"
- BARTOLD, V.V; (1968), **Soç**, Tom: V, Moskva, "Nauka"
- BERDİYEV, R. – KÜRENOV, S; (1970), **Türkmen Dilinin Dialektlerinin Oçerki**, Aşgabat, "İlm"
- CUROKULOV; (1992), **Obod Candir Türkmanları**, Toşkent, "Fan"
- DEMİDOV, S; (1976), **Turkmenskiye Ovladı**, Aşgabat, "İlm"
- EBULGAZİ ; (1958), **Abulgazı Bahadır Han, Şecere-yi Terakime**, Hazırlayan: Kononov, A.A., **Rodoslovnaya Türkmen, Soç.,Abulgazı Hana Hivinskogo**, Moskva-Leningrad, İzd AN SSSR
- GEYBULLAYEV, G.A; (1986), **Toponimi ya Azerbaycana (İstoriko-Et nogr.. İsledovaniye)** Baku, ELM
- GUMİLEV, L.N; (1968), **Drevniye Tyurki**, Moskva, "Nauka"
- HARİDARİ; (1994), **Salar Baba Gulalıoğlu, Oguz ve Övlad ve Etba ve Bak-ye Etrak Tarihi**, Yayınlayan: Z.B. Muhammedova, Türkmen Arhivi, No: 1-2
- HUDAYBERGENOV, C; (1977), **Türkmen Dilinin Yemreli Diyalekti**, Aşgabat, "İlm"
- KARPOV, G. İ; (Elyazma) **Kratkiye Spravki O Turkmenskih Rodople- mennih Obyedineniyah**, Rukopis, (Hranitsya v TSNB AN Turkmenis- tana)
- KARPOV, G. İ; (1925), **Plemennoy i Rodovoy Sostav Turkmen**, Polto- ratsk (Ashabad)
- KARPOV, G. İ; (1942), **Etničeskiy Sostav Turkmen**, Poltoratsk (Ashabad)
- KARRİYEV, A; MOŞKOVA, V.G; NASONOV,A.N; YAKUBOVSKY, A.Y; (1954), **Oçerki İz Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv**, Aşgabat, İzdatelstvo AN TSSR
- KAŞGARLI, Mahmut; (1992), **Divan-ı Lügat-it Türk, Türkçe tercümesi**, Cilt I,II,III, 3.Baskı, Çeviren: Besim Atalay, Ankara, TTK Basımevi
- MALOV, S. E; (1959), **Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo AN SSSR
- MAVİYEV, N; (1987), **Türkmen Dilinin Arabacı Diyalekti**, Aşgabat "İlm"
- MUHİYEV, H; (1959), **Türkmen Dilini Nohur Diyalekti**, Kan.Dis; Aşgabat.
- MİTT; (1939), **Materialı po İstoriî Turmen i Turkmenii**, I,II Tom, Moskva-Leningrad, İzd.An sssr
- MOLLANEPES; (1955), **Lirika**, Aşgabat, "Türkmendövlətnəşir"
- MUHAMMEDOVA, Z.B; (1973), **İssledo noviya po İstoriî Turkmenskogo Yazıka XI-XIV vv**, Aşgabat.
- NARTİYEV, N; (1994), **Türkmen Diyalektologiyasının Esasları**, Çarçöv
- NAVŞİRVANOV, Z.Ş; (1929), **Predvari- tel- nıye Zametki o Plemen nom Sostave Tyurkskih Narod nostey, Prebıvavşih na Yuge Rusi i v Krımu, İzvestiya Tavriçes-**

- kogo Obşetva İstorii, Arheologii i Etnografii**, Simferepol, T.Z.(60)
- ÖVEZOV, C ; (1960) **K Voprosu O Rodovom Sostave Goklen**, TSSR IA'nın Habarları, Cemgiyetçilik İlımlarının Seriyası, No: 4
- ROSLYAKOV, A. A; (1962), **Türkmen Halkının Gelip Çıkışı**, Aşgabat.
- SAPAROVA, G; (1970), **Türkmen Dilinin Hasarlı Diyalekti**, Aşgabat.
- SARAY, Mehmet ; (1992), **Türkmenler İmperializmin Zamanında**, Garagum, No: 1
- SÜMER, Faruk ; (1992), **Oğuzlar / Türkmenler**, 4.Baskı, İstanbul.
- ŞAHİN, İlhan ; (1987), "Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar", **Tarih Enstitüsü Dergisi** (İstanbul), XIII : 195-208
- TSA, II; (1986), **Türkmen Sovet Ansiklopediyası, 8 Tom, II Kitap**, Aşgabat, TSE
- TENİŞEV, E.R ; (1976), **Stroy Salarskogo Yazıka, Moskva** "Nauka"
- VAMBERY, N ; (1885), **Das Türkmenvolk in Seine Etnologischen Bezieshungen Geschildezt**, Leipzig.
- VASİLYEVA, G. P ; (1954), **Turkmeni-nohurli. Sredneaziatskiy Etnografi-çeskiy Sbornik**, Moskva.
- VASİLYEVA, G. P; (1979), **Kto Takiye "soy", K voprosu ob Etnogeneze Turkmen**, Sov. Etnografiya, No: 6
- VİNNİKOV, Y.R; (1962), **Rodoplemennoy İ Etniçeskiy Sostav Naseleniya Çardcouskoy Oblasti Turkmenskoy SSR i Yego Rasseleniya** / Trudı İnstitutu İstroii, Arheologii i Etnografii, Tom : VI, Aşgabat AN TSSR
- VİNNİKOV, Y.R; (1968), **K İstorii Forminovariya i Rasseleniya Turkmen Hatab, Mukrı, Kurama i Olam**, Moskva, "Nauka"
- YAZLIYEV, Ç; (1985), **İstoriya İ Hozya-ystvennoye Razvitiye Naseleniya Srednego Murgaba**, (XIX-Naçolo XX v), Aşgabat, "İlm"
- YEREMEYEV, D.E; (1971), **Etnogenez Turok**, Moskva, "Nauka"
- ZUYEV, Y.A; (1962), **İz Drevnetyurkskoy Etnonimiki Po Kitayskim İstoçnikam (Boma, Guy, Yanmo)**, Trudı İnstitutu İstorii, Arheologii i Etnografii im; Vostoçnogo Turkestana, T, 15

PAST, PRESENT and FUTURE of TURKOMAN TRIBES and THEIR SPREAD

Prof. Dr. Soltanşa ATANIYAZOV
Turkmenistan's Committee on Science and Technology

ABSTRACT

Most nations had divided into tribes and clans during the certain periods of their history. Dividing into tribes for some nomadic Turkish peoples, particularly the Kazak, Kyrgyz, Bashkir, Turkoman continued for a long period of time because of social and economical conditions.

Among these peoples Turcoman tribes were the subject of research in the works of some ancient scholarly personalities, such as Kaşgarlı Mahmut, Mübarek Şah, Reşideddin, Yazıcıoğlu, Salar Baba Marıdarı, Ebulgazi...Consequently knowledge about changes in life style of Turcoman tribes during different periods of time and brief information related to these Turcoman tribes, small and big could be found in some works the above-mentioned scholars. Also detailed information related to changes in Turcoman tribes after Mongol attacks, fleeing most of the population to neighbouring countries, forming of new tribes as Teke, Yomut, Göklen, Ersarı, Sarık, Sakar, Alili, Olam, Surhi...after combination of remaining Turcoman tribes with other ethnic groups are provided in these historical works, especially in those of Kaşgarlı Mahmut.

New Turcoman tribes originated from ancient Oğuz tribes are one of the sociological part of Turcoman nation. Old generations preserved traditions from old times. But nowadays the previous importance of keeping these traditions is becoming more meaningless for new generations.

In recent years, the reasons of division into different tribes during the history have disappeared. Therefore it is impossible to face with this kind of division among Turcoman in 20th century. Whereas some dialectical differences, tools used in architectural and economical works, traditional wears, carpet weaving, cuisine culture, art of decoration have still been preserved as traditions by new generations.

Key words:
Oğuz, Society, Tribe, Part, Uruğ, Turcoman

История, расселение, сегодняшнее положение и будущее туркменских племён

Проф. Солтанша Атаниязов

Туркменский Высший Совет Науки и Технологии

РЕЗЮМЕ

Многие из народов, живущих на земле, а может даже и все, в определенный период своего прошлого пережили процесс деления на племена и роды. У некоторых народов, например, тюркских народов, как казахи, киргизы, башкиры и туркмены, этот процесс по причине экономических и социальных условий сохранился долгое время.

Из них племена и роды туркменов нашли место в исследованиях древних ученых Махмуда Кашгари, Шаха Мюбарека, Решидеддина, Языджиоглу, Салар Баба Харидады и Эбульгази. С этой целью в трудах ученых изучаются жизнь и положение туркменских племен в разные периоды, даются сведения о крупных и мелких племенах и родах. Также в этих исторических источниках даются точные сведения об изменениях в составе перечисленных Махмудом Кашгари туркменских племен, наблюдаемых после нашествия монголов, о переселении многих из них в соседние страны и об образовании новых племен теке, ёмут, гёклен, эрсары, сарык, сакар, алили, олам, сурхи, возникших в результате соединения оставшихся племён с новыми этническими группами.

Новые туркменские племена, происходящие от древне-огузских племён - это социальные ветви туркменского народа. Старые поколения сохранили эту многовековую традицию до наших дней. Однако для молодого поколения тема племён и родов всё больше теряет своё значение.

Условия, которые создали эту раздробленность как историческую необходимость, сегодня не существуют. Поэтому в 20 веке больше не встречаются примеры образования племён и родов. Но всё ещё сохраняются различия, вызванные древними традициями, в особенностях говоров, материалах и орудиях, используемых в архитектуре и хозяйстве, в одежде и убранстве, ковроделии, вышивании, традициях приготовления пищи, обычаях и т.д.

Обучение в школах на литературном языке после обретения Туркменистаном независимости, издание газет, журналов и книг на литературном языке, использование литературного языка на радио и телевидении; с другой стороны - развитие отношений народа с различными этническими группами стали причиной уменьшения материальных и духовных различий в языке и культуре между туркменскими племенами. Этой важной теме, т.е. идее объединения туркменских племён в единый народ и национальное государство, глава туркменского государства и правительство республики Туркменистан придают большое значение. В результате такого усердия за последние 7 лет у каждого туркмена, независимо от его принадлежности к тому или иному племени, увеличилась гордость и любовь к своему народу и его богатому прошлому. Таким образом туркменский народ вместе с братскими народами делает уверенные шаги в светлое будущее мировой культуры.

Ключевые слова:

Огуз, народ, племя, род, тиире, туркмен

SON EMPERYALİZM DENEMESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER: ORTA ASYA'DA RUS YAYILMACILIĞI

Gökhan BACIK

Fatih Üniversitesi, Araştırma Görevlisi

ÖZET

Sömürgecilik tarihsel olarak gelişiminin ötesinde karmaşık bir siyasal arka plâna işaret etmektedir. Bu açıdan, sömürgecilik yalnız ekonomik amaçlara yönelik olarak kabul edilemez; aynı zamanda, siyasal ve kültürel konularda bir çok hedefleri de içine alır. Nitekim 15. Yüzyıl'dan itibaren tamamen belirginleştiği şekliyle kurulan Afrika gibi önemli sömürgecilik örneklerinde sözü edilen durum görülmektedir.

Ancak İngiliz, Hollanda gibi Batı Avrupa kökenli sömürgecilik metodlarının dışında sömürgecilik konusunda önemli bir yer işgal eden Rus yayılmacılığı da uygulamaları ve uygulandığı alan açılarından çok önemlidir. Rus yayılmacılığı öncelikle uzun ve eski bir tarihsel arka plânı referans alır. Ayrıca Rusların özellikle Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişlemelerine paralel olarak önemli siyasal ve kültürel sonuçlar ortaya çıkmıştır. Ruslar tıpkı diğer sömürgeci uluslar örneğinde olduğu gibi yayılmalarını benzer römürgeci politikalarla pekiştirmeye ve kolaylaştırmaya çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler:

Sömürgecilik, Rus Yayılmacılığı, Orta Asya, Hakimiyet

GİRİŞ: EMPERYALİST ANLAYIŞIN TEMELLERİ

Emperyalizm kavramının uluslararası alanda büyük bir önem kazanması köken olarak 15. Yüzyıla kadar geriye uzanan bir tarihi referans alır. Bu yüzyıldan başlamak üzere ilk deniz aşırı sömürge imparatorlukların kökenleri ortaya çıkmaya ve sınırlarının ötesindeki bazı toprak parçalarını içlerine almaya başlamışlardır. İlk akla gelen ülke İngiltere'dir ki özellikle emperyalizm alanında bir çok yeni uygulamayı gerçekleştirmiştir. Eğer çok daha önceleri gerçekleşmiş olan ticari yayılcılığın ilk çağ örneklerini ihmal edersek – mesela Fenikeliler ve daha 420'lerde Afrika'nın belirli kesimlerini egemenlikleri altına alan Vandallar burada akla gelir- İngiltere, Portekiz, İspanya ve Fransa ilk imparatorlukları kurmuş olarak kabul edilebilirler (Levchenko, 1999). Özellikle bu dört devlet kapitalizmin ilk birikim devrinde deniz aşırı (Hindistan, Amerika kıtası) topraklarda imparatorluklarını kurmayı başarmışlardır.

Deniz aşırı çeşitli koloniler elde etme düşüncesi ilk bakışta tamamen ekonomik çıkarların doğallaştırdığı bir amaç olarak algılanmakla beraber daha derinde ayrıca emperyalizm kavramının içeriğini oluşturan nedensel açıklamalara ulaşmak mümkündür. Bütün bu açıklamaları ortaya çıkaracak soru: “Neden emperyalizm?” olmalıdır (Ana Britannica, 1990). Yukarıda değinildiği gibi ilk açıklama ekonomik merkezli olanıdır. Bu görüşe göre koloni elde etmek hammadde sağlamak, yeni pazarlar ele geçirmek gibi bir çok yeni imkanları sunmaktaydı. Nitekim yeni sömürge-lerden gelen ürünler, değerli madenler sömürgeci ülkelerde önemli bir zenginliğe neden olmuştur. Ancak, Adam Smith ve David Ricardo gibileri koloni kaynaklı zenginliğin ancak belirli bir zümre tarafından paylaşıldığını ve genel bir zenginliğe neden olmadığını iddia etmişlerdir. İkinci açıklama emperyalizmin doğasına ilişkin argümanlar ortaya koymaktadır. Buna göre emperyalizm devletlerin davranışsal bir özelliğidir ve ayakta kalmak için yapılan doğal bir eylemdir. Yani üstün olmanın doğurduğu zorunlu bir sonuçtur. Aynı açıklama ters yönde yani sömürülen tarafında da bu işin makul olduğunun kabulünü iddia eder. Yani sömürülenler de zayıf olmalarının doğal

sonucu olarak durumu kabullenmek zorundadırlar. Fieldhouse'un sözleriyle “*emperyal otoritenin temeli, sömürgece yaşayanların zihniyeti idi... [yani] ikincilliği kabullenmeleri idi*” (Said, 1998). Çünkü kültür, Edward Said'in belirlediği şekliyle, bir hükmetme, egemenlik kurma özlemini içinde barındırır (Said, 1998). Böylelikle yayılacak yeni alanlar aramaya koyulur. “...İlke ve hareket noktası olarak, bir ırklar ve uygarlıklar hiyerarşisinin varlığı olgusunu ve bizim üstün ırk ve uygarlıklara mensup olduğumuzu kabul etmek, bunun yanında üstünlüğün haklar tanımakla birlikte bunun karşılığında sıkı yükümlülükler de fetirdiğini teslim etmek gerekiyor” (Said, 1998) düşüncesi emperyalizmin doğal bir siyasal davranış kalıbı olduğu temelli açıklamalara dayanmaktadır. Emperyalizmin varlığına yönelik üçüncü görüş strateji ve güvenliğe dayalı açıklamaları içerir. Buna göre ülkeler güvenliklerini sağlamak amacıyla belirli üsler hatta deniz aşırı ekonomik kaynaklar elde etmek zorundadırlar. Son olarak üzerinde en çok tartışma yapılan açıklama gelmektedir: *la mission civilisatrice*. (Medenileştirme görevi, misyonu). Bu aşamada emperyalizm *ahlaki* bir boyut kazanmaktadır. Çünkü üstün bir yaşama sahip olan ulusların daha aşağıdakileri eğitmesi, onlara uygarlığın imkanlarını aktarması (?) söz konusudur. “*Toplumsal düzende, tıpkı aile düzenindeki gibi, yalnızca kuşaklar değil, eğitim de önemlidir...İnsan toplumlarının oluşumu, tıpkı insanların oluşumu gibi, rastlantıya bırakılmamalıdır... Dolayısıyla, sömürgecilik, deneyim okulunda okunan bir sanattır... Sömürgeciliğin amacı, yeni bir toplumu en iyi refah ve ilerleme koşullarına kavuşturmasıdır*” (Said, 1998). Bu yaklaşımda kullanılmakta olan *deneyim okulu, sanat, kavuşturmak* kavramlarının altı çizilmelidir. Çünkü burada politik bir eylemi bahaneler arkasına gizlemek değil, gerçekte bu düşüncelere olan inanç vardır. Nitekim Edward Said, bu yazıda da sürekli referans olarak verdiğimiz, *Kültür ve Emperyalizm* adlı kitabında batı düşüncesinde –özellikle edebiyat alanında- yer tutmuş bu inancı ele almaktadır. Bunun yanında emperyalizmin amacının ne olduğu sorusu da önemlidir. Temel olarak ekonomik ve siyasal üstünlük için yapılan bir eylem olarak görülen emperyalizm, aslında daha büyük ve sis-

temli amaçlar içeren bir eylemdir. Morgenthau'a göre emperyalizmin en alt düzeden en üst düzeye üç amacı vardır. Bunlar; 1) İlk önce bir dünya imparatorluğu kurmak yani mümkün olan her alana nüfuz etmek ve ele geçirmektir. 2) Biraz daha alt düzeyde kıtasal üstünlük sağlamak. Rus emperyalizmi bu başlık altına alınabilir. 3) Son olarak bölge- gesel yani yerel üstünlük sağlamaktır (Morgenthau, 1970; Kocaoğlu, 1996).

Bu çalışmada yukarıda kısaca özetlenen sömürgecilik kavramının teorik çerçevesi içinde özellikle Orta Asya'da uygulamalarını gördüğümüz Rus Sömürgeciliği doğuş, kurumlaşma ve yıkılış aşamaları noktalarında ele alınmaya çalışılacaktır. Orta Asya'da görülen Rus sömürge uygulamasının ayrıca yıkılışı ele alınırken doğurduğu sonuçlar ve sorunlar açısından diğer sömürge modelleriyle karşılaştırması yapılacaktır.

YENİ AKTÖR: RUSYA

15. Yüzyılda başlayan emperyalizm çağının ikinci aşamasında yerel bir direnç ortaya çıkmış ancak bu direnç kolaylıkla alt edilmiştir. Daha sonraki safha ise emperyalist aktörlerin sayıca çoğalmasını doğurmuştur ki 1. Dünya Savaşı'na kadar Rusya, İtalya, Almanya gibi yeni aktörler emperyalist politikaları yüzlerini dönmüşlerdir. Bunlardan Rusya'da özellikle Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik bir yayılma politikası uygulamıştır. Kocaoğlu'nun belirttiği gibi bu Romanov Hanedanının tahta geçtiği 17. Yüzyılı izleyecek dört yüzyıllık süre içinde Rus yayılmacılığı en ileri sınırlarına ulaşacaktır (Kocaoğlu, 1996). S.S.C.B döneminde karşı karşıya olduğumuz Orta Asya hegemonyası, Çarlık döneminden beri devam eden geleneksel Rus yayılmacılığının devamı niteliğindedir. Üstelik yukarıda yapılan açıklamalara paralel bir şekilde Rus yayılmacılığı yalnız ekonomik nedenlere dayalı değildir. Aksine Orta Asya'nın modernleştirilmesi gibi amaçları da içeren bir politik söyleme dayanmaktadır. Bu söyleme göre Rusya ele geçirdiği yerlere medeniyet götürmektedir. Nitekim Saydamın aktardığına göre Çar II. Nikolay tahta geçmeden önce Asya'ya yaptığı seyahat esnasında Rusların doğunun az gelişmiş uluslarını koruması gerektiğine dair inancını

vurgulamaktan kaçınmamıştır (Saydam 1997). Yine Rusların eskiden beri bu topraklardaki varlığının bir tür koloni ihdas etme fikri olduğunu Çarlık dönemi devlet adamları da kabul etmiştir. Mesela Maliye Bakanı T.E. Kankrin 1827' de Çar'a yazdığı mektupta Kafkasya'dan koloni olarak bahsetmiştir (Saydam, 1997). Ayrıca başta Kafkasya olmak üzere Rusya'nın ele geçirdiği bütün topraklar aslında *davetle* gerçekleşmiştir yani bir işgalden kesinlikle söz edilemez. Hatta Rus yayılması gittiği alanlarda bir tür *kurtarıcılık* görevi ifa etmiştir. Mesela Transkafkasya'ya yönelik Rus yayılması buradaki doğu Hristiyanlarını ve bölge halkını Türk-Pers baskısından kurtarmaya yöneliktir. Bu görüşün tezine göre 1720'lerde başlayan ilk Kafkasya seferlerinin nedeni Gürcistan Kralı Irakli'nin davetidir ve bu kral 1783'te gönüllü ve istekli olarak ülkesinin yönetimini Ruslara terk etmiştir (Goldenberg ve diğerleri, 1996). Genel olarak baktığımızda Margot Light'ın özetlediği şekliyle, Rus yanlısı görüşe göre, Rus işgalleri "*daima bir davetle gerçekleşmiş ve ilgili yörenin insanları Rusya'ya katılmak istemişlerdir.*" Şüphesiz Rus siyasal kültürünün çizdiği bu şemaya göre yerli halkların neden böyle bir isteği (?) benimsediklerinin sebepleri de belirlenmiştir: Rusya tarafından işgal edilmek siyasal istikrar, yüksek bir hayat seviyesi, demiryolu, gelişen tarım ve ticaret, yazılı bir dil gibi imkanlar (?) sunmaktaydı.

Rus tarih yazıcılığı da aynı yayılmacı mantığa uygun biçimde, özellikle Orta Asya'ya yönelik geleneksel bir politika oluşturmuştur. İlk dönemde bölgede görülen İlinski, Sablukov gibi Rus kültürünü, dilini yaymayı amaçlayan kişilerin oluşturduğu bu geleneksel politika Rus yayılmacılığının da aynı zamanda kültürel niyetlerle de örülü olduğunu iyice belirginleştirmektedir (Saray 1994).

Nitekim bugün S.S.C.B.'nin dağılmasıyla karşı karşıya bulunduğumuz durum yalnızca komünist sistemin ortadan kalkmasına işaret etmez, aksine kökeni Çarlık dönemine uzanan bir emperyalist modelin de yıkılışını ifade eder. Rusların özellikle Orta Asya'dan çekilmeleri ve yöre halklarının bağımsız devletler kurmaları bir de-kolonizasyon anlamına gelmektedir. Nitekim Jonathan Grant Orta Asya'da yeni devletlerin kurulmasının bir de-kolonizasyon olduğunu ifade etmektedir. Ancak Grant'a göre bu de-kolo nizas-

yon Orta Asya halklarının siyasal kavgasının ürünü değil Moskova'nın doğurduğu siyasal boşluk nedeniyle ortaya çıktığını söylemektedir. (decolonization by default) (*Grant, 1994*). Bu daralmanın benzer bir başka örneğiyle karşılaştırılması metodolojik açıdan önemlidir. Çünkü Komünist Partinin ideolojisiyle beraber tarihe karışması sonucu ortaya çıkan kompozisyonun gelecekte alacağı şekil hakkında yaşanmış tecrübelerden yararlanarak çeşitli fikirler edinilebilir. Ancak benzer bir karşılaştırma yapılarak yukarıda kısaca özetlenen emperyalizm düşüncesinin ve onun örneklerinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. 20. Yüzyıl boyunca S.S.C. B.'nin dağılması olayıyla karşılaştırılabilecek iki tarihsel örnek söz konusudur. Bunlardan birincisi Balkanlar ve Ortadoğu'da bir çok devletin ortaya çıkmasına neden olan Osmanlı Devleti merkezli, çok uluslu imparatorluğun yıkılması olayıdır. İkinci örnek şüphesiz hem daha yakın dönemde gerçekleşmesi açısından hem de S.S.C.B. örneğine bir çok yönden benzeyen sonuçlar doğurması açısından de-kolonizasyon olayıdır. Hem S.S.C.B. hem koloni yönetimleri görüldükleri süre çerçevesinde yönetimlerindeki ortak özellikler, yıkılışlarıyla doğurdıkları sorunlar, sonralarında ortaya çıkan siyasal durum gibi açılardan önemli benzerlikler taşımaktadırlar. Tıpkı bugünün Orta Asya Türk Devletlerinin yaptığı gibi, Afrika'nın yeni bağımsızlığına kavuşan ulusları da bağımsız birer siyasal varlık olarak ortaya çıktıklarında tanıştıkları yeni bir dünya düzeni kavramı içinde yer aramak durumunda kalmışlardır (*Cordeller, 1998*).

KARŞILAŞTIRMALI OLARAK RUS SÖMÜRGEÇİLİĞİ

Öte yandan de-kolonizasyon ile de-sovyetizasyon örneklerinin birbirinden ayrıldıkları önemli farklılıklar da göz ardı edilmemelidir. Bunların en önemlisi Orta Asya'da görülen merkezi sisteminin belirli bir ideolojiye dayanması ve her ülkede aynı biçimi hedeflemesiydi. Klasik batılı sömürge sistemlerinde benzer bir ideolojiyi yerleştirmek için çaba söz konusu değildir. Aynı cümleden sömürge sistemleri kendi aralarında uygulama açısından farklılaşırken, Sovyet düzeni tek tiptir. Yani bütün bağlı devletlerde aynı biçimde bir Moskova merkezilik söz konusu

iken, klasik sömürü sisteminde Fransız tipi-İngiliz tipi sömürgecilik önemli noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Öte yandan Rusların Orta Asya hakimiyetinin hiç bir biçimde Afrika Sömürgeçiliği ile karşılaştırılmaması gerektiğini savunan yazarların da varlığının altını çizmek gerekmektedir. Alain Blum; Kazakistan dışında hiç bir bölgenin tamamen sömürgeleştirilmediğini yalnızca yönetsel bir sömürgecinin söz konusu olduğunu belirtmekte ise de bu tartışmalı bir fikirdir (Vaner, 1997). Gerçekten de Blum'un belirttiği gibi Kazakistan üzerinde eskiden beri gelen bir Rus etkinliği söz konusudur. Ancak Orta Asya'nın diğer bölgelerinde benzer durumun olmadığı iddiasına çeşitli itirazlar getirilebilir. Nitekim Thomas Hodgkin'in ayrıntılı biçimde modelize ettiği Afrika sömürgeçiliğinin Rus uygulaması ile benzerlikleri önemlidir. Hodgkin'e göre; emperyalist batılı ülke ve Afrika ulusu arasındaki ilişkiler: Politik yönden hakimiyet, ekonomik açıdan sömürmek, insani açıdan ırkçılık ayakları üzerinde durmaktadır (Hodgkin, 1961). Bu modelin de Orta Asya örneği ile benzerliği açıktır. Çünkü Ruslar politik açıdan kesinlikle bir hakimiyet kurmuşlardır. Bu hakimiyet dış ilişkilerden, ekonomik üretime kadar kesin olarak görülmüştür. İnsani açıdan Rus modelinin ırkçı olduğu söylenemez. Ancak bu noktada yerel dillere, yerel dinlere karşı gösterilen müsamahasızlık buna karşı yoğun bir Ruslaştırma göz ardı edilemez. Doğal olarak S.S.C.B. örneği bir merkez-çevre modelinden ziyade karşılıklı gerilimin sürekli hissedildiği ve diğer milletlerin artan bir reaksiyoner milliyetçiliğe büründükleri hegemonya-direnış modeline tekabül eder. Ancak, Moskova ideolojisini benimsetmek ve yönetimini sürdürebilmek için hem zorlamaya başvurmuştur hem de, Gramsci'nin hegemonyacı gücün izlediği politikalar ayrımına uygun olarak, bunun yanında eğitim, ekonomik yapı gibi araçları da kullanarak uzun erimli bir ikna politikasını da uygulamıştır (*Burke, 1994*).

Ulusal Birlik Sorunu

Ortak bir başka özellik olarak, gerek de-kolonileştirme sürecinde gerek desovyet-izasyon sürecinde ortaya çıkan yeni devletlerin karşılaştığı en önemli sorunun ulusal birliği oluşturma ve ulusal kimliği inşa etme sıkıntılarına sahip olma-

larıdır. Afrika'da bağımsızlık sonrası “*ekonomik çıkarları ulusal birliği gerektirecek bir sınıf mevcut olmadığı için toplumda uluslaşma yönünde öznel bir gereksinim yoktu[...]*” (Oran, 1997). Nitekim Afrika'da görülen bağımsızlığa yönelik büyük arzu ve mücadele aynı biçimde bir ulusal birlik oluşturmak için sergilenmemiştir. Aksine bir çok iç çatışma yaşanmıştır. Öte yandan ulusal birliği oluşturmak için çabalayan aydınlar arkalarında hak ve özgürlük bilincine ulaşmış bir toplum bulamamışlardır. Böylelikle hem sosyal yapıdan hem aydınlardan gelen sorunlar nedeniyle ulusal birliği oluşturmak için son çare olan yola başvurulmuştur. Bu Wettel'in *yukarıdan devrimcilik* şeklinde adlandırdığı devletin ana araç olarak ulusal birlik sağlamak için ortaya çıkmasıdır. Yukarıdan devrimcilikte devlet bir çok nedenden dolayı ortaya temel aktör olarak çıkararak kendi arzusu yönünde bir ulusal birlik oluşturmak için kollarını sıvar. Tek partilerin ve katı resmi ideolojilerin kurulması yukarıdan devrimciliğin ayrılmaz özelliklerindendir.

S.S.C.B. sonrası Orta Asya Türk Devletlerinde ulusal birliği oluşturma açısından benzer sorunlar yaşanmaktadır. Öncelikle bütün devletler bir ulusal birliğin yokluğunun doğurduğu sorunlarla boğuşmaktadır. Kazakistan'da Kazak nüfustan ancak %5 kadar daha az olan Rus varlığı yaşamın her alanında belirli sorunlar doğuran bir faktördür. Öte yandan Türkmenistan gibi ülkelerde ise farklı boyların varlığı dikkate değer bir noktadır. (Sözelimi Türkiye'de üniversite öğretimine devam eden Özbekistanlı bir Karakalpak öğrenci “Nesin?” sorusunu cevaplarken birden fazla niteleyici kelime kullanmaktadır.”Özbek, yani aslında Kara kalpak...” gibi.) Tıpkı Afrika örneğinde olduğu gibi Orta Asya'da da devlet hakim aktör olarak kendi tercih ettiği siyaseti uygulamaya başlamıştır. Yine aynı biçimde Türk Devletlerinde özel sektörün yokluğu dolayısıyla bütün ekonomik yatırımların devlet tarafından kontrolü zorunluluğu doğmuş böylelikle milli pazara dayalı bir birliktelik de zamanımıza kadar görülmemiştir. Devletin tek aktör olma isteği de doğal olarak alternatif yaklaşımlar arzulayan muhalefetin de hareket alanını kısıtlamıştır.

Sınırlar ve Azınlıklar Rorunu

Sömürge dönemi sonrası bağımsızlığına kavuşan devletlerin ortak problemlerinin başında sınırlar sorunu gelmekteydi. Sömürgeci gücün arzusu ve çıkarlarına göre çizilmiş siyasal sınırların halkları, etnik grupları umursamazca bölmüş olması sorunun özünü teşkil etmekteydi. Gana-Togo, Kenya-Somali, Habeşistan-Somali, Nijerya Kamerun...gibi ülkeler sınır çatışmalarına girmişti. Sorunun çatışarak çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine *Uti Possidetis* kuralı ortaya atılmıştır. Bu kurala göre bütün devletlerin bağımsızlığın kazanılmış olduğu tarihteki şekliyle mevcut sınırlara saygı göstereceklerini kabul etmesiydi. Böylelikle en gerçekçi ve somut çözüm yolu benimsenmiş olmaktaydı. Çünkü sömürge yönetimlerinden tevarüs edilen sınırların doğurduğu sonuçların başka türlü çözümü üstesinden gelinemeyecek işleri gerektiriyordu. Günümüzde bile Afrika'da sınır çatışmaları sürmektedir.

S.S.C.B. örneğinde de politik sınırlar bir çok kez yeniden çizilmiştir. Yine sınırları çizenler etnik, tarihi, coğrafi ve stratejik değerlere pek az önem vermişlerdir (*Henze, 1997*). Bundan dolayı *doğal sınır* sorunu S.S.C.B. sonrası ortaya çıkan yeni bağımsız devletlerin birbiri arasındaki anlaşmazlıklarından birisini oluşturmaktadır. Nitekim; Rusya, Kuzey Kazakistan ile ilgili arzularını dolaylı yollarla ortaya koymaktadır. Kazakistan'daki Rus azınlık ta zaten bu bölgede yoğunlaşmış bulunmaktadır. Öte yandan Buhara ve Semerkant üzerinde Tacikistan kaynaklı çeşitli arzular söz konusudur. Buna karşılık Özbekistan'da kimi çevreler, Tacikistan'ın bazı yörelerinin tarihsel olarak Özbek toprağı olduğunu savunmaktadırlar. Kafkasya'da çözülemeyen Azeri-Ermeni çatışmalarının temelinde de şüphesiz sınır sorunu yatmaktadır. Aynı çerçeve içinde Hazar'ın statüsü konusunda beş kıyıdaş ülkenin içinde bulunduğu ihtilaf burada hatırlanmalıdır. Tıpkı Afrika'da olduğu gibi S.S.C.B. sonrası sınır sorunlarının çözümünde bağımsızlık sonrası kazanılan sınırların kabulü zorunlu bir çare olarak durmaktadır. Çünkü yeni bağımsızlığa kavuşmalarının da etkisiyle bütün Orta Asya Türk Cumhuriyetleri toprak bütünlükleri ve siyasal bağımsızlıkları konusunda çok hassastırlar. Bu konuda en küçük tahrik büyük çaplı çatışmaları doğurabilir.

Her iki tarihsel örnekte görülmüş olan diğer bir büyük sorun da, azınlıklar konusudur. Tıpkı sömürge yönetimlerinin kovulmasından veya çekilmesinden sonra bağımsız Afrika devletlerinin karşılaştığı gibi yeni Türk Devletleri de sınırları içinde çeşitli etnik grupları bulmuşlardır. Nitekim bağımsızlıktan hemen sonra Kırgızistan nüfusunun yarısından biraz azı Kırgız olmayanlardan müteşekkildi.

Aynı sorunun örneği olarak Özbeklerin demografik dağılımı dikkat çekicidir. Çünkü Özbekistan tam bir “ farklılıklar ülkesi” görünümündedir. S.S.C.B. dönemi boyunca Özbekistan’a, Moldova dışında, bütün Sovyet Cumhuriyetlerinden göç olmuştur. Özellikle 1920-1930 yılları arasında göç edenlerin sayısı iyice artmıştır. Aynı biçimde Özbeklerin önemli bir kesimi Özbekistan’ın dışında yaşamaktadır. Ancak Özbekistan’ın nüfusunun %70’tan fazlasının Özbek olması bu farklılık zenginliğine rağmen bir uyum ve istikrarı kolaylaştırmaktadır. (bkz tablo 1)

Büyük çaplı sayılmayacak örneklerinden de anlaşılabilceği gibi etnik çatışmaların çıkması eğer gerginlik çeşitli bölgelere taşınırsa mümkündür. Nitekim 1989 Temmuzunda Fergana’da Özbek ve Mesket (Ahıska) Türkleri arasında çatışmalar görülmüştür. Bir yıl sonra ise Kırgızistan’ın Oşoblastında Özbekler önemli saldırılara hedef olmuşlardır. Üstelik en önemli siyasal etnik grup olan Rus azınlık Rusya Federasyonu için bulunmaz bir dış politika aracı hükmündedir. Rusya söz konusu azınlığın haklarını koruma ve statülerinde bir menfi gelişme olmaması için gereken her türlü tedbiri yerine getireceğini defalarca açıklamış ve bunun dış politikasının temel hedeflerinden birisi olduğunu vurgulamıştır. Nitekim ilan edilmiş olan *Karaganov Doktrini* çerçevesinde “yakın çevreye” (Blijniye Zarubej’e) müdahale edilebileceği bile telaffuz edilmiştir (Ataöv, 1996). Yine belirli özellikleri nedeniyle kimi etnik gruplar İran, Pakistan gibi ülkelerin ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle Türk Devletlerinin milli kimlik oluşturma ve ulusal birlikliliklerini sağlamada sosyal homojenliklerini bir an önce gerçekleştirmeleri hayati önem taşımaktadır.

Yönetim Konusu

“Beyaz-yönetim” Afrika’da sömürge dönemi sonrası yaşanan bir diğer önemli sorundur. Ancak daha önemli olanı ulusal kurtuluş savaşlarının ardından iktidara gelenlerin hemen hepsinin kovulan sömürgecinin eğitim sisteminde yetişmiş insanlar olduklarıdır. Dolayısıyla sanıldığına aksine sömürgeci devletin kovulmasıyla her şey tersine dönmemiştir. Tıpkı bunun gibi Moskova’nın etkisinin ortadan kaldırılmasına rağmen yeni bağımsız devletlerde eskiden beri süregelen bir yönetici sınıf varlığını devam ettirmektedir. Şüphesiz günümüz yöneticilerini Sovyet döneminin yöneticilerinden ayıran bazı farklılıklar mevcuttur. Sözgelimi hemen hepsi Rus etkisinin tekrar dirilmemesi için mücadele etmektedirler. Ancak özellikle Türk Devletleri’nde görülmekte olan güçlü merkezileşme, güçlü laik yapı gibi kurumlaşmaların iyice anlaşılabilmesi için günümüz yöneticilerinin bu özelliği göz ardı edilmemelidir. Bütün ülkelerde kapatılan Komünist Partilerin farklı isimlerde veya biçimlerde devam ettiği bu açıdan önemli bir konudur. Ayrıca muhalefete karşı uygulanan politikaların da bundan büyük çaplı etkilendiği bir gerçektir. Dolayısıyla Türk Cumhuriyetleri’nde görülmekte olan yönetim ve sistemlerin değişme ihtimalinden de bahsedilebilir. Uzun dönemde daha sonra gelecek yöneticilerin günümüzdekilere göre daha milliyetçi olmaları beklenebilir. Aynı biçimde Rusya karşıtlığı uzun dönemde gelmesi muhtemel yeni liderlerde daha belirli halde hissedilebilir.

Birleşme Tartışması

1950’lerde bütün Afrika ülkelerinde dile getirilen ortak hülya birleşik Afrika’ydi. Nkrumah gibi efsaneleşmiş liderler Pan-Afrikanizm mücadelesi vermişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre yeni bağımsızlığına kavuşan Afrika ulusları eğer acımasız dünya düzeninde var olmak istiyorlarsa siyasal anlamda bir birliklilik meydana getirmek zorundaydılar. Ne var ki bu büyük hayal hiç gerçekleşmedi üstelik bazı acı tecrübelerin yaşanmasına neden oldu. Sömürgeci güçlerin parçaladığına inanılan Afrika kıtası ulusları bağımsızlıktan sonra bir bütün olmadıklarının farkına varmışlardır. Bir kere hiçbir ülke yeni kazandıkları bağımsızlığı bir uluslar arası kuruluşa verme iste-

ğini göstermemiştir. Aksine Afrika çapında kurulan kuruluşlar yetkisiz, göstermelik olarak kalmışlardır. Hatta ortaklaşa kurdukları örgütlerin yöneticilerinin seçimi bile sorun haline gelmiştir.

Türkiye 'de de bazen dile getirildiği gibi Türk Devletlerinin birleşmesi fikri tıpkı Pan-Afrikanizm gibi kökeni 19. Yüzyıla dayanan bir görüştür. Aslında hem Afrika örneği hem Orta Asya örneği birleşme yönünde olumlu faktörlerle teşvik edilmekteydiler. Birinci olarak, her iki örnekte de söz konusu olan uluslar tarihsel bir birliktelik içindeydiler. Dolayısıyla ortak değerleri ve ortak sorunları bulunmaktaydı. İkinci olarak, düşmanları ve tehdit kaynakları hemen hemen aynıydı. (Orta Asya Türk Devletleri için sözgelimi Rusya, Çin, çevre kirlenmesi...) Ne var ki bu dış görünüşün aksine birleşmeyi engelleyen sorunlar da mevcuttur.

Öte yandan küreselleşen bir dünyada uluslaşma ikilemiyle karşılaşan yeni Türk Devletleri bir entegrasyon sürecine nasıl bakmaktadırlar? Genel görünüş yeterli düzeyde ulusal birliklerini kuramayan devletlerin entegrasyondan zarar görecekları şeklindedir. Ancak Orta Asya Türk Devletleri açısından bu görüş tartışmaya açıktır. Çünkü olası bir bölgesel entegrasyon karşısında bir Kazak veya bir Türkmen ulusal kimliğinin bundan zarar görmesi uzak bir ihtimaldir. Çünkü dünyanın diğer yörelerine kıyasla (mesela supranasyonal bir entegrasyon örneğinin yaşandığı Avrupa'ya göre bile) Orta Asya Türk Devletleri'nde ortak özellikler (üstelik din, etnik köken, tarihsel birliktelik, ortak düşman ve tehditler gibi...) çok daha fazla sayıdadır.

ORTADOĞU ÖRNEĞİ

Geçmişte Türkistan, şimdi Orta Asya diye adlandırılan coğrafi bölge şüphesiz önemli ortak özellikleri paylaşan insanların yaşadığı bir alanı ifade eder. Ancak bölgeden aynı zamanda birbirinden farklı ulus devletlerin varlığını yadsıyacak; hayali birliktelik amaçlı düşünceler beklenemeyeceği de bir gerçektir. Ne var ki sözü edilen ortak değerlerin varlığıyla kolaylaşacak işbirliği hareketlerinin uzun dönemde gerçekleşmesi de beklenmelidir. Nitekim 1998 yılının Temmuz ayında yapılan son Merkezi

Asya Teşkilatı Zirvesi'nde Tacikistan da topluluğa katılmayı kabul etmiştir. Bölgede sıkı ekonomik ve siyasi çıkarlara dayalı ilişkilerin gelişmesi doğal olarak kültürel ilişkileri de arttıracaktır. Bölge ülkelerinin – dünyanın bir çok bölgesel işbirliği yapılan alanlarına oranla- ileri düzeyde ortak değerleri ve benzerlikleri paylaştığı açıktır. Ancak 20. Yüzyılda bağımsızlıklarını kazanan Arap ülkeleri deneyimi burada önemle ele alınmalıdır. Zira aynı deneyim için de benzer şeyler söylenmişti. Gerçekten de ortak dil, din, ırk gibi benzerliklerle birbirine bağlı Araplar ellerindeki büyük ekonomik öneme sahip petrol gibi faktöre rağmen bir birlik oluşturamamışlar aksine iç çatışmalar yaşamışlardır (*Rumer, 1996*). Arap ülkelerinin bir türlü zenginlik ve güç doğuracak birlikteliği sağlayamadığı, Suriye-Mısır birleşmesi gibi uzun dönemde uygulanması imkansız maceracı olaylara sahne olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Genel olarak Arapları günümüzdeki duruma getiren faktörler şöyle özetlenebilir:

i- Demokratikleşmenin bir türlü başarılamaması ve kabile ihtilaflarının devam ettirilmesi.

ii- Halkın eğitim düzeyinin yükseltilmemesi.

iii- Özel teşebbüsün engellenmesi. (Mısır, Suriye gibi ülkelerde sürekli olarak icra edilen devletleştirmeler özel teşebbüse büyük darbeler vurmuştur.)

Benzer bir süreci yaşayan Türk Cumhuriyetleri de kendilerin hızla modernize etmeli, makul bir süre zarfında demokratikleşme sürecini başlatmalıdır. Daha da önemlisi soyut söylemler üzerine değil son derece iyi tanımlanmış işlevsel ilişkiler üzerine dayalı devletlerarası ilişkiler geliştirilmelidir. Bu doğal olarak ortak kültürel değerlerin de güçlenmesine katkıda bulunacaktır.

RUS SÖMÜRGE MODELİ

Günümüz Orta Asya Türk Devletleri'nin sosyal yapısı ele alınırken unutulmaması gereken önemli bir nokta da bu ülkelerin 19. Yüzyılın ortasından beri hegemonik bir Rus yönetimi altında kaldıklarıdır. Rus yönetim sadece siyasal bir anlam taşımaz aksine Çarlık döneminden beri süregelen bir devamlılık içinde planlı bir kültürel kontrol ve bölgeyi şekillendirme amacını da içerir (*Baumann, 1998*). Ruslar Bozkır egemenliği

ni ele geçirdikleri dönemden beri milliyetçi bir yayılma ve kontrol politikası çerçevesinde bütün Orta Asya halklarının *Ruslaştırılması* yönünde çaba göstermişlerdir. Bu çabaların bugünkü Türk halklarının kimlikleri üzerinde etkileri göz ardı edilemez. Günümüzde ulusal birliklerini sağlamlaştırmaya çalışan Türk Devletleri aynı zamanda Ruslardan devraldıkları bir çok kurumla da mücadele etmektedirler. Aşağıda Rusların izlediği metotlar çerçevesinde Ruslaştırmanın kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır:

Çarlık döneminde İlminski, Kuhn, Sablukov gibi Rus aydınlarının geliştirdiği yöntemlerle Türklere yönelik eğitim programları takip edilmiş ve Rus etkinliği artırılmıştır (*Altbach-Kelly, 1992*). Hemen arkasından gelen Komünizm döneminde ise aynı politikalara benzer biçimde planlı olarak eğitim kontrol altına alınmıştır. Eğitimde güdülen temel amaç yerel inanış ve kültürlerini zayıf, onların yerine Rus motiflerin baskın olduğu bir modeli oluşturabilmektir. Buna uygun olarak bütün ülkelerin milli tarihleri örtülmüştür. Doğal olarak milli kişilikler de öne çıkarılmamıştır. Sözgelimi Kazakistan tarihinin önemli bağımsızlık uğraşçılarından Mustafa Çokay'a 12 ciltlik Kazak-Sovyet Ansiklopedisi'nde bir madde bile ayrılmamıştır. Aksine Kazak SSC Tarihi adlı kitapta Çokay hakkında; İngiliz emperyalistlerinin direktifiyle çalışan bir 'halk düşmanı' şeklinde bahsedilmektedir (*Kara, 1996*). Genel olarak ise “*toplulukların kendi milli tarihleri yerine cumhuriyetleri ile sınırlı kalmak kaydıyla bölgesel tarihleri yazımına izin verildi. Başka bir ifade ile artık Tatar, Kazak, Özbek, Azeri Türklerinin kendi milli tarihleri yerine kendi adlarına tesis edilen cumhuriyetlerin (bölgenin) tarihi tâ tarih öncesi dönemlerden itibaren kaleme alınıyordu. Bu yapılırken de değişik Türk topluluklarının aynı soydan geldikleri belirtilmeyerek, yakınlıkları vurgulanmıyor; o bölgede kurulan bir Türk devletinin diğer Türklerle ilişkisi bahsedilmemeye gayret ediliyordu.*” (*Devlet, 1995-96*).

Geleneksel bir emperyalist politika olan böl-yönet Orta Asya'da da uygulanmıştır. 1925 Moskova Planı ile Türkistan bölünmüştür. Bölme fikri ilk kez Lenin tarafından ortaya atılmıştır. Ocak 1920'de Üçüncü Müslümanlar

Konferansı'nda bütün Orta Asya komünistleri, kendilerini bölünmeye karşı ilan etmişlerdir. Hatta önerilerinde bunu engellemek için; partilerini Türk Halkının Komünist Partisi olarak değiştirme teklifi dahi vardı. Orta Asya Federasyonuna varması beklenen bu düşünce Moskova tarafından şiddetle ret edilmiştir (*Lipovski, 1996*). Halbuki bu döneme kadar Türkistan Genel Valiliği söz konusu olup Orta Asya'nın bütünlüğü geçerlidir. Nitekim 1917 devriminden önce bir Özbek bir Türkmen milliyetçiliğine tesadüf etmek mümkün değildir. Öte yandan Rusların Orta Asya'yı bölme hedefi sadece siyasal politikalara bağlı kalmamıştır. Anthony Bichel'in tespitiyle Ruslar Orta Asya'da daha güçlü olabilmek için Özbek kimliği ve kültürü üzerinde büyük politikalar icra etmişlerdir. Nevruz dahil geleneksel kutlamalarını yapmaları engellenen Özbeklerin, yerel kıyafetlerine de karışılmıştır. Bölgenin en önemli kültür merkezlerini içeren Özbekistan'ın Orta Asya'nın birlikteliğinin sağlanmasına neden olabileceğini düşünen Ruslar Özbek etkinliğini azaltmak için büyük çaba göstermişlerdir. Bu nedenle Özbekistan'da bulunan onlarca etnik grubun farklılıkları tahrik edilmiştir (*Bichel, 1996*). Sonuç olarak Rusların hem bütün Türk topluluklarını birbirine düşürme politikası hem de aynı ulusun birlikteliğini ortadan kaldırma politikasından söz edilebilir.

Ruslar ilk defa Aralık 1890 yılında Kur'an baskısını sansürlemişlerdir. Çarlık dönemine dayanan benzer politikalar Komünist dönemde daha da artmıştır. 26 261 caminin 26 000'i kapatılmıştır. Aynı biçimde 24 000 dinsel eğitim veren merkez de kapatılmıştır. Aynı politika Hristiyanlığa karşı da izlenmiş ve binlerce kilise ve tapınak ta kapatılmıştır. Moskova Kilisesi sürgünde etkinliklerini devam ettirmek zorunda kalmıştır. 1964 yılında Taşkent, Mahaçkale, Bakû müftülükleri kurularak dinin kontrolü amaçlanmıştır. Bütün dinsel vakıf mallarına el konulmuştur. Eğitim tamamen ateist bir örgü üzerine kurulmuştur. Ateizm propagandası yasallaştırılırken dinsel faaliyetler tamamen kanun dışı ilan edilmiştir.

Sovyet yönetimi döneminde Türklerin istenilen şekilde kimlik bilinci kazanmaları için spor, medya, TV, fuarlar sürekli aynı amaca uygun olarak kullanılmıştır. Bütün kitle haberleşme organları yoğun bir bilgi-propaganda bombardımanı-

la kişiler üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Aynı biçimde Hac organizasyonu ile seçilen örnek hacılar yoluyla uluslararası propaganda yapılmaya çalışılmıştır. Devletin bütün imkanları geleneksel Türk kültür yapısını değiştirme hedefine yoğunlaştırılmıştır. 1920 ve 1930'lu yıllarda Sovyet Edebiyatı'nın Türk Cumhuriyetlerinde iyice benimsenmesi için büyük çabalar sarf edilmiştir. Kırgızistan'da bu amaç için; Kızıl Uçgan, Kırgızistan İşçi Yazarlar Birliği gibi dernekler kurulmuştur. Satılğanov ve Moldo gibi resmi ideolojiyi benimsemiş Kırgız şair ve yazarların eserleri büyük destek görmüştür. Sözgelimi yukarıda anılan iki şairin Lenin'i öven eserleri 15 ayrı dile çevrilerek bütün Cumhuriyetlerde dağıtılmıştır. Buna karşılık muhalif hiç bir akım, düşünceye izin verilmemiştir.

Eğer hegemonyacı gücün karşısında, S.S.C.B örneğinde olduğu gibi, büyük bir tarihe dayanan kültürel ve dinsel birikime sahip bir medeniyet varsa bu birikimi oluşturan dil, din, gelenek gibi kurumlar önem kazanır. Çünkü bu kurumlar hegemonyacı güce karşı en önemli mukavemet olan kişisel tepkinin yapıtaşlarıdır. Çünkü dil ve edebiyat kültürel kimliğin en önemli yapıtaşlarındandır (Mardin, 1995). Dolayısıyla hegemonyaya arayışındaki bir güç tarafından yerel ve milli direnişin kırılması için öncelikli hedefleri oluştururlar. Böylelikle hedef kitlenin ikame edilmek istenen düşünceye karşı savunma araçları yok edilmektedir. Bunun bilincindeki Rus dil politikasının iki önemli amacı vardır: i) Türkçe'nin Orta Asya'da önemli ve kullanılan bir dil olmasını engellemek, ii) Rusça'nın yaygınlaşması sağlamaktır. Bunun içinde üç temel politika izlenmiştir:

a- Yerel lehçeleri vurgulayarak farklılıkları körüklemek.

b- Alfabelerini değiştirilip farklı olanları uygulamak. Micheal Dunn Orta Asya'da yaşanan alfabe sorunun tarihçesini şöyle özetlemektedir: “ Bu yüzyıla kadar, Kazaklar ve Kırgızlar birbirine çok yakın iki lehçeyi konuşan, tek halk olarak ele alınmışlardır. Sovyetlerin zamanında, bu lehçelere, sözde milli kimliğin yaratılışının önüne geçmek için farklı edebi şekiller verilmiştir. Stalin tüm Orta Asya dillerinin Kril karakterinde yazılmasını emretmiştir. Böylesi bir politika, Orta Asya halkını kendi asırlık eski kültürel mirasından

alıkoymuş ve onları dilsel, etnik ve bölgesel anlamda bölmüştür” (Ahmar, 1995-1996).

c- Rusça öğrenmeyi önemli statülere ve iş edinmeye bir şart olarak koyarak zorlamak. Böylelikle Rusça hayatın her alanında yerleşecek ve Rus ve komünist anlayışı beraberinde götürecektir. Kruşçev' in “Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda, komünizm kurulmuş olacaktır” formülü konuya ışık tutmaktadır. Nitekim, S.S.C.B.'nin dil politikası bu açıdan çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Günümüzde Rusça halen bir şehir ve meslek dili olarak büyük önem taşımaktadır. Özellikle gençler ve orta yaşlılar için Rusça öğrenilmesi zaruri olan bir dil olma özelliğini devam ettirmektedir.

Rusların dil politikasının günümüze bakan sonuçlarından en önemlisi şüphesiz bölgesel istikrarla ilgili olandır. William Fierman dünyanın başka hiçbir yerinde dil ayrımının böylesine potansiyel bir gerilim ve çatışma doğuramayacağını söylemektedir. Bölgede ilginç bir çelişki yaşanmaktadır: Hem bağımsız devletler milli kimliklerini oluşturmak için bir milli dil politikasını belirlemek durumundadırlar, hem de içlerindeki Ruslar başta olmak üzere azınlıkların dillerini gözetmek durumundadırlar. Sözgelimi Türkmenistan'da Özbek sınırına yakın (toplam nüfusun %9 kadarı) Özbek azınlığın, Özbek dilinin kullanılması ile ilgili talepleri sorununda görüldüğü gibi her bölge de benzer sorun yaşanmaktadır (Fiermann, 1997).

Ruslar Çarlık döneminden beri kişi, kurum, yerleşim yerlerinin isimlerini değiştirmeye özen göstermişlerdir. Bunun için uygulanan metot göstermelik dilekçelerle sözde halkın yönetime başvurusudur. Bu abartılı sonuçlar doğurmuştur. Sözgelimi Kirov isimli 150, Kalinin isimli 100 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Öte yandan bir başka örnek olarak Stalin ismi kullanılarak konulan yer isimlerinden bazıları da şunlardır: *Stalina, Stalino, Stalinsk, Stalinskii, Stalinskaya, Stalinskoye, Stalinogorsk, Stalingrad, Stalinabad, Stalinin* (Kanbolat, 1996). Aynı politikanın Çarlık döneminden beri sürdürüldüğüne güzel bir örnek olarak Kırgızistan'da uygulanan politikalar gösterilebilir. Moldokasımtegin'in yaptığı sınıflandırmaya göre Ruslar yüzlerce yıllık Kırgız yer adlarını; Çarlık Ailesinin isimleri, valilerin-ba

kanların isimleri, Kilise ve azizlerin isimleri, ilk göç eden Rusların isimleri, önemli misafirlerin isimleri, Rusya'dan gelenlerin geldikleri yerlerin isimleri ile değiştirmişlerdir (*Moldokasımtegin, 1995-1996*).

KGB, polis, ordu gibi devlet güçleri kullanılarak Ruslaştırma hedefine ulaşma amacı izlenmiştir. 1918'de Taşkent'te Hokand Katliamı önemli bir örnektir. 1926-1939 yılları arasında bir milyon Kazak açlıktan ölmüş, 250 000'i de sürüleriyle Çin'e kaçmıştır. Doğal olarak günlük hayatın her safhasında bir baskı ile karşılaşan vatandaş zorunlu olarak istenilen biçimde davranmaya başlamaktadır. Çeşitli sayımlara göre Sovyetler döneminde bir çok kişi bir şekilde KGB tarafından ajanlık ve istihbarat için kullanılmıştır. Toplumsal güven yitirilmiş ve günlük hayatta korku hakim olmuştur. Ülkeyi yöneten Komünist Partisi'nin 19.5 milyon üyesi bulunmaktaydı ve bu toplam nüfusun % 6.8' ini oluşturmaktaydı. Ancak Türk asıllı olanların oranı ise çok küçüktü. Özbekler % 2.4, Kazaklar % 2, Azeriler % 1.8, Kırgızlar % 0.4, Türkmenler % 0.4 kadar ancak temsil edilebilmişlerdir (Özkan, 1997). Dolayısıyla S.S.C.B. döneminde özellikle Orta Asya'da Türklerin haklarını KP üst düzeyinde koruyabilecek insan sayısı çok az kalmıştır.

Ruslar bütün ekonominin kontrolünü ellerinde bulundurarak çevredeki ülkeleri kendilerine mahkum bir durumda bırakmaya önem vermişlerdir. Üretimin %57'sinin kontrolünde tutan olan bütün bakanlıklar Moskova'daydı. Cumhuriyetler üretimin %37'sini sağlamakla beraber yine ilgili bakanlıkları Moskova'yı bırakmak durumunda kalmışlardır. Ekonomi yönetiminin ancak %6 kadarı Cumhuriyetlere bırakılmıştır. Öte yandan Ruslar bütün ülkelere yönelik bir mono-kültürel ekonomik model kurmuşlardır. Ülkeler ancak bir ürün üretebilmekte böylelikle büyük Sovyet ekonomisinin ancak bir parçası olmaktan öteye geçmemektedirler. Öte yandan en az yatırım payı Türk Cumhuriyetlerine ayrılmaktaydı.

RUS YAYILMACILIĞINA GENEL BAKIŞ

Rus yayılmacılığının amacı, Rus kültürünün benimsendiği ve yerel kültürlerin zayıfladığı bir toplum oluşturmaktır. Buna paralel olarak eğitim ve benzeri bütün altyapıyı tekrar yapılandırmak

S.S.C.B.'nin önemli bir politikası olmuştur. Büyük sayılara varan kitlelerin yer değiştirmesi de bu amaç için gerçekleştirilmiştir. Ruslaştırma politikası S.S.C.B. yönetimi süresince halklara yönelik politikaların nasıl olacağına yönelik büyük tartışmalar çerçevesinde şekillenmiştir. 1961'deki 22. Parti Kongresi'nde öne çıkarılan *sliyanie* teorisine göre ulusların değerleri içinde entegrasyonu amaçlanmalıdır. Aslında ulusların eşit ve serbest olduğu sürekli vurgulanmış olsa bile Lenin'den itibaren Sovyet yönetimi için Rus olmayanlar tehdit unsuru olarak algılanmaya başlanmıştır. Sözelimi Türklerin nüfusu %12,1 iken Komünist Parti içindeki temsil oranları ancak %5.7 olarak gerçekleşmiştir. 1981 yılı Parti Kongresi'nde ise Brejnev ile beraber *sblijenie* kavramı ortaya atılmıştır. Buna göre artık ulusal kimlikler önemli değildir; yani bir kaynaşma gerçekleşmiştir, ortak komünist üst kimlik benimsenmelidir.

İkinci tartışma konusu ise Rusların halkları nasıl yönetmesi gerektiği üzerinde gerçekleşmiştir. Teorik olarak bağlı bulunan ulusları idare etmeyi açıklayan üç temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan S.S.C.B. örneğine en uygun olanı *hegemonik kontroldür*. Buna göre etkin/baskın bir grubun – incelenen konu için Rusların – zorla olarak olsa bile yönetimi elinde tutması sağlanacaktır. Yine aynı yaklaşımın içeriğinin bir parçası olarak idare edilmek istenen yerlerdeki elitlerle de bir işbirliği amaçlanmıştır. Dolayısıyla toplumu harekete geçirecek milli elitlerin de ortadan kaldırılması sağlanmıştır. Birinci teoriye çeşitli açılardan karşıtlıklar içeren *öncelik hakkı teorisine* göre ise Ruslar etkili olmakla beraber diğer halklara istihdam ve benzeri alanlarda öncelik verilecektir. Buradaki amaç sosyal ve ekonomik farklılıkları azaltarak ortaya çıkması muhtemel reaksiyonları engellemek ve kitlelerin yönetime olan sadakatini arttırmaktır. Ancak bu hiçbir zaman görülmemiştir. Aksine Cumhuriyetlerde bile bazı önemli mevkilere Ruslar atanmıştır. Arend Lijphurt'un oluşturduğu teori olan *anayasacılığa* göre ise her bir ulus eşit olmalıdır. Her etnik grup eşit biçimde yönetime katılmalı ve bütün tarafların eşit güçte oyları (kimi zaman veto

hakları) bulunmalıdır. Genelde Cumhuriyetler kökenli milliyetçi hareketlerin dile getirdiği bu düşünce S.S.C.B. döneminde söz konusu bile edilmemiştir. Bir homo-sovyetiucus oluşturma çabası bütün çabalara rağmen başarıya ulaşamamıştır. Kubicek'in ifadeleriyle:

“Yapısal düzenlemeler, tek başlarına, etnik zıtlaşmaları önlemenin veya çözmenin garantisi olamazlar. Farklılıkları birbirine uygun kılan ve çatışmaların şiddet dışı normlarla çözülmesi gerektiğini tanıyan bir siyasi kültürün gelişmesine dayandırılmadıkları sürece, bu nevi uygulamalar işlev göremezler. Kısacası, siyasi çözümleri mümkün kılabilmek için bir ölçüde karşılıklı anlayışın, güvenin ve hoşgörünün bulunması gerekir. Aksi takdirde, karşılıklı şüphe ve nefretin, kültürel şovenizmin bulunduğu ve karşıt grupları hoş görmenin ya da onlarla uzlaşmanın istenmediği derinden bölünmüş toplumlarda uzlaştırmaya doğru her adım, ister elit anayasalcılığı, federalizm yoluyla olsun ister birçok farklı türdeki öncelikli yaklaşım yoluyla, ya tasavvur dahi edilemez ya da, en iyi durumda, siyasi açıdan uzun vadeli olamaz” (Kubicek, 1996).

Ancak günümüz Orta Asya' sının kültürel yapısı Sovyetleştirme çabalarının dışında anlaşılabilir. Çünkü Sovyetleştirme sürecinde katı biçimde din aleyhtarlığı, geleneksel değerleri silme, Rusça'yı yaygınlaştırma gibi kültürel yaşam ve kimlik üzerinde iz bırakabilecek önemli politikalar icra edilmiştir. Halihazırda izlenen devlet politikalarının başındaki yöneticiler hemen hemen sözü edilen Sovyetleştirme sürecinin ürünüdür. Yine bu bölge yüzyılın en önemli dinsel uyanışlarından birini yaşamakla beraber, aynı zamanda sözü edilen dinsel uyanış önemli çelişkilerle beraber yaşanmaktadır. Sözgelimi dinsel eğitim konusunda önemli altyapı eksikliği söz konusudur. Benzer durumlar eğitim, dil, edebiyat gibi alanlarda geçerlidir. Kısacası bugün karşı karşıya olduğumuz Orta Asya bu açıdan da S.S.C.B. döneminin ürünüdür.

SONUÇ

Bu yazıda ele alındığı üzere Orta Asya'da Rus yayılcılığı hem sadece S.S.C.B dönemi ile sınırlı değildir, hem de geleneksel sömürge anlayışı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ruslar emsal koloni yönetimlerindeki uygulamalara benzerlikler gösteren biçimleriyle Moskova merkezli bir sömürge modeli inşa etmeye çalışmışlar ve bunu büyük ölçüde başarmışlardır. Çarlık dönemine uzanan yayılcı siyasetin oluşturduğu olumlu zeminin üzerine devam ettirilen S.S.C.B modeli, karmaşık bir merkez-çevre dengesi üretmiştir. Ancak geleneksel merkez-çevre modelinden ziyade S.S.C.B. örneğinde merkez, aynı zamanda çevrenin de politik davranışlarını, kalıplarını oluşturmaktaydı. Bu nedenle 1980lerin sonunda çevrenin güçlenmesiyle değil, sözü edilen denge modelinde ağırlıklı yere sahip merkezin (Moskova) ağırlığını ve kontrolünü kaybetmesiyle sistem çözülmeye başlamıştır. Gorbachov'a karşı girişilen sivil/askeri darbe sırasında Orta Asya Cumhuriyetlerinin bazılarında görülen kararsızlık ve bir ölçüde merkeze karşı bağıllık çözülme sürecinde bile çevrenin çekingenliğini ve göreceli olarak zayıflığını göstermekteydi.

Avrupa kökenli sömürgeci yapıların çözülmesinde ise çevrenin merkeze karşı güçlenmesi ve bir çok örnekte görüldüğü gibi baş kaldırması esastır. Altı çizilmesi gereken bu farklılığa rağmen Avrupa merkezli sömürge anlayışı ile Rus sömürge modeli arasında kuruluş, kurumlaşma ve yıkılış dönemleri esas alınırsa, bu yazı çerçevesinde açıklanmaya çalışıldığı gibi, büyük benzerlikler vardır. Bu nedenle Moskova merkezli komünist modelin çökmesi ve sonrasında ortaya çıkan sorunlar ile daha önceki on yıllarda görülen de-kolonizasyon süreci arasında önemli benzerlikler vardır. Genel olarak de-kolonizasyon olarak adlandırılabilir bu esas çerçeve dikkate alınarak Orta Asya devletlerinin gelecekleri üzerine daha somut çıkarımlar yapılabilecektir.

Şekil 1: Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Nüfusun Çeşitli Unsurlara Göre Yüzdelik Dağılımları

% olarak	Azerbaycan	Türkmenistan	Kazakistan	Özbekistan	Kırgızistan
Azeri	86.3	1.1	-	-	-
Kazak	-	2.3	42.3	2.7	4.1
Kırgız	-	-	1.4	-	61.1
Özbek	-	9.0	2.3	66,4	7.1
Türkmen	2.2	64.9	-	-	-
Rus	4.8	13.1	37.9	17.4	20.1
Tatar	1.7	3.8	5.5	3.8	2.7
Ukraynalı	-	-	3.3	-	1.7
Ermeni	-	2.2	-	-	-
Alman	-	-	1.4	-	1.2
Talış	3.7	-	-	-	-
Karakalpak	-	-	-	5.5	-
Diğer	2.3	3.6	5.9	4.2	2.0
TOPLAM	100	100	100	100	100

Kaynak: BEHAR, Büşra Ersanlı ve diğerleri, (1995),**Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KAYNAKLAR

- AHMAR, Moonis; (1995/1996), "Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Yaklaşımı", **Avrasya Etüdleri**, Cilt. 4, Kış.
- ALTBACH, Philip G., Gail P.Kelly; (1992), **Sömürgecilik ve Eğitim**, İnsan Yayıncılık, İstanbul.
- ANA BRITANNICA; (1990), Emperyalizm Maddesi, 8. Cilt.
- ATAÖV, Türkkaya; (1996), **Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık**, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi Yayını, Ankara.
- BAUMANN, Robert F; (1998), "The Legacy of Russian Rule in the Caucasus and Central Asia", **Perspectives on Central Asia**, C. II, No.12, Mart.
- BEHAR, Büşra Ersanlı ve diğerleri; (1995), **Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BICHEL, Anthony R; (1996), **Identity-Difference In Central Asia**, Londra.
- BURKE, Peter; (1994), **Tarih ve Toplumsal Kuram**, Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- CORDELLER, Serge; (1998), **Üçüncü Dünya'nın Sonu mu?**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- DEVLET, Nadir; (1995/1996), "Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin Türk Tarihine Bakışı", **Avrasya Etüdleri**, Cilt. 4, Kış.
- FIERMANN, William; (1997), "Language, Identity, and Conflict in Central Asia and the Southern Caucasus", **Perspectives on Central Asia**, C. II, No. 5, Ağustos .
- GRANT, Jonathan; (1994), "Decolonization by Default: Independence in Soviet Central Asia", **Central Asian Survey**, Cilt. 13, No. 1.
- HENZE, Paul B; (1997), "Boundaries and Ethnic Groups in Central Asia and the Caucasus: Cause of Conflict and Change?", **Caspian Crossroads Magazine**, C. 3, No.1,Yaz.
- HODGKIN, Thomas; (1961), **A Note on the Language of African Nationalism**, St. Antony's Papers Publishing, Londra.
- KANBOLAT, Hasan; (1996), "Çarlık Rusya'sı, S.S.C.B. ve BDT Devirlerinde Yer Adlarının Değişimi", **Avrasya Etüdleri**, Cilt.3, Sonbahar, ss.110-125.
- KARA, Abdulvahap; (1996), "Bağımsızlık Döneminde Kazakistan Basınında Mustafa Çokay", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, No. 9, Ekim.
- KOCALOĞLU, A. Mehmet; (1996), "Rusya Emperyalist ve Yayılmacı Bir Ülkedir", **Avrasya Dosyası**, Cilt. 3, No. 4.
- KUBICEK, Paul; (1996), "Orta Asya'da Topluluklar-arası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama", **Avrasya Etüdleri**, Cilt. 3, Sonbahar.
- LEVCHENKO, M.V; (1999), **Bizans Tarihi**, Özne Yayıncılık, İstanbul.
- LIPOYSKY, Igor; (1996), "Yeni Bir Siyasal Kimlik Arayışındaki Orta Asya", **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, No 4, Kış.
- MARDİN, Serif; (1995), "Culture in Geopolitics", **Caspian Crossroads Magazine**, C. 1, No. 2, İlkbahar.
- MOLDOKASIMTEĞİN, Kıyas; (1995/1996), "Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi", **Avrasya Etüdleri**, Cilt 2, No 4, Kış.
- ORAN, Baskın; (1997), **Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayıncılık, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat; **Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat**, Kayseri.
- RUMER, Boris ; (1996), **Central Asia in Transition**, Londra.
- SAİD, Edward; (1998), **Kültür ve Emperyalizm**, Hil Yayıncılık, İstanbul.
- SARAY, Mehmet; (1994), "Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri", **Avrasya Etüdleri**, Cilt. 1, No.3,Sonbahar.
- SAYDAM, Abdullah; (1997), "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", **Yeni Türkiye**, Cilt. 3, No. 16.
- WRIGHT, F. R., Suzanne Goldenberg, Richard Schofield; (1996), **Trans caucasian Borders**, St. Martin's Press, NewYork.

Crossroads Magazine, C. 3, No.1,(Yaz).

AN ESSAY ON THE LAST ATTEMPT OF IMPERIALISM: RUSSIAN EXPANSION IN THE CENTRAL ASIA

Gökhan BACIK
Fatih University, Research Assisstant

ABSTRACT

Colonialism, beyond its historical development, includes a complex political background. Regarding this point, colonialism can not be perceived only with its economic aims. Colonialism as well as economic ones includes political and cultural targets. Therefore, in the most known colonial systems established in different continents as Africa, it is possible to see those cultural and political outcomes of colonialism as well as its economic outcomes.

Russian expansionism such as West European originated colonial models as English and Dutch was also an important historical model. Russian expansionism like other samples refers a long historical process. Also Russian imperialism was effective in terms of political and cultural results in Central Asia and Caucasus. Alike all other imperialists and expansionists Russians tried to strengthen their expansionism strategy too.

Key Words:
Colonialism, Russian Expansionism,
Central Asia, Dominance.

Размышления над последней попыткой империализма: Экспансия русских в Средней Азии

Гёкхан Баджик

Исследователь-ассистент университета им. Фатиха

РЕЗЮМЕ

Колониализм за пределами своего исторического развития имеет также задний, сложный политический план. С этой точки зрения колониализм нужно понимать не только как средство, направленное на экономические цели, но и как средство, включающее в себя политические и культурные цели. Это можно наблюдать на примере одной из самых значительных колоний, как Африка, которая сформировалась как колония в 15 веке.

Рядом с методами колониализма стран Западной Европы - Голландии и Англии, важную роль играла русская колонизация, которая занимала значительное место в истории колониализма. Русская колонизация в первую очередь взяла за точку отсчёта длительный исторический задний план. Кроме того, параллельно распространению русской экспансии на Кавказе и в Средней Азии, обнаружились важные культурно-политические результаты. На примере других стран - колонизаторов русские старались умножить и облегчить свою экспансию подобной политикой колонизаторства.

Ключевые слова:

Колониализм, русская экспансия, Средняя Азия, господство

OSMANLI PADİŞAHI III. MURAD VE ÖZBEK HÜKÜMDARI II. ABDULLAH HAN DÖNEMİ OSMANLI-TÜRKİSTAN DAYANIŞMASI

Yard. Doç. Dr. Remzi KILIÇ

Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bu araştırmada, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı padişahı III. Murad ile Özbek hükümdarı II. Abdullah arasında görülen dayanışma örneğini irdelleyeceğiz. Özbek hanı II. Abdullah (1560-1598) Türkistan'ın mühim bir kısmında hakimiyet tesis etmişti. III. Murad (1574-1595) ise, doğu cephesinde İran'daki Safevîler ile meşgul oluyordu. Osmanlı- Türkistan dayanışması mezhep ekseninde Şii-Safevîlere karşı birlikte hareket etme şeklinde cereyan etmiştir. Bu dönemde, Safevîleri doğudan Özbekler, batıdan Osmanlılar sıkıştırıyordu.

Özbek hanı II. Abdullah, Osmanlı padişahı III. Murad ile Safevîler'e karşı mektuplaşma, haberleşme ve İran'ı kontrol altında tutma şeklinde münasebetlerini sürdürmüştür. 1590 yılında Osmanlı-İran antlaşmasının imzalanmasına kadar Osmanlı-Özbek dayanışması olumlu bir şekilde devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler:

II. Abdullah Han, III. Murad, Osmanlı Devleti,
Özbek Hanlığı, Safevîler, İran, Türkistan.

GİRİŞ

Araştırmamızda, XVI. yüzyılda Türkiye Türklüğünü temsil eden Osmanlılar ile, Türkistan Türklüğünü temsil eden Özbeklerin, İran'da bulunan Safevî hükümetine karşı gösterdikleri ortak tavır ve ittifaklar birinci el kaynaklardan yararlanılarak askerî ve siyasî yönleriyle tetkik edilmiştir. Yapılan incelemede, Türk dünyasının güçlü olduğu bu yüzyılda soydaş dayanışması ve diyalogu, kardeşlik ve dostluk anlayışı bariz bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bugün de daha ileri düzeyde sosyal, kültürel, ekonomik işbirliği ve eğitim münasebetleri kurabilmek ve geliştirebilmek için geçmişte kurulan muhkem dostluğu bilmemizin yararlı olacağı düşüncesiyle bu araştırma ortaya konulmuştur.

XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ÖZBEK-OSMANLI DAYANIŞMASI

Türkler, tarih boyunca geniş sahalarda devlet kurmuş milletlerden biridir. XVI. yüzyıl, Türk Aleminin açısından çok büyük mücadelelere sahne olmuştur. Bu dönemde, Özbekler ve diğer Türk Hanlıkları, Türkistan denilen, Batı'da Hazar denizi ile Horasan dağları, Güney'de Hindikuş ve Kûh-ı Sefid dağları, Kuzey'de Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırlarına ulaşan, Doğu'da Çin topraklarına kadar uzanan, takriben 5.340.066 km²'lik bir sahayı kapsayan bölgede hüküm sürüyorlardı (*Saray, 1990*).

XVI. Yüzyıl boyunca, Türkistan'ın büyük bir kısmını Özbek hanları temsil ve idare etmişlerdi (*Asrar, (t.y)*). Ancak, bu dönem, Türkistan'ın ekonomik ve kültürel yönden zayıf olduğu bir dönemdir. Bunun sebebi ise, XVI. yüzyılın başlarından itibaren "Yedi İklim" de hakim olan ve Doğu'dan Batı'ya Türkistan üzerinden geçen "Kara Ticaret Yolları"nın gittikçe ehemmiyetlerini kaybederek kendi mevkilerini, Hindistan ve Çin hududundan açılan Güney Asya-Afrika, Avrupa Deniz Yolu'na ve Sibiryaya Arhagelsk tarafından, Kuzey Akdeniz Ticaret Yolu'na, Amerika Kıtası'nın Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen, Okyanus Deniz Ticaret Yolları'na terk etmeleri gibi umumî gelişmelerdir. Bu durum, Çin ve Hindistan mallarının Karadeniz ve Akdeniz Limanları'na ulaştırılmasından büyük ticarî kazançlar temin etmiş olan Türkistan halkının gittikçe fakirleşmesine ve neticede kültür ve medeniyet sahasında geri kalmasına sebep olmuştur (*Togan, 1981*).

Bu asırda Batı Türklüğü'nü, Anadolu başta olmak üzere, Avrupa ve Afrika kıtaları üzerinde hakimiyet te'sis etmiş olan, Osmanlı sultanları temsil ediyordu. Özbek Hanları XVI. yüzyıl boyunca, özellikle İran'da hüküm süren Şîf-Safevîlere karşı, Osmanlı Padişahları ile birlikte hareket etmişlerdi. Bu karşılıklı dayanışma; Yavuz Sultan Selim(1512-1520), Kanunî Sultan Süleyman(1520-1566), II. Selim(1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemleri boyunca da sürüp gitmişti. Bilhassa Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Hanı II. Abdullah devirleri, XVI. yüzyılın son çeyreği, bu iki Türk Devleti'nin arasında kalan Şîf-Safevî Hanedanlığı'na karşı istikrarlı bir dayanışma içerisinde geçmişti.

Ancak, Özbek-Şeybânî hanları, Türk Devleti Gelenegi'nden kaynaklanan, "Türk Hakimiyet Telakkisi" (*İnalçık, 1959*) sebebiyle birbirleriyle uğraşırlardı. Bu yüzden Özbek-Şeybânî Hanları arasında sık sık saltanat kavgaları ortaya çıkardı. Bu durum onların parçalanmasına, bazen de, dış düşman karşısında güçlü bir varlık gösterememelerine sebep olurdu. Özbeklerin Semerkant'taki hanı Abdullatif (1540-1551) ile Buhara hükümdarı Abdulaziz (1540-1549) birbirleri ile anlaşamıyorlar; her biri kendi başına buyruk olarak hareket ediyorlardı. Bu nedenle Türkistan'da, 1551-1588 yılları arasında hanlıklar sık sık el değiştirdi. İçte birbirleri ile mücadele eden Özbekler, dışarıda da Kazaklarla kavga ediyorlardı. Bu vaziyet, II. Abdullah'a kadar devam etti (*Hayat, 1975*).

Özbeklerin büyük hanlarından Muhammed Şeybanî'den (1491-1510) sonra, en güçlü han olan II. Abdullah(1560-1598), akrabaları arasında bölüşülmüş olan Şeyba-nîlere ait hanlıkları bir araya toplamayı başarmıştır. 1557'de Buhara'yı alarak Özbek-Şeybânî Hanlığı'nın başkenti yapmıştı. 1578'de Semerkant'ı, 1582'de ise Taşkent'i ele geçirdi. Önce babası İskender Han adına saltanat (1560-1583) sürdükten sonra, bizzat kendi adına da (1583-1598) Han olarak, hüküm sürmüştür (*Grousset, 1980*).

II. Abdullah zamanında Hazeresb'te, Timur Sultan'ın üç oğlu; Mehmed Sultan, Kâdir Verdi Sultan, Ebu'l Hayır Sultan bulunuyordu. Hive'de ise, dört oğlu ile Polat Sultan; Ürgenç'te Hacı Mehmed (Hacım Sultan) Han'ın oğlu İbrahim Sultan hüküm sürmekteydi. Hacı Mehmed'in oğlu Arab Mehmed de Derûna hakimiydi. Zir'de ise

Mehmed Sultan dört oğlu ile hüküm sürüyordu (*Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 1345*). Bu hanlar sürekli birbirleri ile mücadele ediyorlardı. Özellikle Ürgenç'teki hanlar kendi Özbek kardeşlerinin yolunu kesip mallarını ellerinden alıyorlardı. O zaman Şirvan tamamen, Osmanlıların elinde idi. Maverâ-ünnehir hacıları Şîf-Safevî yüzü görmemek için Ürgenç'ten geçerek Mankışlak'a geliyor ve oradan gemiye binip Şirvan'a varıyorlardı.

Bir defasında Osmanlı sultanı, II. Abdullah'a, İran şahı Abbas'ı ezmek için, Sâle Şah isminde bir elçi göndermiş, dönüşte yukarıdaki yolu takip etmek isteyen Sâle Şah'ı Ürgenç'te Hacı Mehmed'in oğlu İbrahim Sultan soymuştu. Yine Hacı Kutâs başkanlığındaki bir hac kâfilesini, Hive'de Polat Sultan'ın büyük oğlu Baba Sultan soymuştu. Ayrıca Merv ve Abyurd'a hakim olan Avanes Han'ın oğlu Nur Mehmed, Hacı Mehmed'in oğullarının her yıl Merv'i yağmalamasından bıktığı için, II. Abdullah'dan yardım istiyordu. Bu ve buna benzer pek çok şey II. Abdullah'ı Ürgenç'i almaya ve Türkistan'ın birliğini sağlamaya teşvik etti. Çünkü Türkistan'da pek çok han ve bey türemiş olup bunlar, mahalli devletçikler halinde ele geçirdikleri yerleri, hanlıklarına katarak, hakimiyetlerini genişletmek çabası içerisindeydiler.

Merv hakimi Nur Mehmed'in düşüncesi, Merv'i II. Abdullah'a teslim etmekte. Çünkü II. Abdullah her geçen gün yönetimini güçlendiriyordu. Daha sonra Nur Mehmed, Merv'de II. Abdullah adına hutbe okuttu. Fakat II. Abdullah Han Merv'i Nur Mehmed'e vermemişti. O'da kaçıp Ürgenç hanı Hacı Mehmed'e gelmişti. Bu arada II. Abdullah Han Merv'le yetinmeyerek; Abyurd, Nesay, Bağ ve Abad'ı da ele geçirmiştir (*Ebu'l-Gazi, 1345*). Bu durum karşısında bütün hanlar Vezir'de birleşip, II. Abdullah'a karşı birlikte savaşma kararı almışlardır. Fakat çok tecrübeli olan II. Abdullah Han, kısa sürede Hive'yi ve Ürgenç'i de hakimiyetine almıştı (*Selaniki, 1281*).

II. Abdullah Han Ürgenç'i aldıktan sonra, Hacı Mehmed Sultan, Şîf-Safevîlerin başkenti olan Kazvin'e, I. Şah Abbas'ın yanına sığındı. Şah Abbas onları çok iyi karşıladı. II. Abdullah'a karşı, Hacı Mehmed Sultan'la birlikte hareket eden Polat Sultan ise; "Ben kafirin içine gitmem" diyerek, Şah Abbas yerine, II. Abdullah'ın yanına gitti. Hacı Mehmed ve adamları İran'ın başkenti

Kazvin'de üç yıl kadar kaldılar. Hacı Mehmed'in büyük oğlu Seyüngen Mehmed ve iki oğlu "Kafir içinde durmayız" diyerek, Osmanlı Ülkesi'ne geldiler. Bu arada II. Abdullah'ın oğlu Abdu'l-Mü'min bütün Horasan vilâyetlerini tamamen Özbek-Şeybânî hanlığına katmıştı (*Ebu'l-Gazi, 1345*).

II. Abdullah ülke içinde birliği sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da, dışarıda, Maverâünnehir'i Kırgız ve Kazakların saldırılarından korumak gayesi ile 1582 baharında Jüçük Boyun (Kiçi cüz), Sarı-su ve Turgay nehirleri arasında Uluğ dağlara kadar uzanan yurduna bir sefer düzenlemiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'a da bir sefer düzenlemiş Kaşkar ve Yarkent topraklarını yağmalatmıştır (Grousset, 1980). Bu faaliyetlere bakarak II. Abdullah'ın bütün Türkistan'da bir tek hakimiyet kurmaya çalıştığını, büyük bir Türk-Özbek Devleti oluşturmak istediğini söyleyebiliriz.

II. Abdullah Han, komşusu Sibir Han'ı Küçüm Han'a da yardım ederek, Müslümanlığın Uzakdoğu'da yayılmasında da önemli rol oynamıştır (Saray, 1988). II. Abdullah Han, Hindistan hükümdarı Ekber Şah Tahmasb ile diplomatik münasebetler kurmak suretiyle, onun dikkatini Hindistan-Türkistan ticarî münasebetlerinin gelişmesine çekmeyi başarmıştır. Bundan sonra, II. Abdullah Han, Timurlular ile Şeybânîler arasındaki anlaşmazlığa son vermeye muvaffak oldu. Bu amaçla Ekber Şah'a 1572, 1577 ve 1586 yıllarında elçiler göndermiş ve ona iltifatlar etmişti. Özellikle Horasan bölgesinin Safevîler elinden kurtarılması için ittifak sağlamaya çalışmıştı. Öte yandan Türkistan'ı (atalarının yurdunu) yeniden almak düşüncesinde olan Ekber Şah'la askerî bir ittifak kurmayı sağlayamasa da, onun bu amaçla harekete geçmesini önlemeyi başarmıştı (*Bayur, 1946*).

Özbek hükümdarı II. Abdullah Han, Osmanlı Devleti'nin en tabîi dostu ve müttefiki idi. Bu dostluk ve dayanışma, özellikle Şîf-İran ve Rusya'yakarşı olmuştu. II. Abdullah Han, Türkistan coğrafyasında dedesi Muhammed Şeybânî Han'ın hedeflediği gayeyi gerçekleştirmişti. Şimdi sırada Safevîleri ortadan kaldırmak ve Osmanlı Devleti ile doğrudan dostluğu ve ticareti geliştirmek düşüncesi vardı. Bu amaçla II. Abdullah Han, 1596'da kızı oğlu Abdu'l-mü'min ile Horasan'da geçirip Irak üzerine yürümeyi isti-

yordu. Ancak işler istediği gibi gitmedi. Hanların isyanı ve Hocam Kulu'nun (II. Abdullah'ın kumandanı) üst üste yenilmesi ile aldığı pek çok yerler elinden çıktı. Bu arada Hacı Mehmed de Ürgenç'i tekrar aldı(1598).

Şah Abbas, 1597'de Özbekleri, büyük bir ordu ile, Herat yakınlarında ezici bir şekilde mağlup etti. Horasan'ı tekrar Özbekler'den aldı. II. Abdullah'ın oğlu Abdu'l-Mü'min babasına isyan etti. Kırgızlar bu kargaşalıktan yararlanarak Taşkent bölgesini geri aldılar. II. Abdullah Han, 1598'de eserinin mahvolmasını gördükten sonra hayata vedâ etti. onun yerine Özbek-Şeybânî tahtına geçen oğlu Abdu'l-Mü'min altı ay sonra katledildi. Bu olay Şeybânî Hânedânı'nın sonu olmuştur (Grousset, 1980; Hayit, 1975). Daha sonra Bâkî Mehmed'in (1599- 1605) tahta çıkması ile Hive Hanlığı yeniden istiklâlini ilan etti. Ancak, gerçekten çok başarılı bir hükümdar olan, Şah Abbas 1599'da Horasan'ı tamamıyla nüfuzu ve hakimiyeti altına almayı sağlamıştır (Saray, 1990).

Özbek-Şeybânî Hanlığı'nın, Osmanlı Devleti ile Safevîler'e karşı ittifakının Yavuz Sultan Selim'den itibaren başladığını söyleyebiliriz. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran üzerine yaptığı üç büyük seferde Özbekler hep Osmanlı Ordusu'nun Safevîler'e galip gelmesi için hem destek sağlamışlar, hem de mektuplar yazarak İran'ın durumu hakkında bilgi vermişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Safevîleri ortadan kaldıramayacağını Nahçıvan Seferi(1553-1554) ile artık kabullenmişti. Nihayet Osmanlı Devleti, varlığını resmen elli beş yıldır tanımadığı Safevî Devleti ile 1555 yılında Amasya Antlaşması'nı imzalayarak tanımıştır (Kılıç, 1994).

İran Şahı Tahmasb'ın Kanuni Sultan Süleyman ile barış yapmasında Türkistan hanlarının büyük payı olmuştur. Çünkü Şah Tahmasb (1524-1576), Osmanlı'dan kurtulup Türkistan hanları, Türkistan hanlarından kurtulup, Osmanlı ile savaşmak zorunda kalıyordu. Amasya Antlaşması en çok Şah Tahmasb'ın işine yaramıştır. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman Amasya'da iken Özbek hükümdarı Nevruz Ahmed Burak Han'a gönderdiği bir mektupla " istenilen yardımı gönderemeyeceğini, çünkü Şah Tahmasb'la barış yaptıklarını, ancak Şah Tahmasb'ın da Özbek ülkesine saldırmasına aslâ râzı olamayacaklarını" belirtmiştir (Ahmed Feridun Bey, 1274; Jılıç, 1994).

AMASYA ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-ÖZBEK DAYANIŞMASI

1555 Amasya Antlaşması'ndan sonra, III. Murad devri öncesine kadar, özellikle Osmanlı Devleti,barışı sonuna kadar korumaya çalışmıştır. Ne Şehzâde Bâyezid hadisesi, ne de zaman zaman Şah Tahmasb'ın askerlerinin taşkınlıkları ve İran'ın Anadolu'da yaptığı Şîî propagandası, Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki barışı bozmadı. II. Selim döneminde de barış devam etti.

Hatta, III. Murad'ın cülûsundan on altı ay sonra Tokmak Han, İran elçisi olarak büyük bir tantana ile Osmanlı ülkesine geldi. Tokmak Han henüz İstanbul'da iken, Şah Tahmasb'ın vefât haberi gelmişti (Hammer, 1330). Safevî tahtına Şah Tahmasb'ın yerine geçen II. Şah İsmail'in(1576-1577) bir yıl üç ay süren saltanatı, taht kavgaları ve Şah Tahmasb'ın son zamanlarından beri ülkeye hakim olan birbirine muhâlif beylerin mücadeleleri ile geçti. Bu dönem İran için çok kanlı olduğu kadar Osmanlı-İran barışını bozucu davranışların da sergilendiği bir dönem olmuştur.

II. Şah İsmail bir Osmanlı kervanını Zengan'da (Zencan) basarak tacirleri öldürmüş, mallarını yağma ettirip, Erzurum'dan gelen iki çavuşu hapse attırmış, bu çavuşları sormaya gelen Van paşasının adamlarını da tevkif ettirmişti. Ayrıca, Anadolu'da Şîî propagandası yapıyordu. Bundan başka II. Şah İsmail'in Osmanlılar'a saldırmak üzere asker topladığı haberleri gelmişti (Kırzı- oğlu,1993). II. Şah İsmail bazı Kürt beylerini kendisine bağlamış, bu arada, İran'ın Lûristân Valisi de Osmanlılara ilticâ etmişti (Uzunçarşılı, 1988). Osmanlı hükûmetinin İran'la mevcut barışı koruma gayretlerine rağmen, İran'dan geçen ticaret kervanlarının yağmalanması,hudut güvenliğini bozan hâdiseler ve bu ülkenin Anadolu halkı üzerindeki tahrikleri gibi sebeplerden dolayı Osmanlı-İran ilişkileri gerginleşti (İlgürel, 1989). Bu arada II. Şah İsmail müptelâ olduğu esrardan dolayı 1578'de ölmüş ve ülkede taht kavgası başlamıştı. İran tahtında çıkan kargaşanın sonunda Kör Hûdâbend Şah olmuştu. Van Beylerbeyi İran'daki karışıklıkları göstererek bundan yararlanılmasını istiyordu (Mühimme Defteri, XXXII). Ancak, Osmanlılar, Avusturya ile savaş halindeydi. İran'a karşı da, yıllardır yapmış oldukları barış ihlallerinin hesabını sor-

mak zamanı gelmişti. Osmanlı Devleti 1577'de Avusturya ile sekiz yıllık bir barış imzalıktan sonra İran'a karşı savaş açıldı (*Kırzioğlu, 1993*).

Sultan III. Murad (1574-1595), İran üzerine sefer açmak istediğinde, Vezir-i A'zam Sokullu Mehmed Paşa, bu işin aksine görüş beyan ederek; "Acem memleketi tamamen fetholunsa bile elimize zarardan başka birşey geçmez. Çünkü elde tutmak için oralarda kilitli asker bulundurmak lâzımdır. Vâridâtı masârıfa kifâyet etmez ve tâife-i Acem her fırsatta isyan eder, bu durum Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri mükerrer vukû bulan İran Seferleri'nden tecrübe olunmuştur," (*Mustafa Nuri Paşa, 1327; Küttikoğlu, 1993*) dedi ise de artık eski otoritesi kalmadığından sözü tutulmamıştır.

Şif-İran'ı içeriden ve dışarıdan, sünnî Türkler hücum ederek yıkmaya koyulmuşlardı. İran'daki Türkmen beyleri aralarında anlaşarak İran illerinin idaresini ve korunmasını paylaşmışlardı. Daha II. Şah İsmail kardeşlerini yakalatıp idam ettirirken "Ürgenç" (Hive) hanı Din-Mehmed Han oğlu Celâl Han, altı-yedi bin Nayman-Özbek çerisiyle Nesâ ve Abyurd kesimlerinden Horasan'a girerek yağma ve yıkımlara girişmişti. Kızılbaşlar'dan kimse karşısına çıkmadığından, Cam İli'ni de yağmalayıp dönerken Meşhed Beylerbeyi (Akkoyunlu Boyu'ndan) Pornaklı Murtaza-Kulu Han askeriyle Aşkabâd yakınında yetişince yapılan savaşta Din Mehmed Han öldürülmüştü. Meşhed Beylerbeyi'nin bu başarısını çeke-meyen Herat Beylerbeyi Şamlu Ali-Kulu Han bir bahane ile O'nunla döğüşmeye başlayınca İran'ın Kuzeydoğusu da karışıklık içinde kalmıştı (*Kırzioğlu, 1993*).

1578'de başlayıp, on iki yıl süren Osmanlı-İran savaşları sırasında, Osmanlı-Özbek İttifakı'nın yeniden canlandığını görmekteyiz. Özbek Hanı, II. Abdullah Han Osmanlı Devleti ile dostâne münasebetler kurmuştu. II. Abdullah Han, sürekli İran'a karşı savaş açmanın tam zamanı olduğunu bildiriyor, bu savaşta bir harekât planı takip edilmesi hususunda teşvik ve telkinlerde bulunuyordu (*Togan, İ.A.*). Ancak, Özbek hanının bu tekliflerine Osmanlılar, İran'la olan aradaki barışı korumak için, pek iltifat etmemişlerdi. Şimdi ise İran'a sefer açılacağından dolayı, II. Abdullah Han'dan, yardım alınacağını ve iki tarafın birleşmesi ile Safevîler'den intikam alınacağını, Özbekler ile birlikte hareket

edileceğini, III. Murad, Vezir Mustafa Paşa'ya bir hükümle bildiriyordu (*Mühimme Defteri XXXII*). Serhat beylerinin İran'a akın ve garet seferi icrâ etmeleri emri, Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa ile, İran ahvâline vukûfu bilinen Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'in arzları üzerine kararlaştırılmıştır. Adı geçen arızalarda, bütün Kızılbaşların Şah'ın etrafında toplanmış olduğu, Revan Beylerbeyi Tokmak Han'ın da askerleri ile hudutta hazır bulunduğu, İran'a saldırıldığı takdirde, ancak hudutta karşı duracak yeteri kadar kuvvet kalmayacağı için, Kızılbaşların karşı saldırıya geçmeleri halinde birçok zarar verecekleri ihtimâli bulunduğu, esasen şiddetli kış ve kar sebebi ile yollar ve bellerin kapandığı, harekâtın güç ve faydasız olduğu beyan olunuyordu (*Küttikoğlu, 1993*).

Bu ihtar üzerine, Erzurum, Van, Şehrizar, Bağdad ve Diyarbakır beylerbeylerine; "serdârların serhadde vusûlüne kadar akın ve garetin tehir edilmesi ve fakat muhârebeye hazır ve âmâde bulunmaları emredilmiştir". İran'la fiilî düşmanlık başlayıp, serhat beyleri tarafından akın icra edilmesi emri verilmesini müteâkip ilkbaharda gönderilecek orduların serdarlığı meselesi mevzubahs olup Erzurum cânibi serdarlığına Üçüncü Vezir Lala Kara Mustafa Paşa, Bağdad kesimi serdarlığına Dördüncü Vezir Koca Sinan Paşa tayin edildi (*Müneccimbaşı, 1295; Küttikoğlu, 1993*). Bir müddet sonra bu iki serdâr arasındaki rekâbet ve çekişme had dereceye gelmiş olmalı ki, nihayet Sinan Paşa, Bağdad cânibi serdarlığından azledilerek, Lala Mustafa Paşa Erzurum üzerinden Şirvân ve Azerbaycan fethine 1578'de müstakilen serdâr oldu (*Müneccimbaşı, 1295; Küttikoğlu, 1993*). Bu arada Tatar hanı Mehmed Giray'dan Kefe veya Azak beylerinden birini yanına alarak Şirvan ülkesine hücum etmesi istenmiştir (*Mühimme Defteri, XXXII*).

Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri, Osmanlılara tabi olup, gönülden İstanbul'a bağlanmak isteyen, Dağıstan-Şirvan ve Gilân gibi Sünnî ülkelerin ve Kartli ile Kokhet gibi Doğu-Gürcistan'ın Hristiyan beylerinin s'mimi yardımları ile, 1556'dan beri Astarhan Hanlığı'nı yutarak Hazar Denizi'ne çıkıp Harezm-Hive ve Özbek gibi kardeş Türk ülkeleri Müslümanlarının Hac ve ticaret yolunu kapayan Ruslara karşı da bu seferi tertip etmek icâbediyordu. Hazar Denizi'ne hâkim olarak, İran'ı arkadan vurma ve kuşatma,

aynı zamanda da Moskof yayılmasını durdurma gayesi ile III. Murad İran üzerine yapılacak seferin yolunu Gürcistan-Şirvân olarak seçmiştir (*Kırzioğlu, 1993*).

III. Murad İran'ı kısıpca almak için, Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han'ın Horasan tarafından harekete geçmesini de istemiştir (*Feridun Bey, 1274*). Bu amaçla Özdemir-oğlu Osman Paşa, Piyale Paşa'yı yüz yirmi top ve beş yüz kadar yeniçeri ile Bakü'den deniz yolu ile II. Abdullah hana, Özbek ülkesine gönderdi (*Feridun Bey, 1274 ; Togan, 1981*).

Piyale Paşa, Özbekler'i İran üzerine birlikte hareket için teşvik etmek amacı ile geldiğinde, onları taht mücadelesi içerisinde, kardeş kavgası ederlerken buldu. Piyale Paşa'nın getirdiği askerler ve toplar kapanın elinde kalmış ve tabii, bu durum da İran'ın işine yaramıştır. Kuzey Türkistan'ı idare eden Baba Sultan, sağ kolu olan yeniçeriler (Rum askerleri) sayesinde II. Abdullah'ı yenmiştir. Piyale Paşa, bu duruma çok kızmış; "Aranızda kavgâ ediyorsunuz. Bu size bir fayda vermez" demiştir. Daha sonra Astarhan'a uğramak maksadı ile Harezm'den İstanbul'a hareket etmiştir. Kargaşa ortamında yolda iken, Mangırtlar Piyale Paşa'yı soymuşlar. Yeniçeriler ve toplar ise orada kalmış, aralarındaki mücadelelerde kullanıldıktan sonra bir kenarda terkedilmişlerdir (*Togan, 1965-1966*).

II. Abdullah, Türkistan'da yeniden birliği sağladıktan sonra, İran'a karşı harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu bütün sözleri yerine getirmiştir. Osmanlıların doğuda ilerlemeleri kolay olmuştur. Zira, Gence ve Karabağ'ın zaptı, Şah'ın Horasan'da Özbek hanı ile meşguliyetinden, Osmanlılarla uğraşamamasından dolayı olmuştur. Osmanlılar bu taraftan ilerlerken II. Abdullah da Herat'ı alıp, Şîî ahâliyi kırmış, Meşhed'i zaptetmiş ve pek çok yeri almıştı. Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti'ne Mehmed Bahadır adındaki bir elçi ile gönderdiği mektupta belirtiyordu. Ayrıca, Şîî-Kızılbaşların ezilmesini, Horasan ve Irak'ın mağdurlarının kurtarılmasını, Hacc Yolu'nun açılmasının önemini belirterek bu işe devam edeceğini, bunun dünya ve ahiret saâdeti için şart olduğunu bildiriyordu.

Osmanlı hükümetinin verdiği cevapta; askerlerin büyük bir kısmının bir serdârla Şark Diyarı'na

gönderildiğini, Allah'ın izni ile Şirvan-Revan ve nice yerleri aldıklarını, daha önce Taht-ı Azerbaycan olan Tebriz'i, kuşatma altına aldıklarını, artık orasının "Makarr-ı İslâm" olduğunu, geçen sene de Gence Vilâyeti ve özellikle Karabağ ve Erdebil'i ele geçirdiklerini, diğer bütün memleketleri ve vilâyetleri feth edeceklerini bildirdikten sonra "tarafeynden hüsn'i ittifak ve ittihad ile ol fırka-ı dâllinin ve şerr-i zümre-i şer-ayinin nokta-i vücud-ı mazarrat nümûdların sahife-i rûzgâr'dan tiğ-i ser-tiz ile mahv ve tathir itmekle divân-hâne-i ahirette ceride-i amâl ve ef'allerine hasenât-ı cezile sebt ve tahririne mesâyi-i cemile zuhura getirile", (*Münşeat Mecmuası, 996*) diyerek birlikte hareketin önemi belirtilmekte idi.

Osmanlılar tarafından, II. Abdullah'a gönderilen, bir başka mektupta da daha önce kolaylıkla gelip geçilen Hac Yolları'nın açılması, tüccar ve hacıların önüne konulan engellerin kaldırılması hususunda çaba sarf etmenin önemi ve sevabı üzerinde duruluyordu (*Feridun Bey, 1274*).

II. Abdullah Han, Mehmed Bahadır adlı elçisinden kısa bir süre sonra, Hataî adlı bir elçi daha göndererek Herat'ı Safevîler'den aldıklarını, pek çok Safevî yerlerinin Asker-i İslâm'ın elinde bulunduğunu, Bestam ve Damgan sınırlarına dayandıklarını, Safevîlerin Hindistan Sultanı Ekber Şah'a sığındıklarını, Hindistan Sultanı'nın da kendisine gönderdiği mektupta onlara yardım edeceğini açıkça söylediğini, bunun Safevîler'e güç verdiğini bildiriyordu. Yine birlik ve beraberlikten bahisle, "Her husus ve her emir Cenâb-ı âlilerinin rızây-ı hümayûnları üzere olub aslâ mu'araza ve münakaşa olmamak mukarrerdir," (*Münşeat Mecmuası, 996*) deniyordu. Özbek hükümdarı II. Abdullah, bu mektubu ile hem Osmanlı Sultanı III. Murad'a bağlı olarak hareket edeceğini hem de Hindistan Şahı Ekber'in Safevîler'i desteklediğini bildiriyordu.

Gerçekten Hindistan Sultanı Ekber, II. Abdullah'a Osmanlı Sultanı'na karşı, İran Şah'ının korunmasını teklif etmiştir. Şüphesiz bundaki amacı denge kurabilmektir. Ayrıca o, kendisini Türk Alemi'nin en güçlü hükümdarı sayıyordu. Fakat II. Abdullah bunu reddetmiştir (*Bayur, 1946*). Çünkü Özbek Hanı III. Murad da tam bir müttefik ve dost idi.

Osmanlı-İran Savaşı şiddetle devam ederken

1587’de, Şah Hudabend barış teklifi yapmak istemişti. Fakat bu arada onun yerine, Şah Abbas (1587-1629) İran şahı oldu. Şah Abbas, daha hırslı ve lider bir kişiliğe sahipti. Osmanlı Devleti’ne karşı barış istemediğinden savaş tekrar hareketlendi. Savaş her iki tarafa da çok ağır mâliyet getirmiş, bir taraftan Özbeklerin, diğer taraftan Osmanlıların sıkıştırması sonucu İran’da merkezî devlet otoritesi iyice zayıflamıştır.

“1589 senesi içinde Yezd hâkimi Bektaş Han Şah’a muhâlefet ettiği gibi, Fârs’taki Zulkadirli tâifesi de ona tâbi olarak baş kaldırmış, Gîlûye Dağı’nda Ereşlü ümerâsı ve Afşar Hasan Han istiklâl davasında bulunmuşlardı. Memleket âdetâ feodalite sistemine dönmüşe benziyordu. Herât’ın Özbekler’den istirdâdı kâbil olamadığı gibi, aynı sene baharından itibaren Abdullah Han’ın oğlu Abdu’l-Mü’min Han, dört aylık muhâsaradan sonra Meşhed’i zor ele geçirmişti. Şah Abbas dâhili ihtilâlleri teskîn ve Özbek tehlikesini bertaraf edebilmek için evvelâ garptaki kavî komşusu ile îtilâf haline gelmeyi zarûrî gördü.” (Kütükoğlu, 1993).

İran’ın dâhilî ihtilâfları ve Özbek tehdidi devam ettiği müddetçe Safevî Hükûmeti barış yapmaya mecbur oldu. Böylece düşmanın birinden kurtulmayı amaçlıyordu. Barış için kardeşi Hamza Mirza’nın oğlu Haydar Mirza’yı İstanbul’a gönderdi. Kısa fâsılalarla on iki sene devam eden Osmanlı-Safevî düşmanlığına son veren 1590’daki antlaşma, iki tarafın da savaşın külfetlerinden bir an önce kurtulma ve sükûna kavuşma meylinin mahsûlü idi. Özbek tehdidi ve iç isyanlarla sarsılan Safevî Devleti barışı büyük fedâkârlıklar pahasına da olsa kabul etmek zorunda kalmıştı (Feridun Bey, 1274; Kütükoğlu, 1993).

22 Mart 1590’da İstanbul’da bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre Tebriz, Gence, Revan ve Hatt-ı Şîrvân Osmanlılar’da kaldı. Azerbaycan’daki Osmanlı-Safevî hududunun tesbitinde herhangi bir müşkülât çıkmadı. Ayrıca Osmanlıların isteği üzerine, Haydar Mirza’nın İstanbul’da rehin olarak kalmasına karar verildi (Peçevî, 1283; Mustafa Nuri Paşa, 1327). Hammer Osmanlı-Safevî barışının Osmanlılar’dan ziyâde Özbeklerin gayreti üzerine yapılmış olduğunu, (Hammer, 1330) söylemektedir.

İstanbul Barış Antlaşması’ndan sonra gelişen olaylardan, biz bu antlaşmada Özbeklerin

İranlılar’dan aldığı yerlerin Osmanlılarla birlikte hareket eden Sünnî Özbeklerin elinde kalmasının ayrıca kabul edildiğini, buna karşılık Özbeklerin artık İran’a dokunmaktan vazgeçtiğini de görmekteyiz. Çünkü 1590 sonbaharında, II. Abdullah Han Sümnün, Sebzvâr, Esferâyın, Muhavvelât, Tun, Cunabâd, Kayın ve Tabes gibi bugünkü Afganistan’ın batısında ve İran-Horasan kesimindeki yerleri fetheylemiş, Şah Abbas ise Yezd şehrine kadar gelip geri dönmüş ve Erdebil’i ziyaretten sonra Kazvin’e gelmişti (Kırzioğlu, 1993). Şah Abbas, II. Abdullah’ın bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti’ne şikâyet ederek, Özbek Han’ı II. Abdullah’ın kendi tahtı hükmündeki pek çok yeri alıp yağma ettiğini kendilerine “rahat yeri” komadığını bildiriyordu (Selanikî, 1281).

1591 yılı yaz mevsiminde Bestam ve Damgan’ı da Safevîler’den alan II. Abdullah’ın İstanbul’a gelen elçisi ile ona gönderdiği anlaşılan mektupta, Vezir Ferhad Paşa bundan böyle, İran’a dokunulmamasını, çünkü İran’la barış yaptıklarını söylüyordu. “Hakân-ı Muazzâm ve Hân-ı Azam Abdullah Han”... elçiniz Hâfız Hataî’nin getirdiği mektubunuzu Padişah aldı, önceleri Padişah’ın gönderdiği mektuba göre; “Ehl-i fesâd ve zümre-i Rafzu ilhâdun” kökünü kesmeye koyuldunuz. Herat şehri ile “Vilâyet-i Bestâm ve Damgan nâm Kasabalar dahi feth olunup tâ Kazvin’e nüzulleri mukarrer olduğun bildirdi. Beride ise İran’dan çok yerler alınıp yağmalandı, fakat Şah Abbas, akîbet endişlik idûb südde-i Humâyûn-i Şehin-Şâhiye izhâr-ı ubudiyyeti sermâye-i devlet ve pirâye-i izzet bilmeğe ita’at idûb karındaşı oğlu Haydar Mirza’yı dergâh-ı felek bargâh-ı Pâdişâhiye gönderûb istid’âyı inayet itmiş dir.”... “Reâya ve berâya rahatı içün ahd ve emân virilmiştir. Mâdam ki ol cânibi câdde-i ita’atten udulu inhîraf göstermeye sa’adetlu Pâdişâh-ı Cihan Penâh Hazretleri canibından dahi şerayıt-ı ahdu emâna riayet olunur.” “Ve cânib-i sa’adet-me’abınız saybına dahi bir naşâyeste vaz’ü hareket zahir olmayup kuvvet-i kâhire ve savlet-i bahire ile feth itdiğünüz vilâyetler kemâkân elinizde durmak üzere cenab-ı sa’adet nisâbınızdan sayir yerlere tecavüz olun- mayub kanaat oluna, eğer alınan vilâyetlerine girü dahl ve tecavüz idûp üzerlerine asker gönderirse sa’adetlu pâdişâh-ı rub’-ı meskun ile mün’akid olan muvâlâtı musâ- fatınız südde-i sedîd-i İskender gibi sabit

üstüvâ olduğu mahallî iştibâh değüldür. Size muhalefet iden bu cânibe dahi adem-i ita'at itmiş olur, her vecihle bu cânibden dahi inâyet müzâherat olunur,” (*Münşeat Mecmuası*, 996; *Feridun Bey*, 1274) denilmektedir.

Bu sırada Özbeklerin, İran ülkesindeki başarılarından sonra, Divân'da siyasî menfaatin, dinî menfaatten üstün olmaya başladığını ve dolayısı ile Özbeklerin İran'ı alıp, Osmanlılar için tehlikeli bir komşu olabileceği fikrinden dolayı Osmanlıların İran'la savaşıma fikrinden vazgeçtiği ve Özbekler'e karşı yardım isteyen İran elçisine de hüsnü kabul gösterildiği, Hammer tarafından söylenmektedir (*Hammer*, 1330).

Osmanlılar, Ferhad Paşa'nın yukarıdaki mektubunda, Özbekler'e herhangi bir tecavüz olursa kendilerine yapılmış gibi telakki edilip Safevîler'le antlaşmayı bozup onlara yardım edecekleri gibi sözlerinde pek durmamış veya duramamışlardır. Zira, Şah Abbas, önce Özbekler'e iki defa saldırarak Horasan'ı almış, daha sonra da Osmanlılar'dan intikam almaya çalışmıştır. Çünkü, İstanbul Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra, 1603'te antlaşmayı bozarak Anadolu'ya tecavüze geçmiştir (*Uzunçarşılı*, 1988).

III. Mehmed'in 1596'da cülûsunu tebrik etmek için İstanbul'a gelen Şah Abbas'ın elçisi, Osmanlılar'a Şah'ın Özbek Hanı'na muzafferiyetini haber vermişti (*Hammer*, 1330). Bundan yine iki buçuk sene sonra, İran Şah'ı bir elçi daha göndererek Horasan'ı Özbekler'den tamamen geri aldığını bildiriyordu (*Selanikî*, 1281). Osmanlı Devleti bu haberlere fazla tepki göstermedi. Bu sırada, II. Abdullah Han vefât etmiş, Özbeklerin başına -Bâki Muhammed Han (Abdu'l-Bâki) geçmişti. Abdu'l-Bâki, III. Mehmed'e bir elçi göndererek Horasan'ı tekrar almak için top ve tüfenk istemiş, fakat İstanbul'da Özbek elçisini ilk kabul eden Şîrvân eski beylerbeyi Vezir Yemişçi Hasan Paşa, İran ile yapılan İstanbul Barış Antlaşması'nı da göz önüne alarak, Bâki Muhammed'in ricasını Padişah'a arz etmiştir. Padişah tarafından da uygun görülen bu telhiden anlaşıldığına göre, Özbekler'e yardıma devam edilmekle birlikte, aralarında sulh olan İran'la iyi geçinilmesini telkin eden bir siyasetin tâkibine başlandığını görmekteyiz.

Osmanlıların gönderdiği mektupta; “Şimdi bundan müşarun-ileyhin elçisine yirmi kıt'a tüfenk virelum ve darbzen vermeyelum,

zîrâ bunlar tüfenk ve darbzeni Kızılbaşlar'la cenk eylemek için isterler. Buhara Hanı Sünnî müslümandır. Bunların hatırlarına ri'a- yet olunmak lâzımdır. Zaman ile gerek olur- lar, hatta Kızılbaş ile mabeynimiz mu kaddimâ cenk ve cidâl üzere iken Asitâne-i Sa'adet' den bunlara nâme-i hümayûn gön derilüp Kızılbaş'un üzerine yürümek teklif olun- dukda, mübalağa asker ile ol cânibden Kızılbaş üzerine yürüyüp nice memleketlerin almağla Kızılbaş bunlardan ziyade zebun olub bu cânibe çok faideleri olmuş idi. Eğerçi Kızılbaş'la şimdi mabeyn sulh ve salâh olmuştur. Bunlar Şah ile cenk üzere olmağın Şah harekete kadir olmaz, belki Şah ile cenk üzere olmaya idi bir nühemvâ vaz ede idi. Hasılı'l-Kelâm evlâsı budur ki hem Buhara Hanının ve hem Şah-ı Acem'un hatırı riayet oluna, din-u devlet-i maslahât bu usul mahallerde fikru mülâhaza idüp layık olanı eylemekle ileri varur,” (*Orhonlu*, 1970) diye bildiriliyordu.

SONUÇ

Netice itibariyle, Özbekler'den Horasan'ı geri almış olan Şah Abbas, kısa bir süre sonra da Osmanlılarla yaptığı barış antlaşmasını bozmuştur. Avusturya savaşının 1593'den itibaren devam etmesi ve istenildiği gibi gitmemesi, Anadolu'daki Celâlî İsyanları'nın yeniden ortaya çıkması, Osmanlılar aleyhinde meydana gelen gelişmelerdi. Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında 1603-1612 ve daha sonra 1615-1618 yılları arasında yapılan savaşlarda, Şah Abbas, İstanbul Antlaşması ile elinden çıkan pek çok yeri geri almıştır (*Mustafa Nuri Paşa*, 1327). Böylece tecrübeli başvezir Sokullu Mehmet Paşa'nın, İran'la yapılacak savaş hakkındaki sözleri gerçekleşmiş “bunca emek hebâ” olmuştur.

Padişah III. Murad ile II. Abdullah Han zamanında, Safevî Devleti'ne karşı gerçekleştirilen, Türkiye-Türkistan dayanışması, başlangıçta etkili olmuştur. Daha sonra ise, arzu-lanan sonuca ulaşılammıştır. Bu iki hükümdarın vefâtı ile şartlar değişmiş, İran'da Şah olan Abbas durumu Safevî Devleti lehine çevirmeye çalışmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti, Safevîler'e karşı, başta Özbek-Şeybânî hanları olmak üzere Türkistan Hanlıklarını her zaman dostâne münasebetler içerisinde desteklemiş ve olumlu katkılarda bulunmuştur. Onlar da gerek Şîr-İran'a gerekse Rusya'ya karşı hep Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmeye çalışmışlardır.

KAYNAKLAR

- ASRAR, N. Ahmet; (t.y), **Kânunî Sultan Süleyman ve İslam Alemi**, 2.Baskı, Hilâl Yay., İstanbul.
- BAHADIR HAN, Ebu'l-Gâzi; (1345 h.), **Şecere-i Türk**, (Terc. Rıza Nur), İstanbul.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; (1946), **Hindistan Tarihi**, T.T.K.Basımevi., C. I-II, Ankara.
- FERİDUN BEY, Ahmed; (1274-1275 h.), **Münşeatü's-Selâtin**, C. I-II, İstanbul.
- GROUSSET, Rene; (1980), **Bozkır İmparatorluğu**, (Terc. M. Reşat Uzmen), İstanbul.
- HAMMER, Joseph Pustgall; (1330 h.), **Devlet-i Osmaniyye Tarihi**, (Terc. Mehmed Atâ), Selânik Matbaası, C. I-X, İstanbul.
- HAYIT, Baymirzâ; (1975), **Türkistan Rusya İle Çin Arasında**, (Terc. Abdulkadir Sadak), İstanbul.
- İLGÜREL, Mücteba; (1989), **“III.Murat”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yay., C.X, İstanbul.
- İNALCIK, Halil; (1959), **“Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”**, S.B.F.D., C. XIV/I, Ankara.
- KILIÇ, Remzi; (1994), **Kanuni Sultan Süleym'n Devri Osmanlı-İran Münasebetleri** (1520-1566), Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; (1993), **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi** (1451-1590), T.T.K.Basımevi, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir; (1960), **“III.Murat”**, İ.A.,M.E.B.,C.VII, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir; (1993), **Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri** (1578-1612), İstanbul.
- MUSTAFA NURİ PAŞA; (1327 h.), **Netâyicü'l-Vukuât**, C. I-II, İstanbul.
- MÜHİMME DEFTERİ; XXXII, **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, İstanbul.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed bin Lütfullah; (1295 h.), **Sahâifu'l-Ahbâr fi Vekâyi'l-A'sâr**, (Terc.N. Ahmed), C. III, İstanbul.
- MÜNŞET MECMUASI; (996 h.), Esat Efendi Kitaplığı, Nr.3345, Süleymaniye Ktb., İstanbul.
- ORHONLU, Cengiz; (1970), **Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler** (1597-1607), İstanbul.
- PEÇEVİ, İbrahim Efendi; (1283 h.), **Peçevî Tarihi**, C. I-II, İstanbul.
- SARAY, Mehmet; (1988), **“Abdullah Han”**, İ.A., T.D.V.Yay., C. I, İstanbul.
- SARAY, Mehmet; (1990), **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münasebetler** (1775-1875), İstanbul.
- SELÂNİKİ, Mustafa Efendi; (1281 h.), **Selânikî Tarihi**, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi; (1965-1966), **XVI. A- sır'dan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi**, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velîdi; (1981), **Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi**, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; (1988), **Osmanlı Tarihi**, T.T.K. Basımevi, C. II, Ankara.

**SOLIDARITY BETWEEN THE OTTOMAN SULTAN
MURAD THE THIRD AND THE UZBEK SOVEREIGN
ABDULLAH KHAN THE SECOND**

Ass. Prof. Remzi KILIÇ
Niğde University, Faculty of Education

ABSTRACT

This study is concentrated on the solidarity between the Ottoman Sultan Murad The Third (1574-1595) and the Uzbek sovereign Abdullah The Second (1560-1598) who had an administrative power over most parts of Türkistan. At that time Murad The Third was busy in his eastern border with the Safevîds of İran. The solidarity between Murad and Abdullah was due to the necessity to reduce or restrict the influence of Şîf state of İran. For this reason, the Uzbek from the East and the Ottomans from the West put pressure on the Safevîds.

Abdullah, the sovereign of the Uzbeks was very keen on keeping good relations with Ottomans over the Iranian question. This was found by both parties as vital as to restrain the propaganda and influence of Iran in other areas. Several correspondences were passed about the matter and this paper discusses all the aspects of these matters.

Key Words:

Abdullah Khan II, Murad III, Ottoman Empire,
Uzbek Sovereign, Safevîds, Iran, Central Asia, Solidarity.

Османско-туркестанская солидарность во время правления османского падишаха Мурата III и узбекского правителя Хана Абдуллаха II

Доц. Ремзи Кылыч
Педагогический фак-т университета Нигде

РЕЗЮМЕ

В этом исследовании привлекает внимание то, что в конце XVI века между османским падишахом Муратом III и узбекским правителем Абдуллахом II наблюдается солидарность. Узбекский хан Абдуллах II (1560-1598) установил своё господство на большей части территории Туркестана. А Мурат III в это время был занят на восточном фронте борьбой с иранскими Сафевидами. Османско-туркестанская солидарность продолжалась в виде совместной борьбы против шиитского Ирана. Иранцев-шиитов с Востока притесняли узбеки, с Запада - османцы.

Узбекский хан Абдуллах II и османский падишах Мурат III продолжали свои связи в виде переписки и передачи друг другу известий с целью держать Иран под контролем. Османско-туркестанская солидарность позитивно продолжалась до 1590 года, когда османцы заключили соглашение с Ираном.

Ключевые слова:

**Хан Абдуллах II, Мурат III, Османское государство,
Узбекское Ханство, Иран, Туркестан, солидарность.**

TARİHÎ SEYRİ İÇİNDE BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN DURUMU VE TÜRKİYE’NİN BÖLGE TÜRKLERİNE YÖNELİK POLİTİKALARI

Meşkure Yılmaz BÖRKLÜ

Selçuk Üniversitesi, Doktora Öğrencisi

ÖZET

1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Tuna Vilayeti topraklarında Bulgaristan Prensiği kurulmuştur. Daha sonra bu prenslik 1885’de Balkan Dağları güneyindeki Doğu Rumeli Vilâyeti’ni ilhak ederek büyümüş ve 1908’de ise krallık ilan ederek bağımsız olmuştur. Bu makale kapsamında Bulgaristan’ın kuruluşundan günümüze bölge Türklerinin genel durumu ve Türkiye’nin Bulgaristan Türkleri politikası incelenmektedir. Önemli tarihi dönemeçler de dikkate alınarak bu inceleme; Osmanlı dönemi, Neuilly Antlaşması sonrası dönem ve 1989 sonrası demokratik dönem olmak üzere üç ana safhaya ayrılmıştır. Osmanlı dönemi; prenslik ve krallık devrelerini kapsarken, Neuilly Antlaşması sonrası dönem; Çiftçi Partisi’nin iktidarda bulunduğu; Faşist, Birinci Sosyalist ve İkinci Sosyalist devreleri şeklinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Bulgaristan Türkleri, Balkan Türkleri,
Türkiye’nin Bulgaristan Türkleri politikası.

GİRİŞ

XVIII. yy. başlarında Çar Petro, sıcak denizlere ulaşmadan Rusya'nın varlığını sürdürme ve büyümesinin mümkün olamayacağını belirtiyor ve bunu millî bir amaç olarak gelecek kuşaklara gösteriyordu. Bu amacın gerçekleşmesi, Osmanlı Devleti ile yapılabilecek savaşlara ve kazanılacak topraklara bağlıydı. Çar Petro komutasındaki Rus ordusunun 1711'de Osmanlı ordusu karşısında bozguna uğramasına rağmen 1768 ile 1829 yılları arasında yapılan 6 savaşı da kazanan Ruslar, Kırım, Ukrayna, Kafkasya ve Kuzey Azerbaycanı alarak Balkanlar ve Doğu Anadolu'da karadan ve Karadeniz'de ise, denizden Osmanlı Devleti ile ortak sınıra sahip olmuştu. Aynı dönemde Osmanlı Devleti, bilim ve teknolojide geri kaldığı gibi iç çekişme ve huzursuzluklar, askerî ve idarî kadrolardaki görevlilerin rekabet ve kutuplaşmaları gibi bir çok nedenlerle her geçen gün gerileme ve zayıflama emareleri baş göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu şartlara bir de ağır Rus baskı ve oldukça yıpratıcı savaşlarının eklenmesi ile durum daha da vahimleşmişti.

XIX. yy'da çeşitli Balkan halkları, Rusya'nın kışkırtması ile bazı isyanlara teşebbüs etmişlerdir. Ruslara ağır bir darbe indirmeden Osmanlı Devleti'nin rahat bir nefes alamayacağını gören Reşit Paşa, mahir bir diplomasi ile İngiltere, Fransa ve Sardunya (İtalya) devletleri ile ittifak kurarak Ruslara karşı Kırım Savaşını başlatır (1853). 2.5 yıla yakın süren ve çok kanlı geçen muharebelerden sonra müttefik orduları, Rus birliklerini ağır bir yenilgiye uğratar ve 1856'da Kırım'ı işgal eder (*Yeni Türk Ansiklopedisi*, 1985). Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü teminat altına alınmış, Karadeniz tarafsız bir hale getirilmiş ve bu sularda tersane ve donanma bulundurulması yasaklanmıştır (*Aydın*, 1992). Bu durum, belirli bir süre için de olsa Türkiye'yi rahatlatıyordu.

BULGARİSTAN'IN DOĞUŞU

Diğer Balkan milletleri gibi Bulgarlar da, milliyetçilik duyguları ve Rusya'nın teşvik ve tahrikleri ile XIX. yy'da Osmanlı Devleti'nden ayrılarak

bağımsız bir devlet kurma çabası içine girmişlerdir. Bulgar milliyetçiliği; Fransız ihtilâlinin etkisi, eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşması, Bulgar kilisesinin Fener Rum kilisesinden ayrılarak bağımsız olması ve etki alanının da daha sonra kurulacak Bulgaristan coğrafyasını kapsamı gibi sebeplerle gelişmiştir. Rusya'nın teşvik ve tahrikleri ise, Balkanlarda kurulacak ve Ege Denizinde sınırı olacak bir devlet vasıtası ile sıcak denizlere açılma hesabına dayanmaktadır.

Kırım'da yediği darbe sonrası Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan tutumunu bir süre için tehir etmekle birlikte, bir taraftan çeşitli yardım dernekleri vasıtası ile Panslavist bir siyaset güderken, diğer taraftan da Paris Antlaşma hükümlerini değiştirmek için fırsat kollamıştır. Müteakip zaman diliminde Rus teşvik, tahrik ve desteği ile Balkanlarda çeşitli isyan hareketleri görülmüştür. Bu tür hadiseler, Osmanlı Devleti'nin zamanında aldığı çeşitli idarî ve askerî tedbirlerle bastırılmıştır (*Aydın*, 1992; *Ünal*, 1977). Ancak Rusların hasretle beklediği fırsat, Eylül 1870'de Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi ile oluşuyordu. Birliğini sağlayan Almanya, Avrupa'daki tüm hesap ve kuvvet dengesini değiştirmektedir. Rusya, Paris Antlaşmasını imzalayan devletlere 31 Ekim 1870'de gönderdiği nota ile, artık Karadeniz'in tarafsızlık statüsü ile burada tersane ve donanma bulundurma yasağını kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine imzalanan Londra Protokolü ile de, Rus talepleri kabul edilir (*Yeni Türk Ansiklopedisi*, 1985). Akabinde Rusya, Osmanlı tebaası Balkan haklarını silâhlandırma ve kışkırtmayı daha da artırır. Bu durumda çeşitli Bulgar isyanları olmuşsa da, her seferinde Osmanlı ordusu duruma hakim olmuş ve isyanları kısa sürede bastırmıştır. Daha sonra Ruslar, Almanya ve Avusturya ile hazırladıkları Berlin Muhtırası, Osmanlı devletine vermiştir (11 Mayıs 1876). Ancak buna İngiltere'nin katılmaması ile de muhtıra geçersiz kalmıştır. Arkasından Ruslar, Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı devletine karşı savaşa sürmüş ve İngiliz kamuoyunu etkilemek için de, "Türklerin Bulgarları katlettiği" şeklinde asılsız bir propaganda başlatmıştır.

Avrupa'nın desteğini temin eden Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ın yenilmesi üzerine, Türkiye'ye bir ültimat vererek askerî harekâtı derhal durdurmasını istemiştir. Daha sonra İstanbul

bul'da bir konferans (Tersane) toplanmış ve "Sırbistan ve Karadağ'a toprak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a otonomi vermesi" Osmanlı Devletine iletilmiştir. Bu talebin Türklerce reddedilmesi üzerine Rusya, bir taraftan diplomasi ile diğer Avrupa devletlerinin muhtemel savaşta tarafsız olmalarını temine çalışırken diğer taraftan da büyük askerî hazırlıklara başlamıştır. Bu arada 30 Mart 1877'de imzalanan Londra Protokolü (Tersane kararlarını içeren), Osmanlı devletine iletilmiş ve reddedilmiştir. Bunun üzerine Rusya, Avrupa hukukunu koruma bahanesi ile 24 Nisan 1877'de Osmanlı devletine bir savaş başlatmıştır. Böylece Türk tarihinde 93 Harbi olarak anılan, Balkanlarda Tuna ve Kuzey Doğu Anadolu'da Kafkas cephelerinde cereyan eden büyük ve kanlı bir savaş yaşanmıştır. Savaşın başlaması ile Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve Avusturya tarafsızlık ilân ederken; Romanya, Sırbistan ve Karadağ ile Bulgar çeteleri Rusların safında savaşmışlardır. Gazi Osman Paşa ile Plevne'de ve Ahmet Muhtar Paşa ile de Doğu Anadolu'da bazı başarılar elde edilmişse de, bu savaş, Türk tarihinin en büyük felâketlerinden biri olmuştur. Türklerin bu savaşı kaybetmesi; malî güçlükler, iâşe ve cephane eksikliği, tecrübeli subayların yetersizliği, kumandanlar arası ihtilâflar ve harbin saraydan idare edilmesi gibi sebeplere dayanmaktadır (Aydn, 1992).

Savaşın kaybedilmesinden sonra Türk ve Rus heyetleri arasında 3 Mart 1878'de Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre; Doğu Anadolu ve Rumeli'de büyük toprak kaybının yanı sıra Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı ve Tuna eyaletinde kurulacak geniş bir Bulgaristan Prenslığı de kabul ediliyordu. Ancak büyük Avrupa devletleri, Yeşilköy Antlaşmasını kendi çıkarlarına uygun bulmayarak 18 Haziran 1878'de Berlin Kongresini tertiplemişlerdir. Buna göre; Doğu Anadolu'daki bazı yerler Osmanlı'ya iade ediliyor (Beyazıt ve Eleşkirt), Romanya, Sırbistan ve Karadağ meselesi aynen kabul ediliyor, Büyük Bulgaristan küçültülerek Balkan Dağları kuzeyinde oluşuyor, Makedonya ve Balkan Dağları ile Ege Denizi arası topraklar Osmanlıya bırakılıyordu. Ayrıca Balkan Dağları güneyinde kısmi özerk statüde "Doğu Rumeli" adlı yeni bir eyalet kuruluyordu. Böylece 93 Osmanlı-Rus savaşı ve sonucunda imzalanan

Berlin Antlaşması ile, nüfusunun yarıdan fazlası Türk olan bir Bulgaristan devleti doğmuştur.

OSMANLI DÖNEMİNDE BULGARİSTAN TÜRKLERİ

Prenslık Dönemi (1878 - 1908)

Türkler, yaklaşık bin yıldır Balkanlarda yaşamaktadır (Turan, 1996). XVI. yüzyılda Bulgaristan nüfusunun büyük bir kısmını Müslüman Türkler teşkil ediyordu (Korkud, 1986). Bulgaristan Türkleri, genelde Osmanlı döneminde Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Rumeli'ye gitmiş yörüklerden oluşmaktadır. Bu yörük grupları arasında; Vize (Hayrabolu olarak da anılır), Naldöken, Tanrıdağı ve Karagözler önemli bir yer teşkil etmektedir (Toğrol, 1989). Osmanlı döneminde Anadolu'dan bölgeye göçen Türkler, buradaki yerli Türk halkla kaynaşıp çoğalmışlardır. Böylece bölgede bir Türk varlığı oluşmuştur. Hoşgörülü ve adil Ormanlı yönetimi altında Bulgarlar, millî varlık ve kültürlerini koruyabilmişlerdir (Tarihte Türk Bulgar İlişkileri, 1976).

Osmanlı İmparatorluğu; Asya'da Anadolu, Avrupa'da Rumeli ve ortada başkent İstanbul jeopolitik dengesi üzerine kuruldu ve yaşadı (Şimşir, 1987). 1876'da Tuna vilâyetinin altı sancağında (Niş hariç), Türk ve Bulgar nüfus eşit ve 1.100.000 dolayındaydı. Berlin Antlaşması ile Doğu Rumeli adını alan bölgede ise 1876'da, 681 bin Türk'e karşılık 483 bin Bulgar yaşamaktaydı. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında 1 milyon bölge Türkü kanlı bir şekilde yurtlarından göçe zorlandı ve bunlardan yarısı soykırım ve ağır tabiat şartlarından ötürü katledildi. Böylece Osmanlı Tuna eyalet topraklarında azınlıkta olan Bulgarlara bir ülke oluşturuldu (Keskioğlu, 1985). Diğer bir ifade ile Rus yetkili makamlarınca da belirtildiği gibi bu savaş, "bir ırklar ve yok etme" savaşı olarak plânlandı ve uygulandı (Tarihte Türk Bulgar İlişkileri, 1976). Çoğunlukta olan Türkler, beş yüz yıldır yaşadıkları vatanlarında azınlık konumuna düştüler. Yhne de Bulgaristan Türklüğü tamamen ortadan kaldırılamadı. Örneğin, Ocak 1881'de ülkenin kuzeydoğu bölgelerinde hâlâ Türkler, %65'lik bir çoğunluğu teşkil ediyordu (Şimşir, 1987). Bölge tarım arazi-

lerinin %70'ine sahip olan Türklerin azınlığa düşürülmesi ile ekonomik durumları da jötüleştirildi (*Şimşir, 1986*).

Bölge Rus işgaline düşmüş ve Berlin antlaşması ile, Balkan dağları kuzeyinde bir Bulgaristan Prensliği ve güneyinde ise, Doğu Rumdlı Vilâyeti kurulmuştu. Bu iki bölge yönetimi de fiilen Bulgarların eline geçmiştir (*Tarihte Türk Bulgar İlişkileri, 1976*). 93 Harbi sonrası Rus askerî birlikleri bölgeden çekildikten sonra Bulgarlar, Türklere karşı tam bir baskı ve ztlüm politikası uygulayarak göçe zorladılar. Binlerce Türk kurşuna dizilmiş, hamile kadınlar katledilmiş, camilere doldurularak yakılmışlardır. 1883 yaz ortasından itibaren üç aylık dönemde 200 bin Türk, Türkiye'ye geldi. Bu göçler, 1886-90 arasında 75 bin, 1893-1902 arasında 70 bin olarak sürmüştür. Savaş sonrası kısmen yaralar sarılmış ve Türkler bazı kültürel haklar elde etmişlerdir. Bulgaristan, 1885'te Balkan Dağları güneyindeki Doğu Rumeli vilâyetini ilhak ederek büyümüştür (*Toğrol, 1989*).

1864'de kurulan Tuna Vilâyeti "pilot bölge" seçilerek Mithat Paşa'nın yönetimi altında, eğitim alanında büyük atılımlar yapmış ve ülkenin en ileri bölgelerinden birisi olmuştu. 1875'te bu vilâyette Türklere ait 2700 ilkokul, 40 ortaokul ve 150 medrese bulunuyordu. Ancak Osmanlı-Rus savaşı esnasında Türk eğitim kurumları yakılıp yıkılmış ve büyük darbe yemişti. 1886 yılından itibaren Bulgaristan Türk eğitimi, yavaş ta olsa bir toparlanma dönemine girmiştir. 1894/95 öğretim yılında, 1284 ilk ve 16 orta okul olmak üzere Bulgaristan Türklerinin 1300 okulu faal durumdaydı. Ancak Türk okulları, devlet desteğinden yoksun olduklarından araç-gereç ve formasyonlu öğretmen açısından oldukça sıkıntı içindeydi (*Şimşir, 1986*).

Berlin Antlaşması, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin dinî, kültürel ve eğitim konusundaki hak ve özgürlüklerini garanti altına alıyor ve bunların Bulgar anayasasında yer alacağını hükme bağlıyordu. 1884'de çıkartılan Resmî ve Özel Okullar Yasası, Berlin Antlaşması kararları doğrultusunda Türk okullarını özel statüde sayıyor ve bunların yönetim ve denetimini Türk cemaatine bırakıyordu. 1891'de yürürlüğe giren Millî Eğitim Yasası, Türk okulları üzerindeki yerel yönetim yetkisini artırıyordu. 1908 başında çıkartılan İlk ve

Orta Öğretim Yasası ile, görünürde Türklere kendi dillerinde eğitim hakkı verilmekle birlikte gerçekte eğitim özgürlüğünü kısıtlamak ve Türkleri cahil bırakmak amaçlanıyordu (*Şimşir, 1986*).

Bulgaristan Prensliğinin kurulmasından itibaren Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin odak noktasını Bulgaristan Türk azınlığı oluşturmuştur. Osmanlı yönetimi, soydaşların hak ve özgürlüklerini, eğitim durumlarını ve dinî faaliyetlerinin korunması yönünde girişimlerde bulunmuştur.

Krallık Dönemi (1908 - 1919)

23 Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet sonrası kaos ortamında Bulgaristan Prensliği, 5 Ekim 1908'de krallık ilân ederek Osmanlı Devletinden ayrılmıştır. Bu yeni dönemde Bulgar yönetimi, içte Türkler üzerinde tekrar baskı ve dışta ise diğer devletleri gölgede bırakacak bir emperyalist politika uygulamaya başlamıştır. Osmanlı devleti, 19 Nisan 1909'de Türk ve Bulgar hükümetlerince İstanbul'da imzalanan bir protokol ile Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanıyordu. Bu protokol; Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla eşit haklara sahip olması ile birlikte özel azınlık haklarını, eğitim ve dinî hürriyetlerini bir kez daha güvence ve teminat altına alıyordu (*Toğrol, 1989*).1909'da çıkartılan Bulgar Millî Eğitim Yasası ile, tüm eğitim ve öğretim kurumları bir araya toplanıyor ve denetimi hükümet yönetimine bırakılarak merkezileştiriliyordu. Bulgar emsallerinden en az on kat daha yoksul olan Türk okulları, yerel ve genel yönetimlerden hiç maddî destek alamıyorlardı. Ayrıca anılan yasa ile Bulgar okullarına çeşitli gelir getirici fonlar sağlanırken Türk okulları bundan mahrum edildi. Amaç; Türk çocuklarını eğitimsiz ve cahil bırakmaktır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Bulgaristan Türk eğitimi, yavaş ta olsa bir gelişme içindeydi. Bulgaristan'da, en fazla Krallık döneminde Türk basını canlılık göstermiştir. Bu dönemde yaklaşık 80 dolaylarında dergi ve gazete yayın hayatındaydı (*Şimşir, 1986*).

1909 tarihli İstanbul protokolüne göre Bulgaristan'da bulunacak ve Türkiye'nin de onayı ile atanacak Baş müftü, Bulgaristan Müslümanları üzerinde büyük denetim ve kontrol yetkisini haizdi. Bu yetki; dinî, hukukî, vakıf ve eğitim-öğre-

tim konularını içermektedir. Daha sonra 26 Haziran 1919' da bir müftülük tüzüğü yürürlüğe girmiştir. Buna göre, müftülükler, Bulgaristan Dış- işleri ve Mezhepler Bakanlığı denetim ve atama yetkisi altına girmekte ve görevli müftü maaşları devletçe ödenmektedir (*Şimşir, 1986*).

Tıpkı 93 Harbi gibi 1912-13 Balkan Savaşları da Türkler için tam bir felâket olmuştur. Türkiye, hiç beklenmedik şekilde bu savaşı kaybetmesi üzerine 550 yıldır ikinci Anayurt olan Rumeli'yi bırakarak Meriç'in gerisine çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaş esnasında da bölge Türkleri büyük zulüm gördüğü gibi eğitim öğretim kurumları da önemli tahribatlara uğramıştır. Bu savaşta yarısı Bulgarlar tarafından olmak üzere 200 bin Türk katledilmiştir. Ayrıca yine bu savaşta 200 bini Bulgarlar tarafından olmak üzere 440 bin Türk yaşadıkları topraklardan Türkiye'ye göç ettirilmişlerdir. Bu savaşta Bulgaristan, Güney Dobruca'yı Romanya'ya bırakırken Batı Trakya'yı işgal ediyordu (*Şimşir, 1986*).

Balkan Savaşı sonrası Bulgarların bölgede yaşayan Türklerle yönelik katliam ve soykırım hareketleri büyük ivme kazanmıştır. Ayrıca Türk isimlerini değiştirme, Hristiyan olmaya zorlama ve millî kıyafetlerini yasaklama ve camileri yakma gibi bazı uygulamalar olmuştur (*Turan, 1995*). Bu amaçla Bulgar Genel Kurmayı tarafından 1912'de hazırlanan plân şunları içermektedir: kültürel imha, soykırım, göç ettirme, tehcir ve sınır dışı. Balkan Savaşı sonrası iki ülke arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Barış Antlaşması da, Bulgaristan Türklerinin önceki haklarını teyit etmektedir (*Toğrol, 1989*).

I. Dünya Savaşında müttefik olan Türkiye ve Bulgaristan arası ilişkiler yakınlaşmış ve müşterek askerî birlikler Romanya cephesinde Ruslara karşı savaşmıştır. Bu yakınaşma atmosferinde Bulgar yönetimi, Türklerle isim kullanma hakkını iade etmiştir (*Turan, 1995*). Savaş sonrası Bulgaristan'ın 27 Kasım 1991'da imzaladığı Neuilly Barış Antlaşması ile, ülkede yaşayan tüm azınlıkların kültürel ve dinî özgürlükleri teminat altına alınmıştır (*Toğrol, 1989*). Böylece Müslüman halka geniş dinî haklar sağlayan 1919 tarihli Bulgaristan Müslümanları Teşkilât Nizamnamesi düzenlenmiştir (*Keskioğlu, 1985*).

NEUİLLY ANTLAŞMASI SONRASI BULGARİSTAN TÜRKLERİ

Çiftçi Partisi Dönemi (1918 - 1934)

I. Dünya savaşında aynı ittifakta yer alan ve yenilen Türkiye ve Bulgaristan'da savaş sonrası önemli gelişmeler olmuştur. Türkiye'de Milli Mücadelenin başladığı sırada Bulgaristan'da, önce ihtilâl ve arkasından seçimle Çiftçi Partisi yönetime gelmiştir. Bu parti yönetimi altında Bulgaristan Türkleri ilk ve son kez rahat bir nefes almış ve 1919-23 yıllarını kapsayan bu dönemde en huzurlu günlerini geçirmişlerdir (*Keskioğlu, 1985*). Türk azınlığa karşı gösterilen bu olumlu Bulgar tutumu; iki milletin henüz bitmiş olan I. Dünya savaşında silâh arkadaşlığı yapmaları ve ortak kaderi paylaşmaları, iktidarın çiftçi desteğine muhtaç olması ve ülke Türklerinin %80'inin çiftçi olması ve o günlerdeki devletler hukukunda azınlık lehine önemli değişiklikler yapılması gibi nedenler etken olmuştur. Ayrıca savaş sonrası Bulgaristan'ın imzaladığı Neuilly Antlaşması, Bulgaristan Türk azınlığının dinî, kültürel ve eğitim alanındaki haklarını teminat altına alan hükümler de içermekte ve bu durum da aynı dönemde bölge Türklerine yönelik Bulgar politikasını etkilemektedir (*Eminov, 1990; Şimşir, 1986*).

21 Temmuz 1921'de yürürlüğe giren Bulgar Millî Eğitim Yasası Türk okullarıyla ilgili şu yenilikleri içermektedir: Ayrı bir müfettiş atanması, 20'den fazla okulu bulunan encümenlerin birer orta ve ilk okul öğretmenini seçmesi, Bulgarca eğitim yapma zorunluluğunun kalkması, okul fonları oluşturulması, okul ve okul yapımına devlet desteği sağlanması (*Keskioğlu, 1985*). 1921 / 22 eğitim döneminde Bulgaristan Türklerinin okul sayısı, 1712'ye ulaşmıştır. Bu dönemde ayrıca Şumnu'da bir Türk öğretmen okulu açılmış (1919), Türk öğretmenlere meslekî kurslar düzenlenmiş ve yine Şumnu'da din adamı yetiştiren bir İlâhiyat (Nüvvab) okulu açılma hazırlıkları başlamıştır (1922'de açılan) (*Yenisoy, 1997*).

1923'de yapılan bir darbe ile Bulgaristan'da Çiftçi hükümetinin devrilmesi sonrası yönetime faşist bir idare geçmiş ve ortaya atılan "Bulgaristan Bulgarlarıdır" sloganı ile tekrar Türklerle yönelik baskılar artmıştır (*Toğrol, 1989*). Bu faşist yönetimin 1930 sonrası Türkleri cahil bırakma

amaçlı kararları şöyle özetlenebilir: gerekli tüm yasal tedbirlerin alınması, okullarda verilen bilgilerin en basit seviyede tutulması, dinî eğitime ağırlık verilmesi ve Türk okullarında görevli Bulgar öğretmenlerin istihbarat amaçlı tutulması (Yenisoy, 1997). Yine bu dönemde 1926'da ilk mezunlarını veren ve 1947 yılına kadar hayatını sürdüren Şumnu İlâhiyat Okulu, öğretmen okulunun 1928'de kapatılmasından itibaren daha çok öğretmen yetiştirme amaçlı görev icra etmiştir (Şimşir, 1986).

1920'lerde Bulgaristan Türkleri, Müftülük ve Türk Öğretmenler Birliği vasıtası ile ülke düzeyinde örgütlenmişlerdi. II. Dünya Savaşı öncesi Bulgaristan'da 25 olan müftü sayısı bu savaş esnasında işgal edilen topraklarla (Batı Trakya ve Yugoslavya'nın bir kısmı) birlikte geçici olarak 40'a çıkmıştır. Ancak savaş sonrası komünist dönemde bu sayı sürekli azaltılarak 1959'da 6'ya indirilmiştir. Ayrıca II. Dünya Savaşı sonrası dönemde müftüler, hükümetçe atanan birer kukla durumundadır. 1938'den itibaren müftülerin hukukî yetkileri kaldırılmıştır.

Türk Öğretmenler Birliği, birlik ve beraberliği geliştirme ve eğitim kalitesini yükseltmenin yanı sıra Türk çocuklarının milliyetçi, Türklük şuuruna sahip ve Türkiye'ye bağlı bir nesil olarak yetiştirilmesi çabası içindeydi. Ayrıca bu birlik, Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak Temmuz 1928'de ülke çapında Türk okullarında Latin alfabesi ile eğitime geçme kararı aldı (Lom'daki kongrede) ve bu konuda hazırlıklara başladı. Ancak Bulgar Millî Eğitim Bakanlığı, bu girişimi 10 Ekim 1928'de yayınladığı bir genelge ile dört sene müddetince yasakladı. Bunun üzerine Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği ve Türkiye hükümeti, Bulgar hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak bu ertelemeyi vazgeçilmesini talep ettiler. Bu çabalar neticesinde kısa bir süre sonra Türk okullarında Latin alfabesine geçme ertelemesinden vazgeçildi. Böylece 1928/29 öğretim yılından itibaren yeni alfabeyle geçildiği gibi Bulgaristan Türkleri arasında da Millet Mektepleri (yaşlı nesle yeni yazıyı öğretmeyi amaçlayan) yaygınlaştı ve Türk Basını da yeni harfleri kullanmaya başladı. Türk Öğretmenler Birliğinin faaliyetleri, 1933 sonrası yasaklanmıştır (Şimşir, 1986).

Türkiye'nin Millî Mücadeleden başarı ile çıkması ve bağımsızlığını kazanması, Bulgaristan Türk gençliğini de sevince boğmuştu. Böylece çeşitli kültürel ve sportif amaçlı birçok gençlik kulüpleri kuruldu ve kısa sürede tüm Bulgaristan Türk yörelerine yayıldı. Bu spor kulüp temsilcileri 1924'de birincisi Rusçuk'ta olmak üzere her yıl farklı bir şehirde kongreler tertip ettiler ve bir birlik oluşturarak müşterek hareket etme kararı aldılar. Bu tür toplantıların üçüncüsünün düzenlendiği 1926 Varna kongresinde Bulgaristan Türk Spor Birliğinin adı "Turan" olarak değiştirildi. Atatürkçü bir çizgide bulunan Turan dernekleri, çok kısa bir süre içinde Türklerin bulunduğu hemen tüm birimlere yayıldı. Ayrıca bu derneğin yayın organı olarak Turan adlı bir gazete de 1928'de yeni Türk harfleri ile basılmaya başladı. Çok kısa bir sürede Bulgaristan Türk gençleri arasında Türklük bilincinin oluşması ve Atatürkçülük fikirlerinin yayılmasına vesile olan Turan derneği, sekizinci ve son kongresini 1933'de Rusçuk'ta yaptıktan sonra ertesi yıl kapatıldı. Kapatıldığında bu dernek, 95 şube ve 5 bin aktif üyeye sahipti (Şimşir, 1986).

18 Ekim 1925'te imzalanan Türk - Bulgar Dostluk Anlaşması, Neuilly Antlaşma kapsamındaki azınlık haklarını Bulgaristan Türklerine ve Lozan Antlaşması kapsamındaki azınlık haklarını da Türkiye'de yaşayan Bulgarlara uygulanmasını karar altına almıştır (Toğrol, 1989; Eroğlu, 1987). Yine bu anlaşmaya göre; her iki ülkede azınlık konumunda bulunan Türk ve Bulgarlar, yanlarına taşınabilir mallarını alarak serbestçe göç edebileceklerdi (Tarihte Türk Bulgar İlişkileri, 1976; Şimşir, 1987).

1930'lu yıllarda Bulgaristan'daki soydaşlar üzerine baskılar artmış, yeni yazı yasaklanmış ve birçok Türk okulu kapatılmıştır. Yine bu kapsamda Bulgar yönetimi bir dizi karar alarak soydaşlarımızın Türkiye ile kültürel bağlarını koparma ve birliklerini zayıflatma veya onları Türkiye'ye göçe zorlama gayretleri içine girmiştir (Eminov, 1990). Bu kapsamda; Türkiye'ye göçü teşvik, aydın din adamlarını görevden uzaklaştırma, okullarda tekrar Arap harfleri ile eğitime geçme gibi politikalar uygulanmıştır (Yenisoy, 1997). Bu arada Atatürk'ün gayretleri ile 9 Şubat 1934'te kurulan Balkan Paktı'na Bulgaristan, komşularına ait

topraklar üzerinde işgal emelleri olmasından ötürü katılmamıştır (*Tarihte Türk Bulgar İlişkileri*, 1976).

Bulgaristan Türkleri, 31 Ekim - 3 Kasım 1929 tarihleri arasında 450 delegenin katıldığı Sofya'da bir Millî Kongre düzenleyerek problemlerini tartışmış ve çözümü doğrultusunda kararlar almışlardır. Kongrede çeşitli sorunların ele alındığı şu altı komisyon oluşturulmuştur: Maliye, Müftülükler ve Şeriye Mahkemeleri, Hayır Kurumları, Maarif, İslâm Cemaatleri ve Vakıflar. Müftülükler Komisyonu; bu kurumların ıslahı, müftülerin seçimle gelmesi ve keyfi görevden alınmaması gibi kararlar almıştır. Maarif komisyonu ise, yeni Türk alfabesi ile eğitime karar vermiştir. Ayrıca diğer kararlar; Türklere uygulanan okul vergilerinin hafifletilmesi, okul bütçelerinin müftülerce onaylanması, hükümetçe alınan okul tarlalarının iadesi gibi hususları içeriyordu. Daha sonra bu kongre kararları Bulgar hükümetine iletilmiştir. Bu ve benzeri kararlar, hükümetçe dikkate alınmadığı gibi Türk eğitimi üzerindeki baskılar daha da artırıldı. 1930' lardan itibaren Türk okullarını kapatma politikası, 1946'da bu okulların devletleştirilmesi ve eğitim dilinin Bulgarca yapılması ile doruğa çıktı. Ayrıca 1934 hükümet değişikliği akabinde kongreye iştirak edenlere karşı Bulgarlar, açıktan cephe almıştır (*Şimşir*, 1986). Böylece müşterek hareket yeteneğini kaybeden soydaşlarımızın hakları, Bulgar yönetimlerinde daha kolay gasp edilmiştir (*Keskioğlu*, 1985).

Faşist Dönem (1934 - 1946)

Bulgaristan kurulduğunda birçok yörede Türkler çoğunlukta idi. Bu durum göçlerle azaltıldı. 1934 sonrası Bulgarlar, bir toprak ihtilâli yaparak Türklerin elindeki arazilere el koydular (*Keskioğlu*, 1985).

II. Dünya Savaşı başladıktan sonra Bulgaristan, 1 Mart 1940'ta Berlin Paketi'ne girmiş ve Almanya safında savaşa katılmıştır. Çünkü Bulgarlar; Dobruca, Makedonya ve Batı Trakya'yı almak istiyorlardı. 1 Aralık 1943 Tahran Konferansı'nda müttefikler, Bulgaristan'ı Sovyet nüfuzuna bırakma kararı aldılar (*Toğrol*, 1989). Bunun üzerine Rusya'nın yardım ve desteği ile kurulan gizli vatan cephesi militanları 1942'de Bulgaristan'da bir iç savaş başlattılar.

Bulgar toprakları, 5 Eylül 1944'ten itibaren Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edildi; 15 Ekim 1944'de ise ülke, Bulgaristan Halk Cumhuriyeti adını aldı. Savaş sonrası 1946'da yapılan referandumla da ülke, sosyalist aile üyelerinden biri olmuştur (*Tarihte Türk Bulgar İlişkileri*, 1976).

1944'de yönetime gelen komünistler, azınlık desteğini temin için önce baskı politikasına son verdi. Ancak 1946 sonrası özel okul statüsündeki Türk okullarını devletleştirdi ve arkasından da tek tip bir sosyalist Bulgar toplumu oluşturmaya kalkıştı (*Turan*, 1995). Okullardan din derslerinin kaldırılmasını Türkçe'nin yasaklanması ve Türk adlarının değiştirilmesi izlemiştir (*Hüseyin*, 1995). Bu dönemde Türk azınlık okullarının sayısı, 1200'e kadar ulaşmış, Türkçe kitaplar bile basılmıştı. Bulgarca hariç, diğer tüm dersler Türkçe yapılan bu okulların giderleri, soydaşlarımız ve vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Ancak 12 Ekim 1946'da çıkarılan bir yasa ile; okul ve camilere ait vakıflar kamulaştırılmış, özel statüdeki Türk okulları devletleştirilmiş ve Eğitim Bakanlığı denetimine girmiştir (*Toğrol*, 1989). 1944 öncesi Türk okullarında 23 olan ders kitap sayısı, 1953/54 öğretim yılında 85'e yükselmiştir. Türk okulları ve bu okullarda okutulan ders kitaplarındaki artış, Türk çocuklarına komünist ideolojiyi aşılama niyetine dayanmaktadır (*Yenisoy*, 1997). Böylece Türklerin gelecekle ilgili endişeleri artmış ve göç istekleri kamçılanmıştır (*Eminov* 1990; *Şimşir*, 1987). Ancak II. Dünya savaşı esnasında Türklerin satacakları mal bedellerini ülke dışına çıkartma yasağı göçü engellemiştir (*Toğrol*, 1989).

Türk azınlık okullarının devletleştirilmesi sonrası yeni ders kitapları da hazırlanmıştı. 1947/48 öğretim yılından itibaren okutulmaya başlanan bu kitaplar, bir geçiş dönemi kitaplarıydı. Yani bunlar; 1930'ların milliyetçilik, Türklük aşılama kitaplarına benzemediği gibi komünist ideolojinin propagandasını da içeren kitaplar değildi. Müteakip yıllarda Bulgaristan Türk azınlık okul müfredatları, belirli bir plân ve program dahilinde sürekli değiştirilerek Türk çocuklarını komünistleştirme istikametinde gelişmiştir. Hatta bu uygulama kapsamına kreş ve anaokulları da dahil edilerek buralarda da Bulgarca eğitim verilmiş ve

komünist terbiyenin ilk tohumları atılmıştır. Genel komünist eğitim sistemi içinde Türkiye yabancı ve bir düşman devlet olarak öğretilirken; Sovyetler Birliği, sonsuz hayranlık ve minnet duyulacak bir anavatan olarak öğretilmiştir (*Şimşir, 1986*).

Türkiye'nin bağımsızlığını kazanması akabinde Türkiye ve Bulgaristan arasında 18 Ekim 1925'te Ankara'da imzalanan ikamet sözleşmesi ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler konusu hukuki temellere oturtuluyordu. Bu sözleşme sonrası yıllarda da çeşitli Türk göçleri yaşanmıştır. Örneğin 1923-39 yılları arasında yaklaşık 200 bin soydaş Türkiye'ye gelmiştir. II. Dünya Savaşı başları ve sonrası yıllarda ülke dışına çıkışlar yasaklanmış olduğundan benzer göçlerde bir yavaşlama olmuş ve böylece göçmen sayısı 20 binde kalmıştır.

Birinci Sosyalist Dönem (1946 - 1970)

II. Dünya Savaşı sonrası Bulgaristan'da rejim değişikliği olmuş ve ülkede bir komünist dönem başlamıştır. Bu yıllarda büyük işgücü ihtiyacı duyan Bulgaristan, bir taraftan Türk göçünü engelleme çabasıdayken; diğer taraftan da, Türk sosyal kurum ve topraklarına el koyarak huzursuzluk ve göç isteğini artırma gibi çelişkili bir tutum içindedir (*Tarihte Türk Bulgar İlişkileri, 1976*). Bu karmaşık ortamda Türk azınlığa ait tarlalar ellerinden alınmaya, okullar devletleştirilmeye ve Bulgarlaştırılmaya, önemli Türk 'ydınlar tutuklanmaya başlandı. Özellikle 1947 sonrası artan bu tür baskı politikaları, Türk azınlık üzerinde infial yarattı ve millî benlik ve yeni nesilleri koruma endişesine sevk etti. Böylece büyük bir soydaş kitlesi, Türkiye yetkili ve diplomatik temsilciliklerine müracaat ederek göç taleplerini iletmışlerdir. Bu talepleri değerlendiren Türk hükümeti, 31 Mayıs 1947'de aldığı bir kararla II. Dünya Savaşında Sovyetler Birliği'nden Avrupa'ya sığınan soydaşlarımızdan mültecî kabulü ile Bulgaristan'dan serbest göçmen (hükümetten yardım almayacak) kabulünü karara bağlıyordu. Bu kapsamda 1947-50 arası her yıl 1-2 bin arası bir göçmen kitlesi gelmiştir. Ama 10 Ağustos 1950'de Bulgar hükümeti, Türkiye'ye bir nota vererek Bulgaristan Türklerinden 250.000 kişinin üç ay içinde Türkiye'ye göçmen olarak alınmasını talep etmiştir. Bunun üzerine gergin

olan Türk-Bulgar ilişkileri daha da kötüleşti ve karşılıklı bir nota düellosuna girildi (*Şimşir, 1986*).

Bulgaristan adeta bir tehcir operasyonu ile Türk ekonomisini felç etmek ve Türkiye'yi cezalandırmak istiyordu. Ayrıca Bulgaristan, göçmen kitleleri arasına bazı zararlı insanlar sokmayı ve göçmenlerin mallarını yok pahasına satmalarını arzuluyordu. Bulgar entrikalarını engellemek için Türkiye, Bulgaristan'dan gelecek soydaşlara vize uygulamış ve bu kapsamda 1 Ocak 1950 ile 30 Eylül 1951 tarihleri arasında 212.150 kişiye Türkiye'ye giriş vizesi vermiştir (bunların hepsi Türkiye'ye gelemeyenler). Türkiye, Ocak 1950'den başlayan ve gittikçe artan oranlarda göçmen kabul etmiştir. Ancak üç aylık bir süreçte 250.000 kişinin kabulü mümkün değildi. Bu şekilde göç akını sürerken Bulgarlar, Türk göçmenler arasına vizesiz bazı kimseler ile Çingeneler soktular. Bunun üzerine Türkiye, bunları Bulgaristan'a iade etmek istemiş ve Bulgaristan ise buna yanaşmamıştır. Arkasından Türkiye, 7 Ekim 1950'de sınırı kapattı. Vizesiz kimselerin geri alınacağı ve bir daha da benzer olayların yaşanmayacağına Bulgarlarca kabul edilmesi üzerine, Türk-Bulgar sınırı 2 Aralık 1950'de tekrar açıldı. Bunun üzerine 1950-51 kışının Aralık, Ocak ve Şubat aylarında 20'şer binin üzerinde göçmen kitlesi Türkiye'ye sığındı. Nisan'da Türk hükümeti aldığı bir kararla 1 Ocak 1950'den beri Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmekte olan tüm göçmenler "iskânî göçmen" statüsüne (yani devlet desteği verilecek) alındı (*Şimşir, 1986*).

1951 yazı esnasında sayıları gittikçe azalmakla birlikte göç yürüyordu; ama Bulgaristan, yine göçmenler arasına bazı vizesiz ve Çingene kişileri soktu. Bunun üzerine Türkiye, Haziran-Ekim 1951 tarihleri arasında altı nota vererek istenmeyen kişilerin geri alınmasını ve sahtekârlık yapanların bulunup cezalandırılmasını talep etti. Bulgarların Türk notalarına olumlu bir cevap vermemesi üzerine Türkiye, 8 Kasım 1951'de ikinci kez Türk-Bulgar sınırını kapattı. Buna karşılık Bulgar hükümeti, 30 Kasım 1951'de Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçü kesin olarak yasaklıyordu (*Eminov 1990; Şimşir, 1986*). 1950-51 yıllarını kapsayan dönemde toplam 154.393 soydaş Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçmen olarak gel-

miştir (Toğrol, 1989). Bu göçmenler, kısa sürede ev sahibi olmuş ve üretici duruma geçmişlerdir.

Sosyalist bir ülkeden kapitalist Türkiye'ye göç, komünist camiada hoş karşılanmamış ve Stalin'in emri ile durdurulmuştur. Ayrıca Stalin, Bulgaristan Türklerinin ileride Türkiye'de yapılacak sosyalist devrimin öncülerini yetiştirilmelerini de emreder. Bunun üzerine Bulgaristan'da kapatılmış olan Türk okulları Türkçe eğitim verecek şekilde yeniden açılır. Ancak 1950-51 yıllarındaki büyük göçle yetişmiş elemanların çoğu Türkiye'ye göçtüğünden öğretmen sıkıntısı çekilir. Bu problemin çözümü için Bulgaristan Türklerinin eğitiminde "Azerbaycan" model seçilir ve 1952 yılında bu ülkeden Bulgaristan'a birçok Azeri uzman ve danışman getirilir. Azeri uzmanlar Bulgaristan Türk eğitimini inceledikten sonra hazırladıkları raporda Türklerin eğitim açısından çok geri kaldığını bildirmiş ve alınması gerekli tedbirleri belirtmişlerdir. Bunun üzerine Bulgar hükümeti, Bulgaristan Türk okullarının durumunu iyileştirmek için 5 Ağustos 1952 günü bir dizi kararlar alır. Bunlar; Türk pedagoji okulları açılması (Kırcaali, Razgrat ve daha sonra Sofya'da), Türk kız lisesi ve ortaokulu açılması (Ruşçuk'ta), Türk öğrencilere burslar verilmesi, yeni Türkçe ders kitapları hazırlanması ve Sofya Üniversitesi'nde Türkler için yeni bölümler açılması gibi konuları içeriyordu (Yenisoy, 1997).

Yeni açılan okullarda bazı Azerî hocalar da görev almış ve Bulgaristan Türklerinden seçtikleri asistanları yetiştirmişlerdir. Yine bu dönemde 30 dolayında Türk öğrenci, yüksek öğrenim yapmak için Azerbaycan'a gönderilmiştir. Azerî uzmanlar, Bulgaristan Türk okul müfredatlarının gelişmesi ve güncelleşmesine büyük katkı sağlamışlardır (Yenisoy, 1997). Ancak Bulgaristan Türklerine uygulanan sosyalist içerikli eğitim planı tutmamış; bilakis Azerî Türk uzmanların gayretleri ile soydaşlarımızın Türklük bilinci ve milliyetçilik duyguları daha fazla artmıştır (Toğrol, 1991).

Stalin'in ölümü ve Türkiye'de sosyalist bir devrimin mümkün olamayacağını anlaşılmış ile Bulgar yönetimi, Türk azınlığa yönelik politikaları silbaştan değiştirmiştir. Bu kapsamda; 1956'dan itibaren Azerî uzmanlar ülkelerine gönderilmiş, Sofya Üniversitesi'ndeki Türklerle ait bölümler kapatılmış, Türk öğretmen okulları ve liselerind-

eki eğitim dili tekrar Bulgarca olmuştur. Ayrıca yüksek okul mezunu Türk gençlerine uzmanlık alanlarında görev verilmemiştir. Daha sonra Türklere ait ana, ilk ve ortaokullar ile liseler kapatılmış, Türk tiyatro faaliyetleri durdurulmuş, komünist propaganda içerikli hariç Türkçe kitap basımı yasaklanmış ve Türkçe radyo yayını sona ermiştir (Yenisoy, 1997).

Komünist rejim döneminde Bulgaristan'da sanayileşme ve ağır sanayi geçiş çabalarında konunun sosyal boyutu düşünülmedi. Böylece köyler boşaldı. Diğer taraftan kooperatiflerin yaygınlaşması ve özel mülkiyetin yasaklanması, tarımsal ve ziraî üretimde verimsizliğe neden oldu. Bu durum, bir tarım ülkesi olan Bulgaristan'ın dış pazarlara tarımsal ürünler ve kaliteli sanayi mâmulleri satamamasına sebep oldu (Çavuş, 1997).

1949-1956 yılları arası dönemde toprakların kolektifleştirilmesi ile Türkler, çok daha kötü duruma ve ikinci sınıf vatandaş konumuna düştüler. Ayrıca bu dönemde; toplu halde yaşayan ve kültürlerini muhafaza eden soydaşlarımızın dağıtılması ve asimile edilmesi de sistematik hale getirilecektir. 1950'lerde Bulgaristan'da komünist içerikli bir Türk eğitimi gelişti. Bu durum; 1946'da Türk okullarının devletleştirilmesi ile başladı, 1950-51 göçü ardından yoğunlaştı ve 1959-60 öğretim yılında Türk okullarının Bulgar okulları ile birleştirilmesiyle sona erdi. Bulgar faşist ve komünist yönetimleri, Türklerin sosyal ve kültürel varlıklarını ortadan kaldırmayı amaçlayan ve birbirlerini tamamlayan politikalar tatbik etmişlerdir. Sosyalist dönemde başlayan Türk eğitimini kalkındırma çabaları çok kısa ömürlü oldu. Türk pedagoji okullarıyla liseleri, 1956/57 kapatıldı. 1958/59 öğretim yılında ise, Türk azınlık okulları Bulgar okullarıyla birleştirildi (Eminov 1990; Şimşir, 1986).

Türk okulları 1946'da devletleştirilmiş olmakla birlikte Bulgarlardan ayrı Türkçe eğitim yürütüyorlardı. Bu eğitimin içeriği sosyalist idi. Todor Jivkov yönetimi altındaki Bulgar hükümeti, tüm Türk azınlık okullarını kapatarak Bulgarlaştırıyordu. İlkokullardaki uygulama üçe ayrıldı: (1) nüfusu tamamen Türk olan köy ve mahalle okulları bu durumunu korudu, (2) Türk ve Bulgarların birlikte yaşadıkları ve Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde karma sınıflar oluşturuldu

ve eğitim dili Bulgarca oldu ve (3) Türk ve Bulgarların birlikte yaşadıkları ve Türklerin azınlıkta olduğu yerlerde Türk çocukları, Bulgar okullarına aktarıldı. Ayrıca yine aynı dönemde Türk ortaokulları da Bulgarlaştırıldı ve Bulgar ortaokulları ile birleştirildi. Bu uygulamalarla; Bulgaris- tan Türklerinin Türkiye’den koparılması, Bulgarlaştırılıp Bulgarlarla kaynaştırılması amacı güdüliyordu. Bu uygulamalarla birlikte birçok Türk öğretmen açığa alındı ve Türkçe ders kitapları toplatıldı. Bu uygulamalar demokratik usûl ve yöntemlerle değil tepeden inme komünist parti kararlarıyla yaptırılmıştır. Türk dili eğitimi her geçen gün azalmış ve 1970’e gelindiğinde tamamen ortadan kalkmıştır (*Creed 1990; Şimşir, 1986*).

1950-51 göçünden sonra Bulgaristan’daki ilk genel nüfus sayımı 1 Aralık 1956’da yapıldı. Bu nüfus sayımına göre Türklerin sayısı 1 milyon kadardır (Pomakların sayısı ayrı gösterilmekte). Türkler genelde köylerde yaşamaktadır. Sekiz yaş ve üstü 505 bin olan Türklerin yaklaşık üçte birinin okuma bilmemesi ve çeşitli düzeylerde okul bitirmiş olanların ise çok az olması konunun vahametini göstermektedir. Bu amaçla tüm Bulgar yönetimleri ortak çaba harcamışlardır (*Eminov 1990; Creed 1990; Şimşir, 1986*).

1960’larda 27 Mayıs ihtilali ve sonrası gelişmeler, koalisyon hükümetleri ve Kıbrıs sorunu v.b. meselelerle uğraşan Türkiye, komşu Bulgaristan’daki soydaşların eğitimine gerekli alakayı gösteremedi. Todor Jivkov yönetimi, köklü Bulgaristan Türk eğitimini boğazladı.

Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç kampanyası ve bu amaçla Türk temsilciliklerine yapılan resmî müracaatlar, 19 Mart 1964’te 400 bine ulaşmıştı. Bu kampanyanın gerisinde Türk azınlık okullarının kapatılması ile yeise düşen ve Bulgarlaştırılacağı hissine kapılan soydaş kaygıları yatmaktadır. Ancak göç konusu Bulgar makamlarınca şiddetle yasaklanıyor ve kelimenin telâffuzu dahi ağır ceza gerektiriyordu. Bulgarları kaygılandıran ve endişeye sevkeden husus, çok ağır işlerde çalışan Türklerin göçmesi ile işlerin aksayacağı ve Bulgar ekonomisinin zarar göreceği idi. Kısa bir süre sonra Bulgaristan’da Türk olmak veya kalmakta suç sayılmaya başlanacaktır (*Creed, 1990*).

Bulgaristan, kurulduğu günden itibaren, sistemli bir şekilde Türk azınlığı yok etmeye çalışmıştır.

Bu amacın son halkalarından birisi olarak 17 Temmuz 1970’de Bulgaristan Merkez Politbüro yetkilileri 549 sayılı “gizli tehdit ile milliyet ve din değiştirme” kararı almışlardır (*Toğrol, 1991; Toğrol, 1989*). Bu dönemde Bulgar yönetimi, bir “Komünist-Bulgar-Slav toplumu” yaratma fikrini benimsemiş ve azınlıkların din, dil ve isimlerini değiştirme plânları yapmıştır. Önce Çingene ve Pomak Türklerinin adları değiştirilmiş ve arkasından da diğer Türklere, benzer yöntemler uygulanmıştır. Bu uygulamaya karşı gelenler çok ağır cezalara çarptırılmışlardır. Örneğin 1972’de Rodop lar’daki uygulamada 10 binin üzerinde masum soydaşımız katledilmiştir. Bulgarları bu tür çılgın karar ve uygulamalara iten nedenlerin başında, Türklerin hızlı nüfus artışı karşısında Bulgarların zamanla azınlığa düşme endişesi yatmaktadır. Nitekim bu kaygılar, çeşitli resmî toplantı ve raporlarda dile getirilmiştir (*Toğrol, 1991*).

1964’te Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesine paralel Türk-Bulgar ilişkileri de iyileşmiştir. Bu kapsamda Bulgaristan’la; ticaret anlaşması (1965), ekonomik, sosyal ve kültürel haklar sözleşmesi (1966) ve medeni ve siyasi haklar sözleşmesi (1966) imzalanmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki parçalanmış ailelerin birleştirilmesini amaçlayan “Yakın Akraba Göç Anlaşması” da uzun pazarlık ve görüşmeler neticesinde Türk ve Bulgar Dışişleri Bakanları tarafından 22 Mart 1968’de Ankara’da imzalanmıştır (*Toğrol, 1989*).

1969-78 yılları arasındaki göçün kökü, 1950’lere dayanıyordu. O yıllarda Türkiye’ye gelen bazı soydaşların yakın akrabaları Bulgaristan’da kalmıştı. Bu nedenle parçalanmış aileler birleşmek istiyordu. Diğer taraftan vize almış, malını mülkünü satmış bir çok Türj, sınırın kapatılmasından dolayı göç umutları içinde Bulgaristan’da kalmıştı. Bu konular iki komşu ülke arasında potansiyel bir sorun oluşturuyordu.

Türkleri göçe iten nedenlerin başında 1949-1956 yılları arası Bulgaristan tarım topraklarının kolektifleştirilmesi olmuştur. Bu vesile ile çoğunluğu çiftçi olan Türklerin toprakları ellerinden alınmıştı. Bu durumda Bulgaristan’daki soydaşlar ve onların Türkiye’de bulunan yakınları Türk makamlarına müracaat ederek göç taleplerini iletmışlerdir. Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı, Bulgar makamları ile temasa geçerek bir

göç anlaşması yapmanın yollarını aradı. Ancak Sofya hükümeti, tüm iyi niyetli çaba ve girişimleri geri çeviriyordu. Bu arada 1959-60 öğretim yılında Türk azınlık okullarının Bulgar okulları ile birleştirilmesi ve Türkçe eğitimin yasaklanması ile de soydaşların göç arzuları daha fazla arttı. Mart 1964'e gelindiğinde resmen Türk makamlarından göç talep eden soydaş sayısı 400 bini bulmuştu. Türkiye'deki koalisyon hükümetinin müsbet çabalarına Bulgarların yapıcı bir yaklaşım göstermemesi, çözümü sarsaklıyordu. 21 Ağustos 1966'da Bulgaristan Dışişleri Bakanı Ivan Başef'in Türkiye ziyareti sırasında yapılan görüşmelerde bir çözüm ihtimali belirdi. Sınırlı da olsa göç hususunda ortak irade oluştu. Bu kapsamda Türk ve Bulgar uzmanların Aralık 1966 - Ocak 1967 arası Sofya ve Kasım 1967'de Ankara'da yaptıkları görüşmelerden bir sonuç alınamadı (*Şimşir, 1986*).

Uzun müzakereler neticesinde bir göç anlaşması imzalandı ve 24 Şubat 1968'de Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından kamuoyuna duyuruldu. Buna göre; 1952 yılına kadar Türkiye'ye göç etmiş Bulgaristan Türklerinin birinci dereceli yakınları serbest statülü göç kapsamına alınıyor ve belirli bir plân ve program dahilinde Türkiye'ye gelmelerine izin veriliyordu. Ayrıca soydaşlar, Bulgaristan'daki gayrimenkullerini satıp alacakları bazı malları da Türkiye'ye getirebileceklerdi (bu durum pek işlemedi). Göç anlaşması, iki ülke dışişleri bakanları tarafından 22 Mart 1968'de Türkiye'de imzalandı. Bu anlaşma, 17 Mart 1969'da TBMM tarafından onaylandı. Daha sonra 8 Ekim 1969'da ilk göçmen kafilesi Edirne Karaağaç istasyonuna geldi. Bunu izleyen on yıl boyunca da her hafta (Aralık-Mart ayları hariç) göç kafilelerinin gelmesi sürmüştü ve bu kapsamda gelen göçmen sayısı tüm tahminlerin aksine 130 bin gibi büyük bir sayıya ulaşmıştır (*Şimşir, 1986*). Böylece cumhuriyet tarihinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 600 bini aştı (*Şimşir, 1987*).

İkinci Sosyalist Dönem (1970 - 1989)

1980'li yıllarda Bulgaristan nüfusunun %40 dolayında bir bölümünü teşkil eden Türkler, diğer azınlıklarla birlikte ülkede çoğunlukta idi.

Yani Bulgarlar, azınlık durumundan kurtulmak için Türkleri asimile etme ve/veya Türkiye'ye göçe zorlamaktaydı. Ayrıca Türklerin millî ve dinî benliklerini korumaları, komünist ideoloji ve diğer benzeri propagandalardan etkilenmemeleri de Bulgar yönetimini telâşa ve kendi açılarından acil çözümler aramaya sevk etti. Türklerin bu özelliği güçlü aile yapısına sahip olmalarına dayanmaktadır (*Toğrol, 1991*).

1960-84 arası yapılan her türlü psikolojik baskı, propaganda ve teşviğe rağmen hiç bir Türk, kndiliğinden ad değiştirmeyi düşünmedi. Zorla ad değiştirme işlemine önce Pomaklardan başlandı ve bunların adları 1972-74 arası zorla değiştirildi (bu esnada 200 bin Türk de aynı kaderi paylaştı). Arkasından Türk-Bulgar ilişkileri en iyi seyrettiği 1981-83 arası dönemde aynı işlemler Müslüman Çingenelere tatbik edildi (bu esnada 100 bin Türk de benzer kaderi paylaştı) (*Creed 1990; Şimşir, 1986*). Bu çağdışı uygulamalara uluslararası kamuoyunun tepki göstermemesi üzerine Bulgar yönetimi, aynı işlemi tüm Bulgaristan'ı kapsayacak şekilde genişletmiştir (*Toğrol, 1991*). Bulgarlar, 1984 sonbaharında büyük Türk kitleleri üzerine yürüyerek zorla ve kanlı bir şekilde onların adlarını değiştirmeye başladılar. 1985 başlarında Bulgaristan'dan gelen haberlerle Türk ve dünya kamuoyu sarsıldı. Bu ülkede yaşayan Türklere karşı, ad değiştirme, baskı, zulüm ve katliamlar doruk noktasına çıkmıştı. 1984-85 kışının çok ağır geçmesi ve tüm yerleşim birimlerinin dışarı ile bağlantılarının kesilmesini sağlamış; Türk bölgeleri, yabancılara kapatılmış ve mühürlenmişti. Daha sonra asker ve milisler, Türk bölgelerine girerek zorla ad değiştirme işlemini başlatmışlar, kabul etmeyenler veya karşı gelenler ise, katliamlara maruz bırakılmıştır. 1985 Martına kadar 3.5 ay içinde katledilen Türk sayısı 800-2500 arasında olmuştur. Bu kanlı ad değiştirme operasyonu, önce Güney Bulgaristan'da başlatılmış, Kasım-Aralık 1984 döneminde bu bölgede yaşayan yarım milyon civarında Türkün adları değiştirilmiştir. Türkiye'nin tepkisi en yetkili makam Cumhurbaşkanı tarafından Ocak 85'te Bulgar Cumhurbaşkanı'na gönderilen bir mesajla dile getirildi ve konuya bir çözüm bulunması önerildi. Ancak buna cevap alınamadığı gibi kuzey bölgelerdeki kanlı ope-

rasyonlar da tankların desteği ile Şubat'ta tamamlandı. Aslında bu kanlı olaylar, yüz yıldır oynanan ve Bulgaristan'da başka milletlere hayat hakkı tanımayan Bulgar oyununun son sahnesiydi. Daha önce eğitim müfredatları ve Türkçe eğitim yasaklanmış, Türkler sürekli Türkiye'ye göçe zorlanmış ve resmî teşviklerle ad değiştirmeye zorlanmış ama yine Türk varlığı ortadan kaldırılamamıştı. Bu durum, kanlı da olsa sonuçlandırılmalı ve kapatılmalıydı. 1960' dan itibaren Bulgaristan'daki Türkler, Müslümanlaşmış Bulgarlar şeklinde tarih saptırılarak inkâr edilmeye çalışılıyordu (Creed 1990; Şimşir, 1986).

Ad değiştirme işlemi, Türkler arasında büyük bir tepki ile karşılanmış ve Jivkof yönetimini şaşırtmıştır. Aslında bu durum, Sovyetlerin izni ve oluru olmaksızın mümkün değildi ve hatta Bulgaristan, Sovyetler tarafından bir deney laboratuvarı olarak kullanılmıştır. O dönemde 4 milyon dolayında olduğu tahmin edilen Bulgaristan Türkleri, kendilerine uygulanan her türlü baskı ve yok etme planlarına rağmen milli kültür ve benliklerini korumaya çalışmışlardır (Toğrol, 1991).

Türk basını ve kamuoyu soydaşlarımıza sahip çıktı. Büyük kentler ve üniversitelerde düzenlenen çeşitli toplantılarla Bulgarlar protesto edildi ve kınandı. Ankara Üniversitesi Senatosu'nun yayınladığı 8 Şubat 1985 tarihli bildiri ile Bulgaristan Türklerine karşı yapılan zulüm, baskı ve soykırım sert bir dille kınanmıştır. Daha sonra bunu Üniversitelerarası Kurul'un ve diğer üniversitelerin benzer bildirimleri izlemiştir. 19 Şubat 1985'te KKTC Kurucu Meclisi, Bulgaristan Türklerine uygulanan terör ve baskı politikasını kınamıştır. Ocak ve Şubat aylarında bazı hükümet yetkilileri konuyla ilgili, basına çeşitli demeçler verdiler. Daha sonra Şubat ortasından itibaren Başbakan Özal, soruna görüşmeler yoluyla barışçı bir çözüm önerdi. Yine aynı kapsamda; Milli Eğitim Bakanı Metin Emiroğlu Sofya'da yapılan bir BM toplantısında Bulgarların ayıbını yüzlerine vurmuş, Başbakan Özal, BM'lerin 40. kuruluş yıldönümü münasebeti ile genel kurulda yaptığı konuşmada Bulgarları kınamıştır. Ayrıca San Francisco'da yapılan NATO Genel Kurul toplantısında da bu insanlık dışı muameleler kınanmıştır (Eroğlu, 1987). 22 Şubat'ta Bulgaristan'a bir nota veren Türkiye, "geniş kapsamlı bir göç anlaşması da dahil olmak üzere sorunların görüşmeler yoluyla

çözülmesini" önerdi (Şimşir, 1987). Bu notaya 28 Şubat'ta karşılık veren Bulgaristan, Türk teklifini reddetmiştir. Müteakip günlerde iki ülke arasında karşılıklı bir nota düellosu başladı ve 24 Ağustos'a gelindiğinde Türkiye 4. notasını vermişti.

1989 yılında dünya hafif sıklet halter şampiyonu Naim Süleymanoğlu, isminin Bulgarca'ya çevrilmesi üzerine Türkiye'ye iltica etti. Aynı yıllarda Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçen parçalanmış aile dramları Türk televizyon programlarına dahi konu olmuştu (Aysel adlı kız çocuğunun dramını anlatan Yeniden Doğmak filmi ile). Bulgaristan Türklerinin çile ve ıstıraplar, aynı yılın Mayıs ayında Türkiye'ye büyük bir göç dalgası yaratıyor ve kısa sürede göçmen sayısı 313 bini ulaşıyordu (Toğrol, 1989). Bu insanlık dramı dünya gündeminde sahipsiz kalırken sadece Türk kamuoyu ve basını konuya özel bir önemle eğilmiştir (Şimşir, 1985). Türklerin maruz kaldığı bu insanlık dışı tutum karşısında ünlü Bulgar yazar ve şairi Blaga Dimitrova dahi isyan ederek Bulgar yönetimini kınamıştır (Yenisoy, 1997). Bu soydaşların bir kısmı, bir süre sonra yeni bir anlaşma ile hak ve birikimlerini alma ümidi belirince Bulgaristan'a geri döndüler (Toğrol, 1989).

1989 SONRASI DEMOKRATİK DÖNEMDE BULGARİSTAN TÜRKLERİ

10 Kasım 1989'da Jivkof rejiminin yıkılmasının akabinde Bulgaristan Devlet Konseyi, 1984 - 89 arası dönemde Türk ve diğer azınlıklara karşı yapılan hataları kabul etmiş ve bunların düzeltileceğini vadetmiştir. Böylece, zorla değiştirilen Türk adları iade edilecek, Türkçe konuşma yasağı kalkacak ve Türk çocukları kendi okul ve anadillerinde eğitim yapabileceklerdi (Turan, 1997). Ancak bu konuda Türk toplum temsilcileri ve Bulgar yöneticileri arasındaki görüş ayrılığı uzun süre giderilemedi. Temmuz 1991'de resmîleşen yeni Bulgar anayasası da, azınlıklara kendi anadillerini öğrenme ve kullanma hakkı tanıyordu. Buna rağmen Türk öğrencilerin Türkçe dersler alması sürekli erteleniyordu. Bunun üzerine Türk aileler, çocuklarını okullara gönderleme ve açık grevi yapma gibi yöntemlerle Bulgar yöneti-

mini protesto ettiler. Bu tepkiler karşısında Eğitim Bakanlığı, Türkçe derslerin başlatılması kararı aldı. Ancak bu haktan ilk ve ortaokullara devam eden Türk çocuklarından sadece %40'ı faydalanabiliyordu (toplam 100 bin öğrenciden 40 bini). 89 büyük göçü ile Türk aydın ve öğretmenlerinin çoğunun Türkiye'ye gitmesi ile, Türkçe ders verecek eleman bulunamaması diğer bir olumsuzluktu. Böylece bir kez daha Türk öğretmen yetiştirilmesi gündeme geldi. Bu kapsamda; 1992'de Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü ve 1993'de Kırcaali İlk ve Ortaokul Öğretmen Enstitüleri'ne Türkçe öğretmeni yetiştirecek sınıflar açıldı. Benzer şekilde 1990'da Sofya'da ön lisans düzeyinde İslâm Enstitüsü ve Şumnu'da İmam-Hatip Lisesi açıldı. Bunları 1991'de Ruscuk ve Mestanlı İmam-Hatip liseleri izledi (Yenisoy, 1997; Turan, 1997).

1989 sonrası Bulgaristan'da kurulan 160 civarındaki siyasi partinin 4'ü Türklere aitti. Bunlar: (1) Hak ve Özgürlükler Harekâtı (HÖH), (2) Demokratik Gelişim Harekâtı (DGH), (3) Demokratik Adalet Partisi (DAP) ve (4) Türk Demokratik Partisi (TDP) olarak belirtilebilir. Bu partilerden ilki olan HÖH Partisi, 1990 seçimlerinde 400 üyeli parlamentoya 23 milletvekili soktu (Özkan, 1997). Aynı parti, 1991 seçimlerinde oyların %7.55'ini aldı ve milletvekili sayısını 24'e yükseltti. Daha sonra yapılan yerel yönetim seçimlerinde ise, 27 belediye başkanı ve 653 köy muhtarlığı kazandı. Aralık 1994 seçimlerine üç Türk partisi katıldı. Bunlardan en büyüğü olan HÖH, %5.44'e tekabül eden 282.000 oy aldı. Bu partinin bir önceki seçimlere göre 160.000 dolayındaki oy kaybı; bir bakıma iktidar ortağı olduğu bir önceki dönemde varlık gösterememesi, Türkiye'ye göçün sürmesi ve oyların bölünmesi gibi sebeplere dayanmaktadır. Üç Türk partisinin Aralık 1994 seçimlerinde aldıkları oy toplamı 320.000 dolayındadır. Türkler, HÖH ve diğer Türk partilerinden memnun olmadıkları için bunlara oy vermemişlerdir. İyi hazırlıklı ve programlı bir Türk partisi, muhtemelen 700.000 dolayında oy alabilecektir. Ayrıca Türkiye'de bulunan soydaşlarımızdan 50. 000 dolayında bir kitle Aralık 1994 seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olmasına rağmen bunlardan ancak 2.700'ü oy kullanmıştır (Turan, 1995).

Aralık 1994'de yapılan seçimleri, ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve siyasî kaos ortamını lehine çeviren Bulgaristan Sosyalist Partisi (eski komünistler) kazanmıştır. Türklerin zorla Bulgarlaştırıldığı dönemde Eğitim Bakanı olan Dimitrov yeni hükümetin Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanı olmuş ve Türklere baskı ve işkence yapan emniyet mensupları da önemli görevlere getirilmiştir (Turan, 1995). Bu dönemde hükümet, Müslüman halkın seçtiği Fikri Salih'i başmüftülük görevinden almış ve çeşitli entrikalarla Nedim Gencev'i Yüksek Diyanet Kurulu Başkanlığı'na ve Gencev'in bir yandaşını da Başmüftülük makamına getirmiştir. Bu atamaların Müslüman halk tarafından kabul edilmemesi üzerine, atanmış ve seçilmiş olmak üzere ülkede bir Başmüftü ve müftüler sorunu yaşanmıştır. Müftü atamasının Yüksek mahkeme tarafından reddi uygulanmamıştır (Turan, 1997).

Bulgaristan nüfusu ve aktif iş gücü, 89 göçü sonrası büyük oranda azaldı. Bu göçün dışında 250 bin dolayında Bulgar genci batı ülkelerine iltica etti (Çavuş, 1997). 1990'lı yılların ortalarında Bulgaristan halkının sıkıntıları ve sosyalist kökenli meclis üyeleri ile hükümete duyulan güvensizlik doruk noktasına çıktı. Ülke, çok büyük siyasi, ekonomik ve sosyal bunalım ve kaos içine düştü. İnsanlar, aç ve perişan iken; resmî devlet güçleri dahi yeraltı dünyası ile iş birliği yapmakta veya bunlardan birisi konumundaydı (Kahramanyol, 1997). Ülke çapında yönetim alehtârı büyük gösteriler yapıldı. Bu durum, 10 Ocak 1997'de meclis binasının işgali ve yakılmasına kadar vardı. Bir iç savaşın başlamasına ramak kalan ülkede hükümet istifa etti ve erken genel seçimlere gidildi (Çavuş, 1997). 19 Nisan 1997'de yapılan genel seçimlerde 240 parlamento üyeliğinin 137'sini Demokratik Güçler Birliği Partisi kazandı. Bu seçimlerde HÖH, Türk seçmenlerden bile ancak %52 oranında oy alabilmiştir (Turan, 1997).

Günümüzde Bulgaristan Türklerine ait 8 gazete çıkmaktadır. Bunlardan Zaman, Türkiye'de yayınlanan aynı gazetenin Bulgaristan Türkleri için haftalık baskısı iken; diğer gazeteler; Hak ve Özgürlük, Filiz, Müslümanlar, İslâm Kültürü, Güven, Cır Cır ve Balon'u soydaşlar, kendi gayretleri ile çıkartmaktadırlar. Ayrıca Türkçe kitap-

lar da basılmaktadır. İlk ve ortaokullarda haftada 4 saat seçmeli Türkçe dersleri okutulmaktadır. Bulgar yönetimi, Pomak Türklerine mensup çocukların Türkçe derslere devam etmelerini engellemektedir. Bulgaristan radyosu, haftada birkaç saat Türkçe yayın yapmaktadır. Taahhüt edilmesine rağmen benzer yayınlar, Bulgar Devlet Televizyonu kanalında henüz başlamamıştır. Buna karşılık Türk köyleri, büyük uydu antenleri almak sureti ile Türkiye’de yayın yapan televizyon kanallarını izleyebilmektedir. Böylece Türkiye ile millî ve manevî bağların kuvvetlendirilmesi ve daha güzel Türkçe konuşulması mümkün olabilmektedir. Yasal bir engel olmamasına rağmen Bulgaristan Türkleri, henüz özel bir radyo istasyonu veya televizyon kanalına sahip bulunmamaktadır (*Turan, 1995*).

1992 resmî nüfus sayımı sonuçlarına göre Bulgaristan’da, toplam nüfusun %13’üne tekabül eden 1.000.000 dolayında Türk yaşamaktadır. Ancak bu ülkede 2 milyonu Türk olmak üzere 3 milyon dolayında Müslüman yaşadığı sanılmaktadır (*Turan, 1997*). Günümüzde Bulgaristan Türklerinin en önemli sorunlarının başında işsizlik ve bunun sebep olduğu göç yer almaktadır. 1989 büyük göçünden bu yana 200.000’in üzerinde soydaşımız ağır Türk vizesine rağmen Türkiye’ye göçmüştür (*Turan, 1995*). 1995 sonrası Bulgaristan Türk lerinin karşılaştığı önemli problemler şöyle özetlenebilir: %90’ lara varan işsizlik, aşırı yoksulluk, yüksek öğretimin paralı olmasından dolayı bu eğitime devam edememe ve kültürel kimlikleri koruyup-geliştirecek basın ve yayın organlarının olmaması. 1993 yılından itibaren diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Bulgaristan Türkleri arasında da, Türkiye’ye yüksek öğrenim görmek için öğrenciler gelmiştir (*Hüseyin, 1995*). Ancak Türkiye’de bin dolayında yüksek öğrenim yapan soydaş çocuklarının diploma denklikleri henüz Bulgar makamlarınca tanınmamıştır (*Yenisoy, 1997*).

Günümüzde Bulgaristan Türklerinin siyasî ve dinî açıdan birlik sağlayamamaları, soydaşlarımızın güvensizlik ve karamsarlık içinde olmalarına dayanmaktadır. Bulgaristan Türkleri, 1990 sonrası çeşitli Hristiyan misyonerlerin ilgi alanındadır. Bu konuda Pomak Türkleri ve Müslüman Çingenelere, Bulgar hükümeti desteği ile de özel bir önem ve öncelik verilmektedir (*Turan, 1995*).

Ayrıca Bulgar yönetimi, Pomak Türklerini ayrı bir dinî kurum altında teşkilatlanmasını sağlamak sureti ile Türk birliğini bozmaya çalışmaktadır (*Turan, 1997*). Diğer taraftan artık Bulgaristan Türkleri, dinî liderlerini seçebilmektedirler ve günümüzde bu görevi Fikri Salih Efendi yürütmektedir. Ayrıca soydaşlarımız, daha önce gasbedilen vakıf mallarını geri alma çabası içindedirler (*Turan, 1995*).

SONUÇ:

TÜRKİYE’NİN BULGARİSTAN TÜRKLERİ POLİTİKASI

Bulgaristan Devleti, Rusya’nın sıcak denizlere açılma politikasının sonucu olarak Osmanlı Tuna Vilâyeti’nde kuruldu ve büyütüldü. Bu devletin sunî olarak oluşturulmasında Rusya, savaş da dahil her türlü maddî ve askerî desteği sağlarken, diğer büyük Avrupa devletleri de diplomatik katkı sağlamışlardır. Ancak bu devletin sınırları dahilinde yaşayan Türk unsur, gerek Bulgaristan’ın teşkili ve gerekse sonraki yıllarda Bulgarlar ve bölgede çıkarları olan güçler tarafından büyük bir tehlike ve yok edilmesi gereken düşman olarak algılanmıştır. Çünkü Türkler; Bulgaristan’ın sunî olarak teşkili sırasında çoğunlukta olduğu gibi diğer tüm zamanlarda da küçümsenmeyecek bir oranı kapsıyorlardı. Bu makalede ele alınan tarihsel seyri içinde Bulgaristan Türklüğü; Osmanlı dönemi, Neuilly Antlaşması sonrası dönem ve 1989 sonrası demokratik dönem olarak üç ana devrede incelenmiştir.

Osmanlı dönemi de, prenslik ve krallık olmak üzere iki safhada ele alınabilir. Prenslik döneminde, Türk - Bulgar ilişkilerinin odak noktasını Bulgaristan sınırları içinde yaşayan Türk azınlığı oluşturmuştur. Gücü oranında Türkiye, bu bölgede yaşayan Türklerin hak ve özgürlükleri, eğitim durumları ve dinî faaliyetlerinin korunması yönünde çaba göstermiştir. Ancak bölge Türkleri, genelde ağır Bulgar baskı ve zulmü altında sıkıntılı günler geçirmiş, çok büyük oranlarda bölgeden Türkiye’ye göçler olmuştur. Krallık dönemi başında Türkiye, Bulgaristan’ın bağımsızlığını tanıdığı 19 Nisan 1909 tarihli İstanbul Protokolüne; bölgede yaşayan Türklerin kültürel hak ve

özgürlüklerini teminat altına alan hükümler koymuştur. Bunu takip eden birkaç yıl içinde normal seyreden Bulgaristan Türklerinin durumu, Balkan Savaşı'nın başlaması ile tam bir felâkete dönüşmüştür. Büyük saldırı ve katliamlara maruz kalan soydaşlarımızın bir kısmı hayatlarını kaybederken, diğer önemli bir kısmı da göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece Bulgaristan'ın Türklerden arındırılma ve boşaltılma işlemi sürmüştür. Ancak yine de bölgede küçümselemeyecek oranda Türk kalmıştır. Özet olarak Osmanlı döneminde Bulgaristan Türkleri, baskı ve katliamlara maruz kalmış ve bunun sonucu olarak çoğunlukta bulundukları topraklardan boşaltılmış ve bölgede Rus çıkarlarına uygun bir devlet kurulmuştur.

I. Dünya Savaşı'na Türklerle müttefik olarak giren ve yenilen Bulgarlar, Savaş sonrası Neuilly Barış Antlaşmasını imzalamış ve bu anlaşma ile de azınlıkların hak ve özgürlükleri teminat altına alınmıştır. Azınlıklara yönelik politika ve uygulamalarda bir anayasa mahiyetinde olan bu anlaşma hükümleri, antlaşmayı imzalayan taraflardan birisi olmamasına rağmen bölgede yaşayan Türkleri de kapsamaktadır. Bu manada Neuilly Antlaşması'ndan 1989 yılı sonlarına kadar, ülkede yaşanan önemli gelişmeler de dikkate alınarak, Bulgaristan Türklerinin durumu ve genel problemleri dört safhada incelenebilir. Bunlar:

Çiftçi partisinin iktidarda bulunduğu dönem: Bulgaristan Türkleri, en rahat günlerini bu dönemde yaşamışlardır. Bu dönemde Türkler; kendi özel okullarında Türkçe eğitim yapabilmişler, sosyal ve kültürel etkinliklerini geliştirebilmişler ve dinî ibadetlerini özgürce icra edebilmişlerdir. Yine bu dönemde Türkiye ve Bulgaristan arasında imzalanan bir anlaşma ile de iki ülke arası göçlerin hukukî temelleri oluşturulmuştur. Ancak 1930'lardan sonra ülke yönetiminin değişmesi ile Türkler üzerindeki baskılar da artmaya başlamıştır.

Faşist dönem: Bu dönem, Bulgaristan'ın Almanlar safında II. Dünya Savaşı'na girdiği ve arkasından da ülkede bir komünist ihtilalin yaşandığı yılları da kapsamaktadır. Türkler üzerindeki Bulgar baskısı, savaş ve kaos ortamı ile daha da ağırlaşmış ve çekilmez bir hal almıştır. Ancak savaş şartlarından ötürü Türk azınlık ülke dışına çıkmadığından herhangi bir göç te yaşanmamıştır.

1946 - 70 arası devreyi kapsayan birinci sosyalist dönemde, Bulgaristan Türkleri, hükümetin farklı ve çelişkilerle dolu bir azınlık politika ve uygulamalarına maruz kalmışlardır. Okulları devletleştirilen ve malları elinden alınan Türkler, Türkiye'ye göç etmek istemiş; ancak büyük iş gücüne ihtiyaç duyan Bulgaristan, buna izin vermemiştir. Bu atmosferde Türkler, Türkiye'ye göç isteklerini sürekli artırmışlar ve arkasından 1951 büyük göçü yaşanmıştır. Bu göçle yaklaşık 250 bin kişiyi adeta tehcir eden Bulgaristan, bir taraftan Türklerin genel nüfus içindeki oranını belirli bir seviyenin altında tutmayı; diğer taraftan da Kore Savaşı'nda komünist bloğa karşı çarpışan Türkiye'yi cezalandırmayı amaçlamıştır. Bu göçün ardından Bulgaristan taktik değiştirerek tekrar Türkçe eğitime izin vermiş ve bölgede yaşayan Türkleri, ileride Türkiye'de gerçekleşecek komünist bir devrimin öncüleri olarak yetiştirmeye çalışmıştır. Ancak hesap tutmamış ve Türkler, Azerbaycan'dan getirtilen Türk uzmanların da etkisiyle daha milliyetçi yetişmişlerdir. Bunun üzerine bölge Türklerine yönelik Bulgar politikaları, 1956'dan itibaren yeniden değişerek Türk okulları kapatılmış ve Türkçe eğitim yasaklanmıştır. Aynı dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu iç istikrarsızlık ve kaos ortamı, soydaşlarının hakkını korumayı engellemiştir. Bu dönemin sonuna doğru Bulgaristan Türkleri, tekrar Türkiye'ye ısrarla göç istemişler ve bunun üzerine uzun görüşme ve müzakereler neticesinde Türkiye ve Bulgaristan arasında "1968 Göç Anlaşması" imzalanmıştır. Özetle bu dönem, insan haklarının olmadığı totaliter bir rejim altında Bulgaristan Türklüğünün ezildiği ve Türkiye'ye göçe zorlandığı yıllar olmuştur. Türk hükümeti, soydaşlarının hakkını korumada son çare olarak göçü kabul etmiştir.

1970 - 89 yıllarını kapsayan ikinci sosyalist dönem, Bulgaristan Türkleri açısından tam bir felâket dönemi olmuştur. Slav kültürüne sahip homojen bir Bulgaristan yaratmayı arzulayan faşist Bulgar yönetimi, bu plânı önce teşvik ve psikolojik yöntemlerle denemiş; ancak bunun netice vermemesi üzerine kan ve katliamla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ülkedeki tüm azınlıkların adları değiştirildikten sonra 1984-85 arası aynı işlem büyük Türk kitleleri üzerine uygulanmıştır. Bunu

kabul etmeyenler ise ağır cezalara çarptırılmış veya çeşitli yöntemlerle öldürülmüştür. Konunun duyulması üzerine Türkiye, Bulgar hükümeti ve uluslararası kurumlar nezdinde her türlü girişimde bulunmuş ve soydaşlarının haklarını korumaya çalışmıştır. Ancak tüm bu çabaların neticesi geciktikçe gecikmiş ve nihayet beş yıl aradan sonra 1989'da yeniden büyük bir soydaş kitlesi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçmüştür. Bu soydaşlara imkânlar nispetinde her türlü maddî ve manevî destek sağlanmış; ileriki yıllarda bunların bazıları Türkiye'ye yerleşirken, bir kısmı da Bulgaristan'a geri dönmüştür.

1989 sonlarına doğru Bulgaristan'daki sosyalist görünümlü şoven rejim yıkılmış ve demokratik hayata geçilmiştir. Bu durum, Bulgaristan Türkleri ve Türkiye tarafından memnurlukla karşılanmıştır. Böylece Türkler, adlarını tekrar kullanma, Türkçe eğitim yapma ve dinî ibadetlerini yürütebilme hak ve özgürlüklerini yeniden kazanmışlardır. Bu

dönemle birlikte siyasal ve sosyal örgütlenmelerini de gerçekleştiren soydaşlarımız, 1991 seçimlerinde parlamentoya 24 milletvekili sokabilmişlerdir. Ancak, geçiş döneminin de etkisiyle, müteakip yıllarda baş gösteren kaos dönemi tüm ülkede olduğu gibi Bulgaristan Türkleri arasında da sıkıntılara sebep olmuştur. 1997 seçimleri sonrası ülke nispeten huzur bulmuştur. Günümüzde Bulgaristan Türklerinin ekonomiden eğitime birçok sorunları olmakla birlikte kültürel ve dinî hak ve özgürlüğe sahip bulunmaktadır. Türkiye ve Bulgaristan arasında hemen her alanda ilişkilerin iyi seyretmesi de soydaşların haklarının korunmasına katkı sağlamaktadır. Özet olarak Bulgaristan Türkleri, genellikle baskı ve zulüm altında kalmış, Türkiye'nin bu konudaki girişimleri Bulgar yönetimleri tarafından iç işlerine müdahale şeklinde algılanmış (veya propaganda amaçlı böyle lanse edilmiş) ve bunun üzerine üzerine son çare olarak bir çok göçler yaşanmıştır.

KAYNAKLAR

- AYDIN, Mahir; (1992), **Şarki Rumeli Vilâyeti**, T.T.K. Basımevi, Ankara.
- ÇAVUŞ, İsmail (Temmuz-Ağustos 1997). “Hayal Değirmenleri Durdu”, **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı 16, Ankara.
- CREED, Gerald W; (1990), “The Bases of Bulgaria’s Ethnic Policies”, **NEWSLETTER of the E. EURO ANTHROP.G.**, V.9,N.2,
- EMINOV, Ali ; (1990), “Nationality Policy in the USSR and in Bulgaria: Some Observations”, **N. of the EAST E. ANTHR. G.**, V. 9, N. 2,
- EROĞLU, Hamza; (1987), “Milletlerarası Hukuk Açısında Bulgaristan’ daki Türk Azınlığın Sorunu”, **Bulgaristan’da Türk Varlığı Bildiriler Kitabı**, 7 Haziran 1985, 2. Baskı, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, VII. Dizi - Sa. 871, TTK Basımevi, Ankara.
- HÜSEYİN, Sadullah; (1995), “Bulgaristan’da Durum ve Bulgaristan’daki Türkler”, **Balkan Öğrenci Mektubu**, Y.1, Yaz Özel Sayısı, Ankara.
- KAHRAMANYOL, Mustafa; (1997), “Tuhafetül Siyaset”, **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı 16, Ankara.
- KESKİOĞLU, Osman; (1985), **Bulgaristan’da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 642, Kültür Eserleri Dizisi: 48, 1. Baskı, Ankara.
- KORKUD, Refik; (1986), **Bulgar Yönetimi ve Tarihi Yalan**, Türkiye Fikir Ajansı, Ankara.
- TARİHDE TÜRK BULGAR İLİŞKİLERİ; (1976), Genekurmay Basımevi, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N; (1985), **Türk Basımında Bulgaristan Türkleri**, Başbakanlık Basın - Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N; (1986), **Bulgaristan Türkleri (1878 - 1985)**, I. Baskı, Bilgi Yayınevi, İst.
- ŞİMŞİR, Bilal N; (1987), “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, **Bulgaristan’da Türk Varlığı Bildiriler Kitabı**, 7 Haziran 1985, 2. Baskı, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi - Sayı 871, T. T. K. Basımevi, Ankara.
- TOĞROL, Beğlan; (1989), **112 Yıllık Göç (1878 - 1989)**, Boğaziçi Üniv. Matbaası, İstanbul.
- TOĞROL, Beğlan; (1991), **DİRENİŞ - Bulgaristan Türklerinin 114 Yıllık Onur Mücadelesinin Karşılaştırılmalı Psikolojik İncelenmesi**, Boğaziçi Ü. Matbaası, İstanbul.
- TURAN, Muzaffer; (1996), “Balkanlarda Bin Yıllık Türk Kültürü”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.
- TURAN, Ömer; (1995), “Bulgaristan Türklerinin Bugünkü Durumu”, **Yeni Türkiye**, Yıl 1, Sayı 3, Ankara.
- TURAN, Ömer; (Temmuz-Ağustos 1997). “Balkan Türklerinin Dini Meseleleri”, **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı 16, Ankara.
- ÜNAL, Tahsin; (1977), **Türk Siyasi Tarihi 1700-1958**, Emel Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- YENİ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ; (1985), Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- YENİSOY, Hayriye S; (1997), “Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültür Tarihinden Sayfalar”, **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı 16, Ankara.

THE HISTORICAL SITUATION OF BULGARIAN TURKS AND THE TURKEY'S POLICY ON BULGARIAN TURKS

Meşkure Yılmaz BÖRKLÜ
University of Selçuk, Ph.D. Student

ABSTRACT

An autonomous Bulgaria state, governed by a prince recognizing the authority of the Ottoman sultan, was established over the province of Ottoman Tuna with the Treaty of Berlin signed after the 1877 - 78 Ottoman - Russian War. Then this state was enlarged in 1885 by the annexation of the province of Eastern Rumelia, existing in the south of Balkan Mountains, and gained independence in 1908. Within the context of this article general situations of Turks living in the region and the policy of Turkey upon them are being examined. This examination, by paying special attention to important historical events, is divided into three main phases that are: the period of Ottomans, the period after the Treaty of Neuilly and the period of democratization after 1989. While the period of Ottomans includes the administrations of princes and kingdom, the period after the Treaty of Neuilly consists of the administrations of Farmer Party, Fascists, First Socialists and Second Socialists.

Key Words:

Bulgarian Turks, Balkan Turks,
The Turkey's policy on Bulgarian Turks.

Положение Турков Болгарии в Историческом Течении и Политика Турции по Отношению к Туркам Этого Региона.

Мешкуре Йылмаз Бёрклю

Докторант Сельджукского университета

РЕЗЮМЕ

Согласно Берлинскому договору, подписанному в результате османско-русской войны 1877-1878 годов, на территории османского Дунайского вилайета образовалось Болгарское княжество. Со временем это княжество присоединило к себе в 1885 году восточный Анатолийский вилайет на юге Балканских гор и в 1908 году став независимым, объявило себя королевством. В рамках этой статьи рассматривается общее положение турков региона и политика Турции по отношению к туркам Болгарии с момента возникновения Болгарии до наших дней. Взяв во внимание важные исторические повороты, эта работа делится на три главных периода: османский период, период после Неулинского соглашения и демократический период после 1989 года. Османский период охватывает периоды княжества и королевства. Период после Неулинского договора рассматривается как влияние Земледельческой партии, периоды фашизма, первого и второго социализма.

Ключевые слова:

Турки Болгарии, турки Балканского п-ва, политика Турции по отношению к туркам Болгарии

MAHTUMKULU'NUN EDEBÎ ŞAHSİYETİNDE İKİNCİ TABAKA VE YESEVÎ DÜŞÜNCESİ

Prof. Dr.

Muhammetnazar ANNAMUHAMMEDOV

Türkmen Devlet Pedagoji Enstitüsü

ÖZET

XVIII. asır Türkmen klâsik şairi ve meşhur bilge Mahtumkulu'nun edebî şahsiyetinin oluşmasında Tasavvuf ilminin derin bir tesiri olmuştur. Mahtumkulu; edebî üstad olarak gördüğü mutasavvıf şahsiyetler arasında Ahmet Yesevî'ye de yer vermiş, onun kendisinden önceki tecrübe ve birikimlerinden yararlanarak yeni yorum ve metodlarla bizzat şekillendirdiği sufistik çizgiyi devam ettirmiş, geliştirmiş; böylece özelde Hazar ötesi Türkmen toplumuna olduğu kadar, sınırları Büyük Okyanus'a kadar uzayıp giden Türk Dünyası'na da önemli bir edebî-manevî miras bırakmıştır.

Eserlerinde Ahmet Yesevî'yi «iklim sahibi» olarak nitelendiren ve onun tasavvuf dünyasını yeri geldiğinde en ince ayrıntılarıyla işleyen Mahtumkulu, XVIII. asırda Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın bir halkasını teşkil ederken, XI-XII. asırlarda Orta Asya Türk toplumunu manevî bir fırtına gibi sarsan Hoca Yusuf Hemadânî dervişlerinin öncülüğünün yaptıkları Türk tasavvuf hareketinin de farkında idi.

Sufizm akımı önceleri (Emevîler devrinde) tepkisiz muhalefeti temsil ederken, şimdi mücadeleyi ifade ediyordu. Bu şartlar içinde sufizmin sosyal yönü iyice belirginleşiyor, özgür düşünme ve hadiselerle karşı dolaylı veya dolaysız tepki gösterme eğilimi kendini gösteriyordu. Artık zulüm edene «zalim», İslâm dinini bilmeyene «cahil» deniliyor, toplumu bilgisiz bırakan ve menfaatleri için kullanan din adamları acımasızca eleştiriliyordu.

XVIII. asır şartları da XII. asrın şartlarından farklı değildi. Mahtumkulu çağı olan ve pek çok yönlerden Yesevî çağının özelliklerini yansıtan bu dönemde de, insan ve toplum ilişkileri, insanî değerler, bilgi ile bilgisizliğin arasındaki uçurum, haksızlık, adaletsizlik, insanların nefislerine kul olmaları, nefse kul olmanın ürettiği toplumsal hastalıklar... hep şikâyet konusu idi. Ahmet Yesevî toplumdan ve toplumsal hastalıklardan bir çıkış aradığı gibi, Mahtumkulu da onun yolundan ilerleyerek insanını-toplumunu aydınlığa çıkarmaya çalıştı. Böylece insanların aşka yönelmelerini, birbirlerini sevmelerini, cehaletle mücadele etmelerini, emeğe saygı duymalarını, helâl rızık kazanmalarını tavsiye ederek, fertten topluma uzanan ve kalp temizliğini esas alan bir öğreti tesis etti.

Anahtar Kelimeler:

Mutasavvıf Şahsiyet, Edebî Etkileşim,
Kâmil İnsan-Kâmil Toplum.

GİRİŞ

Tasavvuf ilminin ve edebiyatının XI-XII. yüzyılları içine alan tabakası, Hoca Yusuf Hemadânî'nin, Hoca Ahmet Yesevî'nin, Hakim Ata Süleyman'ın, Abdulhâluk Gücdivânî'nin düşüncelerinin sistemleştiği ve felsefî bir hadiseye dönüştüğü bir devirdir.

Bu dönem, tasavvuf ilminde Hoca Yusuf Hemadânî'nin kapsama sahası olarak kabul edilmiştir. Ancak bu tabakayı ortaya çıkaranların birisi hükmünde Hoca Ahmet Yesevî de gösterilmektedir. Bu dönemde, Türkistan şartlarında Yesevî'nin tesiri çok yüksek olmuştur (*Köprülü, 1976*). O, Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın kervanbaşı olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden de Mahtumkulu için Ahmet Yesevî, Yusuf Hema- dâni'ye nazaran daha önde bir şahsiyettir. Bununla birlikte O, Yusuf Hemadânî'yi de büyük üstadlarından birisi olarak görmektedir.

Mahtumkulu bu tabakanın alimlerine ve gerçekleştirdikleri hizmetlere büyük hürmet duymuş, öncekiler ve sonrakilerle birlikte onları da aynı mevkide görmüştür. Şair bu tabakadaki şahsiyetlere şiirlerinde sufistik tipler (syujetler) olarak yer veriyor, onlarla fikir alışverişi yapıyor, konuşuyor, çaresizliğe düştüğü zamanlarda akıl danışıyor. «Seyran İçinde», «Turgul Diydiler», «Şıpa Ber»... gibi şiirlerinde de onların ruhlarından himmet istiyor. Meselâ O, «Seyran İçinde» şiirinde bu tabakanın bilgelerini seyrana çıkıyor, onları seyrediyor; «Şeyh-i Kelan», «Şah-ı Merdan», «Şeyh-i Pir» gibi vasıflarla adlandırarak sufizmin meşhur temsilcilerinin meclisinde görüyor:

«Sultan Veyis, Pehlivan'ı
Hekim Ata Sülayman'ı
Hoca Yusuf Hemâdan'ı
Ol şıh-ı kelan içinde..»

((*Mahtumgulu, I, II, III 1983*))

«At İslarin» şiirinde hse Yunus Emre'nin üstadları olan Hacı Bektaş Velî'den, Ahmet Yesevî'den ve onun çağdaşı Abdulkadir Geylanî'den himmet istiyor:

«Hacı Bekdaş», «Abdulkadir»,
«Hoca Ahmet», «Rıza»dır
«Feridun» bir evliyadır
Barından himmet islarin.»

(*Mahtumgulu, I, 1983*)

Bu iki şiir, Mahtumkulu'nun üstad saydığı büyük şahsiyetlere, alimlere verdiği değeri gösteren eserlerdir. Bunların hepsi de, tasavvuf ilminde büyük mevkilere ulaşan, kendilerine özgü bir yaklaşım veya çizgi ile bu öğretiyeye katkıda bulunarak tarihe mal olmuş şahsiyetlerdir. Bunun için şair onlara «32 Tumar» (otuziki damar) adını vermiştir. Şair sufistik şiirlerinin hepsinde de onların manevî dünyasından uzaklaşmıyor. Manevî bir hâl ile onlarla birlikte seyrana çıkıyor.

Mahtumkulu tarafından «Şıh-ı Kelan» (Büyük Şeyhler) adı verilen bu bilge şahsiyetler, «Turgul Diydiler» şiirinde daha da yüksek bir mevkîye çıkarılmaktadır. Şair onlarla birlikte bir «yüce meclis»te buluşuyor, onları Hazreti Muhammet'in de katıldığı bir meclise götürüyor. Şairi bu meclise götürüp Hazreti Muhammet ile buluşturan, mey veren ve tekrar hanesine geri getiren de bu tabakanın insanları, alimleridir.

Bu şiirde «Dört Atlı»dan söz ediliyor. Şiirin örgüsünü başlatan, bu dört şahsiyet... Onlar şairi yattığı yerden kaldırıp «meclis»e getiriyorlar, tasavvufi ilhamlanma (vecd) başlayınca kadar yanından ayrılmıyorlar.

Bize göre, bu «dört atlı», Yusuf Hema- dâni'nin dört dervişidir.

Ali Şir Nevaî şunları yazıyor: «Hemadânî'nin eshap arasında hulefası dört kişi erdiler. Hoca Abdullah Barkî ve Hoca Hasan Andakî, Hoca Ahmet Yesevî ve Hoca Haluk Gücdivanî...» (*Novayî, 1966*).

Şairin bu şahsiyetleri tipleştirmesinin bir sebebi var. Şair, «bu şahsiyetler ilâhî aşk konusunda benim gözümü açmışlardır», şeklinde bir düşünceyi vurgulamak istemiştir. Bilindiği gibi Mahtumkulu kendisini, sürekli olarak, «uykuda yatan, ancak açmak istese de bir türlü gözlerini açamayan» bir kişi olarak göstermektedir:

«Yar geler, vagtda gider gaflata galmış gözlerim

Açayın diysem açılmaz ne ağır uykuludur..»

Bu «uyku», bildiğimiz uyku, «uykulu göz» de bildiğimiz göz değildir. Bunun çok sırlı bir manası vardır. Şair cahillik (nadanlık) hakkında söz açıyor. «Sen, ilâhî ilhamdan habersizsin; gönlünün görmesi duru değil, bunun için Allah'tan habersiz.» diyerek kendi kendine, nefesine sitem ediyor, sızlanıyor. Bu şiirin derinliği şöyle özetlenebilir: Hemadânî mektebinin temsilcileri, yani «dört atlı», onun gözünü açmış ve «Celil sırrı»na erişme yolunda yardım etmişlerdir.

Şairin bu şekilde ifade etmesinin ilmî bir temeli vardır. Çünkü bu tabakanın oluştuğu devir (XI-XII. asırlar), tasavvuf ilminin olgunluk sürecidir. Bu dönem ilmî, ruhî-hissî, entellektüel-psiknolojik yaklaşımları ve görüşleri ile olgunluğa erişen bir dönemdir. En önemli tarafı da, sufizmin, Ehl-i Sünnet İslâmı (M.M.) ile bütünleşmeye başladığı aşama olmasıdır. Tamamen bu sebeple de, bu aşamadan pek çok ilmî fikirler öğrenen Mahtumkulu'da katı bir İslâm ile sufizm çelişkili olarak ele alınmıyor. Her iki akımı da derinlemesine inceleyen şair, yine de zaman zaman bu ikisi arasında tereddüt geçirmiştir.

Beyazıt-ı Bestamî'nin talebesi olan Yusuf Hemadânî, bir alim olarak kendi ekolüne pek çok yeni görüşler getirmiştir. Ali Şir Nevaî, onun Buhara, Semerkant gibi şehirlerde sayısız talebelerinin olduğunu ve onlara sohbet ederek (ders vererek) hırka giydirdiğini hatırlatıyor. Hoca Ahmet Yesevî de onun elinden hırka giymiştir. Mahtumkulu, bunu şu dizelerde vurguluyor:

«Hırka geyen Hoca Ahmet
Seyram'dadır Seyram'da...»

(*Magtulgul, I, 1983*)

X-XI. asırlar felsefe ilmi tarihinde de büyük değişimin, uyanışın (rönesans) ortaya çıktığı bir geçiş dönemidir. Tasavvuf da bu uyanıştan uzakta kalmamış, felsefe ilmi ile birlikte bir çizgiye doğru yönelmiştir. Böylelikle felsefe ilmi ile tasavvuf ilmi, cemiyette sosyal uygunluğu birlikte aradılar, sosyal adaletin sırlarını birlikte araştırdılar. Bu kapsamda sosyal bilimlerin bu iki sahası pek de birbirinden ayrı şeyler olarak algılanmadı. Uyanış süreci yani Türk rönesansı «bilimsel düşünce»yi bütünleştirmiştir. Her ne olursa olsun, ilmin tasavvuf şubesi güçlenmiştir.

İşte, tasavvuf, bu dönemin karakteristik yönü! Bu dönem, önceki sufistik anlayıştan canlılığı, aktivitesiyle farklılaşıyor. Sufizm önceleri Emeviler devrindeki İslâm temsilcilerinin (devlet yöneticileri) sosyal çıkarlarını koruyan ideolojiye karşı pasif muhalefeti tesis ederken, şimdi Gazneliler hakimiyetinin zulümlerine karşı açıkça mücadeleye geçmiştir (*Sagadeyev, 1980*).

Bu şartlar içinde Sufizmin sosyal yönü iyice açığa çıkarak erkin fikir (özgür düşünce) güçlenmiştir. Bunun için de bu devrin büyük sufistlerine, din adamlarına, alimlerine, ilmine ve bilgeliğine uygun olarak çeşitli ünvanlar verilmiştir. Meselâ, İbni Sina'ya «Eş-şeyh er Reis» (şeyhlerin başı), Ahmet Yesevî'ye «Sahib-i Hikmet» (Hikmet sahibi), Hallac-ı Mansur'a «Şıh-ı Kelan» (Büyük Şeyh) denilmiştir.

Tasavvuf ilminde Allah'a akıl yetirmek derecesine ulaşan üstadlara «Şeyh-i Merdan» veya «Arif», «Veli» gibi sıfatlar verildi. İşte Mahtumkulu'nun «Seyran İçinde», «Tumar Fördüm» şiirlerinin poetikadünyasının çekirdeğini teşkil eden idealler (fikirler) tamamıyla bu kaynaktan gelmektedir. Mahtumkulu bu tabakanın bilge filozoflarına, mutasavvıflara büyük hürmet duyuyor, onların derecelerine erişemediğinden dolayı da kendini eksik görüyor:

«Al şeraba el uzatdın emendim
Durusun içmişler laya sataşdım.»

(*Magtulgul, II, 1983*)

Şair, «Kişiler» olarak nitelendirdiği bu şahsiyetleri kendine göre değerlendiriyor.

Tasavvuf öğretisi, sufistik ilim ve edebiyatın ikinci tabakasında teori bakımından en kâmil manada olgunlaşıyor. Beyazıt Bestamî çizgisinin sufistik yaklaşımları, tertip edilmiş bir biçimde bir sisteme oturtuluyor. Bu sistem Hoca Ahmet Yesevî çizgisinde gerçek beyanını özgün anlamda bulmuş, onun çağdaşları olan Abdulhaluk Gücdivânî ve Hakim Ata Süleyman tarafından da üstü tamamlanmıştır.

Bu bakımdan biz, Ahmet Yesevî mirası vasıtasıyla bu ilmî görüşlerin temellerini Mahtumku

lu'nun mirası ile karşılaştırmayı uygun gördük. Gerekli yerlerde diğer şairlerin fikirlerine de başvuracağız. Bu tür bir inceleme metodu, ikinci tabaka sufistik akımın Mahtumkulu'nun mirasına yaptığı tesirlerin açık örneklerle gösterilmesine yardımcı olacaktır.

Bu konuda genel olarak sufizm, özel olarak da Yesevî tasavvuf yoluna düşen yolcunun önüne pek çok şartlar koyuyor. Bu şartların en önemlisi, yolcunun manevî hazırlığının olmasıdır. Manevî hazırlık ise, Allah'a duyulan gerçek sevgi ve ruhî-ahlakî temizlikten ibarettir:

«Gice gündiz arzu kılсан anın didarını
Sap kıl bu könlünü bir günü derbar eder.»
(Yesevî, 1992)

Mahtumkulu, Yesevî'nin bu görüşlerini tamamen destekliyor. Üstelik «Saflik» düşüncesine daha geniş bir mana veriyor. Yesevî saflik-duruluk görüşünü sadece ifade etmekle yetinirken, Mahtumkulu daha açık ve gerçekçi manalar kazandırıyor, ve sahte maksatla halkın önünde temizlik taslayan dervişlerin aslında içlerinin «börtü böcek» ile dolu olduğunu vurguluyor:

«Sopuluk esbabı hoşdur, gey içinni sap edip
Bolsa möy-möcek içim bu eski salı neyler-em.»

Yesevî, Allah'a yönelen aşk konusunda, «Köydüm men-a», «Perverdigar», «Dostlar», «Kılar Ermiş», «Söyer Ermiş»... gibi onlarca şiir-hikmet yazmıştır. Bu şiirlerdeki idealler (fikirler) Mahtumkulu'nun «Bu Derdi», «Aşık Bolmuşam», «Gızmalı Boldum»... gibi şiirlerinde olduğu gibi tekrarlanıyor. Hatta şair, Yesevî'nin edebî ustalık geleneklerini de kullanıyor. Ahmet Yesevî'nin aşka düşen nesnelerin viran oluşu, cennetin korkup gökyüzüne çıkışı, aşka düşenin kuruyup yanışı, yaş döküp deli-divane oluşu gibi içli-manevî duyguları, Mahtumkulu'nun lirikî kahramanını açmak doğrultusunda edebî zenginliğe dönüşmekte, Yesevî ilmî ile yoğrulan bu özelliği ve lirikî duygusalılığı güçlendirmekte kullanılmaktadır. Buna misal olarak, «Galıp Men»,

«Gızmalı Boldum» şiirlerini gösterebiliriz.

Yesevî'nin, tasavvuf yolunda koyduğu ikinci şart, «Tarikat»a kâmil bir pirin yardımıyla girmektir:

«Uşbu yolı pirsiz dagva kılğanları
Sarsan bolup, ara yolda galar ermiş.»

(Yesevî, 1992)

Kâmil insanların gücü ve hatırası hakkında Mahtumkulu'nun sadece Yesevî'nin görüşlerine müracaat etmiş olduğunu söylemek, eksik olacaktır. Bununla birlikte fikrin ifade ediliş tarzı Yesevî'ye yakındır. Mahtumkulu «kâmil» ve «kâmillik» konusundaki düşünceleri sufistlerden almış olsa bile, onu sadece sufistik maksatlar ile sınırlandırmayıp, ayrıca bir edebî mesele haline getirmiştir. Her ne ise de, kâmil mürşidin sufistik ilimdeki mertebesi Mahtumkulu tarafından ihlâsla işlenmiştir. Bu ise, edebî kurallara uygun bir harekettir. Bu kalıba giren fikirleri tekrarlamamış bir sufist yoktur. Ahmet Yesevî «Arslan Baba»yı, Yunus Emre «Hacı Bektaş Velî»yi, Ali Şir Nevaî «Cami»yi, Mahtumkulu ise, «Azadî»yi ilimlerine duydukları saygı nedeniyle «kâmil mürşit» hükmünde kabul etmişlerdir. Fikir tekrarlamamanın bir neticesi olarak da bu olgu, tasavvuf ilminde bir gelenek haline gelmiştir. Çünkü rehbersiz yolcuya, mürşitsiz dervişe inanılmamaktadır:

«Kamil ayagna baş goy, yalançıdan el göter
Toba kılıp bir pirin topragna bulan könlüm.»
(Magtimgulı, I 1983)

Edebî tesirin asıl belirtisi ideaların başka bir şairde devam ettirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Edebî ortamda belli bir süreç üreten herhangi bir bilgeye ait görüşlerin, başka bir ortamda devrine uygun olarak devam ettirilmesi, stilin devam ettirilmesinin bir göstergesidir. Yesevî'nin görüşleri-idealleri uzun asırların devamında keskinleşerek çeşitli bilgelerin ve büyük şairlerin vasıtasıyla Mahtumkulu'na, Mahtumkulu'nun edebî mirasına ulaşmıştır. Özbek alimi İbrahim Hakkulov şunları yazıyor: «Mahtumkulu, «Gördün mü» adlı şiirinde,

«Ya iklim eyesi Ahmet Yasavı
Menin sahipcemalımı gördün mi» demiştir.

Bu soru şeklindeki başvurma, iki büyük sanatçının dünya görüşlerindeki yakınlık, fikir bütünlüğü ve etkileşim geleneklerini ortaya koyan felsefî, ahlâkî, estetik benzerlikleri ifade ediyor. Mahtumkulu'nun ayrı ayrı onlarca şiirinde Ahmet Yesevî hikmetlerinin etkisi açıkça görülmektedir» (*Hakkulov, 1990*).

Alimin bu görüşleri çok yerindedir. Çünkü Ahmet Yesevî'nin tasavvuf ilmine dayanarak söylediği fikirler ve sosyal görüşler, Mahtumkulu için büyük bir sağduyu kaynağına, dolayısıyla bir çağlayana dönüşmüştür.

O halde, Mahtumkulu Yesevî'den neler öğrenmiştir?

Bu soruya az veya çok bir cevap verebilmek için, bu sahada özel incelemelerin yapılması gerekmektedir. Bundan dolayı biz, Yesevî'nin dünya görüşüne umumî hatlarıyla temas etmeyi uygun gördük. Öncelikle vurgulamamız gereken nokta şudur ki, Yesevî mirasının tabiatında bütünlük, bir bütün olmak özelliği bulunmaktadır. Bu miras, Orta Çağ toplum düşüncesinin, felsefî görüşlerinin feodalizme karşı mücadele ideallerinin toplamıdır, neticesidir. Tamamiyle bu sebebe göre Mahtumkulu, Ahmet Yesevî'ye «İklim Eyesi» adını vermektedir. Bu bakımdan Ahmet Yesevî edebî mirasına «Hikmetler» adının verilmesi de sebepsiz değildir.

Yesevî'de toplumdaki sosyal fikirlerden ayrı bir fikirlenme yoktur. O, sufizmin tenrik yönlerine yönelmiş ise de, bunları toplumsal düşünceler ile ilişkilendiriyor. O, şiir kahramanını hayattan ve toplumdan uzaklaştırmak istemiyor. Yaşayıştan ayrı düştüğü, bir kenara çekildiği zamanlarda da sadece toplumun kötü taraflarını göz önünde tutmuştur. Toplumdan uzaklaşmasının sosyal bir anlamı vardır.

Ahmet Yesevî'nin temel ilmî tespitleri, toplumun olgunlaşmadığı noktasındaki sosyolojik görüşlerdir. ona göre olgunlaşmamış, kemale ermemiş bir toplumun oluşması, manevî yönden olgunlaşmamış insanların çoğunluk olmasından kaynaklanmaktadır. Eğer manevî yönden sağlıklı insanlar çoğalır, özellikle de devleti yönetenler

«kâmil» olurlarsa, işte o zaman cemiyetin adil olacağı kesindir:

«Ahli dünya halkımızda sahavat yok
Patışahlarda, vezirlerde adalat yok
Dervişlerin dovasıda ecabat yok
Dürli bela halk üstige yagdı dostlar.»

(*Yesevî, 1992*)

Yesevî, cemiyeti «virane», yukarı tabakayı yani zenginleri ve yöneticileri de «gönlü viran»lar, «nefis kulları» olarak nitelendirmektedir. Onlar gönüllerinde aşk, insaf ve vicdan olmayan, her şeyleriyle menfaatleri için uğraşan insafsızlardır.

Tamamiyle bu sebepten Ahmet Yesevî kendi tarikatına çok geniş bir mana ifade eden «nefsi öldürmek» metodunu koymuştur. Nefsi öldürmek, bir anlamda kötülüğü, vicdansızlığı, insafsızlığı öldürmek demektir. Çünkü o sadece açgözlülük (dünyaya tapmak) ilkesiyle yetinmiyor, «nefisten uzaklaşmak» metodu yardımıyla insan severliğe yöneliyor, kötülüklerle dolu dünyayı temizlemeye çalışıyor:

«Pıskı-pücür dolup daşıp, hötten aşdı
Garkap bolup, usyan içre geldim men-a.»

(*Yesevî, 1992*)

Görüldüğü üzere, şairin «kahraman»ı kötülükleri içindeki «zaman»ın başıbozukluğu, bozgunluğu içinde kaybolup gitmiştir. Daha doğrusu kendisini kaybetmiştir. Mahtumkulu'nun kahramanı da cemiyeti bu yönleriyle eleştirmektedir. Tıpkı Yesevî'nin kahramanı gibi Mahtumkulu'nun kahramanı da kavgalı-gürültülü, «kasıkları gam ile dolu» dünyada sıkıntı duyuyor, eziyet çekiyor. Hayattan bıkip usandığını da gizlemiyor. Demek oluyor ki, iki şairin kahramanı da «ayıplı dünya»dan yüz çevirmiş idiler.

Evet... Büyük şahsiyetlerin feodal cemiyet ile uyuşmaları mümkün değildi. Ancak Ahmet Yesevî veya Mahtumkulu bir çıkış aramaya kalkıştıklarında çözüm olarak sufistik paklanmada (tasavvufî temizlik) çare bulmuşlardır. Her ikisi de tasavvuf'un idealize ettiği kötülüksüz, adil, temiz

ahlaklı cemiyeti istemişlerdir. Bu ise onların manevî büyüklüğünü, bir başka ifade ile yüceliklerini ortaya koyan bir olgudur. Nefsin ve kötülüğün karşısına temizliği ve aşkı koymuşlardır:

«Yoldaşım yok etdim, yolum yitirdim
Nefs insafdan etti, şum şeytan dinden...»

«Magtımğulı aşnalık ber ışk ile
Sınama-sır bile, çeşme eşk ile..»

(*Magtımğulı, I, 1983*)

Mahtumkulu'nun Yesevî'nin ortaya koyduğu sistemden kazandığı bir başka fikir de, suçluluk temasıdır. Yesevî'ye göre yaşadığı toplumun içinde olmanın anlamı, ruhu günaha batırmaktır. Çünkü cemiyet suçludur, günahkârdır. Dünya, ruha karşı kurulan bir tuzaktır. Mahtumkulu, dünya pisliktir-kirliliğin toplandığı bir yerdir, demektedir. Yesevî ise dünyayı suçladığı zamanlar pek çok örnekler gösteriyor: Nefis ve şeytana uydun, it gibi dünyanın pisliğine bulaştın, iyiyi kötüyü tanımadın, acize şefkat göstermedin, dilin gıybette-gönlün zararda... Kısacası gaflet içindeki gözün maneviyatı görmüyor:

«Dünya necas, talıp bolup it dek yördüm
İstap anın yensesinden tün-gün kovdum.»

(*Yesevî, 1992*)

Yesevî kendisini «yüzü kara» kabul ediyor, Allah'ın huzurunda «utançlı» gösteriyor, bağışlanmasını istiyor. Mahtumkulu yaşadığı devri ve ortamı beğenmeyerek ruhî sarsıntıya düştüğü vakitlerde, hedefine Yesevî'nin gittiği bir yolda yürüyor, kahramanlarını bir metod olarak «günahkar» psikolojisi içine sokuyor. İki şairin kahramanları da manevî yönden bütünleşiyorlar.

Bu metodu kullanmak sufizmin bir geleneği olup buna başvurmamış bir Türk mutasavvıfı yoktur. Ancak Ahmet Yesevî, Mahtumkulu için bu manevî keşfin ustası olarak görülmektedir. «Şıpa Ber», «Güzeşt Eyle», «Hak Üçin» gibi onlarca şiirde şair, Yesevî'nin fikir dünyasını tekrarlıyor. Fakat Mahtumkulu «İdea»yı, düşünce dünyasını

Yesevî'ye bakarak daha bir canlı, daha bir istekle açıyor. Şairde tipleme, tip üretme güçlü. Yesevî'de fikrin derinliği kadar tip üretme yok. Mahtumkulu kahramanını şiirsel tip (irîkî syujet) haline getirdikten sonra onu çok yönlü bir dünyanın-tabiatın ortasına oturtuyor, ruh dünyasına kulak veriyor. Görse baksa, bu engin temizliğin içinde, fert bir leke haline gelerek bütün varlığın güzelliğini kaçırıp durmaktadır. Kahraman bağırıyor: Bak, ben kim olarak kalmışım? Bu yaşa kadar kendini genç gösterdin. Şimdi ne yapacaksın? Gençliğini geçirdin, kâmillik gemisini baturdın... Ve Mahtumkulu yaşayıp geçen ulu cömertlerin, hamd-ü sena okuyan çaresizlerin, yiğitlerin, mertlerin, Allah'a yönelmiş yüzlerin, şehitlerin, muhteşem «Nevruz»un, yıldızların, yüksek dağların, çöldeki kırların, yerin, suyun...hürmetine günahlarının bağışlanmasını gözyaşları içinde niyaz ediyor. Bu muhteşem «ilâhî» dünyayı kirlleterek insafsız feleğin «kanlı» dünyasına gittiğine üzülüyor. Şair bu noktada Yesevî'nin idealar dünyasına can veriyor:

«Belent dağlar hakına
Yerler, suvlar hakına
Çölde gırlar hakına
Günahım güzeşt eyle»

(*Magtımğulı, I, 1983*)

Eğer Yesevî'nin hikmetlerindeki irîkî kahramanı yani kendisini ilmî ağızda konuşan, sadece fikirler-görüşler öne süren bir kişi olarak kabul edersek, Mahtumkulu'nun kahramanı kendi ruh yapısını, iç dünyasını ortaya dökmektedir. Mahtumkulu gerçek hayatta yaşayan bilgenin tabiatını açmaya, cemiyete duyduğu tiksintiyi ifade etmeye dikkat etmiştir. Bu yüzden de onun fikirleri daha anlaşılır ve gerçekçi insanın ruhuna daha yakındır.

Mahtumkulu'nun Ahmet Yesevî'den öğrendiği fikrî yaklaşımlara, metodlara ve diğer unsurlara bir sınır çizmek zordur. Alimlerin görüşlerine göre, tasavvufun şeriat, tarikat, marifet, hakikat meselelerindeki görüşleri Ahmet Yesevî'de bir sisteme oturtulmuştur. Hikmetlerinde bu meselelerin herbirini ele alan şiirler vardır. Mahtumkulu bunları tamamen Ahmet Yesevî'nin etkisi altında kala-

rak benimsemiş, sindirmiştir. Şair bu düşünceleri şiirleştirdiğinde Yesevîce bir üslûp kullanıyor.

Yesevîye göre, yola düşecek olan yolcu dervişe öncelikle «aşk» gereklidir. Aşkta sahtelik olmuyor. Sahte aşk ile yolcu temizlenemez de, maksadına yetemez de... Allah'a akıl yetirmek, erişmek için yalnızca aşk olmalıdır. Yesevî söylüyor: Aşk, marifettir... Kalbinde aşk olmayan insan sevemez de, akıl erdiremez de, Allah'a ulaşamaz da... Aşk, her kişiye mahsus bir hal değildir. Bu sebeple her kişinin yola düşmeye kalkışması gerekmez. Çünkü onlar aşksız şeriatı de, hakikati de kavrayamazlar...

«Magrıpatn münberige çıkmagınça
Şerigatnın işlerini bolsa bolmas.
Şerigatnın işlerini eda kılmay
Tarikatnın meydanıga girse bolmas
İşk yolıga özün layık etmeginçe
Hakikatnın sırlarını bilse bolmas.»

(Yesevî, 1992)

Sadece «aşk»ı değil bununla birlikte bütünüyle Tasavvuf ilmini en geniş şekilde bir sisteme koyarak talebeleri-dervişleri vasıtasıyla İslâm dünyasına yaymakta Ahmet Yesevî'nin büyük bir üstad olduğunu, bizzat kendisinin çağdaşları da belirtmişlerdir:

«Şerigatnı sözlegen
Tarikatnı ızlagan
Hakikatnı bildiren
Şıhım Ahmet Yasavı.
Gün dogandan batarga
Tersa, Cöhit, Tatarga
Gulluk kılıp Settarga
Şıhım Ahmet Yasavı...»

(Bakırgani, 1991)

Tasavvuf ilminin hangi yolu (tarikatu) olduğunun farkı yok, hepsi de Ahmet Yesevî'yi sufizme giden manevî zenginliğin ve insan severliğin halifesi olarak görmektedirler. Biz, Mahtumkulu'nun «aşk» temasında da Yesevî'yi

takip ettiğini belirtmek istiyoruz. Onun sufistik şiirlerinin hemen hemen yarısının aşk ile ilişkilendirilmesi de, bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Daha açıkçası aşk, şairin kalbinden hiç bir zaman ayrılmamıştır. Hatta her şeye bu aşk ile bakmış, gerçek aşkı (dünyevi aşk) da bu aşkın gözüyle değerlendirmiştir:

«İşk bilen bitilgen bir taze gül sen

Yusup, Zılıhanın tayı, güzel sen...»

(Mahtumguli, I,1983)

Mahtumkulu'nun tasavvufî aşkı sürekli kaynayıp durmakta, şairi rahat bırakmamaktadır. Şair, aşkı umman, derya, kanılmayan mey, şeker-şerbet, dermansız dert, gönül yarası olarak tarif etmektedir. Ondan sadece boğulup, yanıp yakılıp, mey mest olup, hasta düşüp...kurtulmak mümkündür. Çünkü dertsiz ve hicransız aşkta lezzet yoktur. Şairin can için bir lezzet ifade eden bu aşk yüzünden dert çekesi geliyor. O söylüyor: Yüreğinde gam, gözünde yaş olan mertler gerçek aşıklardır. Şair, «Böyle aşka hevesli olan var mı? Eyvah yok!» diyerek sızlanıyor:

«İşk yolun höves eylap

Gelen bar mı, yaranlar?

Derdimni beyan etsem

Bilen bar mı yaranlar?»

(Mahtumguli, I,1983)

Ahmet Yesevî'nin hikmetleri Tasavvuf terminolojisinin de hazinesi durumundadır. Bu hazine, Mahtumkulu'nun ilmî çeşmesidir, şair ondan tasavvufun ilmî ve manevî zenginliğini öğrenmiştir. Öte yandan Yesevî adına verilen «Kıssa-ı Kaysar», «Fakırna- me»...gibi eserler sufizmin dönem tabaka ve tarikatlarında da hazine olma hizmetini yerine getirmiştir. Dervişin borcu ve fakirlik görüşleri de, Ahmet Yesevî tarafından İslâm'ın farzları derecesinde tasavvuf ilmine ilke olarak dahil edilmiştir.

Ahmet Yesevî çizgisi, Beyazıd-ı Bestamî veya Hallac-ı Mansur çizgisinden sosyal görüşleri-

nin olgunluğu ile farklılaşıyor. Bu tabakada büyük manevî gelişme vardır. Önceki Arap dönemleriyle olan farklılıkları ise daha kesin çizgilerle ayrışıyor. Bu durumu İmam Gazalî'nin hizmetine bağlayan Y. E. Bertels şu tespitleri yapmaktadır:

«XII. asırdan başlayarak, sufistik öğretinin elementleri edebiyatın bütün biçimlerinin içlerine yerleşerek uzun asırlar devamında, içinde bulunduğu devirlerin şartlarına uygun şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir.» (Bertels, 1965).

Önceki sufistler, Emevilere karşı yürütülen tepkilere göz yummuşlar, Allah «kült»ünü yüceltikçe yücelterek mümkün olduğu kadar sosyal hayattan uzaklaştırmışlardır. Emeviler yönetimine karşı oluşan tiksinti, onları aşırı duygusalığa, hayata doymuşluğa, emeği inkâr etmek derecesine kadar getirmiştir. Böylece bu akım, toplum için son derece tehlikeli ve zararlı bir hale gelmişti. «İlle de emek çekmek gerekmez, rızık Allah veriyor. Zahmet çekmediğinden değil Allah'tan çekinmediğinden kork. » şeklindeki görüşler, güya mensubunu takva derecesine yüceltlekteydi. Bu görüş, açıkça belirtilmese de, Sufizmin birinci tabakasında (IX-X. asırlarda) da kendini göstermişti.

Mansur ve Beyazıt, Allah'ı sevmek ve onunla bütünleşmek konusundaki metodlarında, özellikle, seçilen insanın başlı başına olgunlaşmasını ve bu yolda manevî temizliğin «subjektif usul»ünü benimsemişlerdir. Ayrıca bu yolda zikir etmek, yalnızlığa kaçmak, fakirlik çekmek... gibi görevlerle «Kendi ruhuna sinmek» düşüncesini şart olarak koymuşlardır. İşte, bunların üzerine Yesevî «zahmet çekme» (Emek çekme)yi katmış, emek çekmeyen insanı, «aşık» saymamıştır. Mahtumkulu da emeği bir yana koyan manevî yücelmeyi kabul etmiyor...

Ahmet Yesevî, «Kıssa-ı Kaysar» adlı manzum eserinde, Hazreti Muhammet'in edebi tipini üreterek önemli bir meseleyi gündeme getirmekte, böylece bir mesaj vermektedir. Eserdeki hadise kısaca şöyle:

«Hazreti peygamberin ailesi açlık çekiyor. Hazreti Muhammet, kızı Fatma'nın evine vardığında, o, Hasan ile Hüseyin'i sevip okşayarak uyutmaya, içine taş koyduğu kazanı karıştırarak sanki yemek pişiriyormuş gibi onları aldatmaya

çalışıyormuş. Bunu gören ve üzüntüyle evi terk eden Hazreti Muhammet, çölde, İslâm'a girmek için gelen Padişah Kaysar ile karşılaşır. Kaysar, beni Peygamberin huzuruna götürürsen sana tükenmez zenginlik veririm deyince, o kendisini tanıtmadan, verdiği para karşılığında sana hizmet edebilirim, diyor ve oradaki bir kuyudan kırk kölenin çektiği suyu çekmeyi talep ediyor. En son kovayı çekerken ipin kopması üzerine Kaysar, ona eziyet ediyor. Eserin sonunda Kaysar, Hazreti Peygamberin huzuruna vardığında, onu tanıyor ve yaptıklarından utanıyor» (Yesevî, 1993).

Görüldüğü üzere Ahmet Yesevî, «insan şöhretiyle değil helâl yoldan, emeğiyle yaşamalıdır» şeklinde bir görüşü ileri sürüyor. Yoksa şair Peygamberi Kaysar'a tanıttırıp, bu fırsatla da servet sahibi edebilirdi.

Mahtumkulu emeği savunmayıp önceki sufistlerin «subjektif temizlenme» yoluna da girebilirdi. Ama o böyle yapmamış, Yesevî'nin «emek çekme yolu»na yönelmiştir. Helâl rızık ve alın teri, Mahtumkulu için ruhî temizliğin en yüksek derecesidir:

«Halal lukma yağtılık biyr gözlere

Tutgul, yağın bilgil, nan-u aşımndan...»

(Mahtumgult, I, 1983)

Mahtumkulu'da «helâl lokma», «höşk nan», «arpa ekmek»... gibi ifadeler sık sık kullanılıyor. Bunlar şairin sadece yetinmek-kanaat duygusunu, alçak gönüllülüğünü, mütevaziliğini anlatan sözler değildir. Bunlarda çok daha derin sosyal manalar vardır. Şair, «emeğinle ne yapabiliyorsan onu yap» şeklinde özetleyebileceğimiz bir görüşün taraftarı. Haramı, emeksiz kazancı kabul etmiyor. Bunu da tıpkı Yesevî gibi manevî temizlik, ilahî olgunluk olarak görüyor:

«Kamil bolup can gulagın bermeyen

Ana bilmez öten işi daşımdan...»

«Arpa nanı besdir, tapsan damaga
Ömür bakasına düşme tamaga...»

(*Magtimguli, I, 1983*)

Yesevî ile Mahtumkulu'nun manevî beraberliğini pek çok meselede açmak mümkündür.

Yesevî'nin devri, tasavvuf ilminin büyük bilgeleri çıkardığı devirdir. Bunların en tanınmışlarından birisi Muhammed el-Gazalî'dir. Yesevî ile Gazalî'nin ilmî görüşleri ayrı ayrı ülkelerde yaşamış olmalarına rağmen çok çeşitli noktalarda örtüşmektedir. Ancak Gazalî'nin eserleri derin ilmî karaktere sahip olup, felsefî dünyada büyük bir değişim (inkılap) yaratmıştır. İmam Gazalî'nin dünya görüşü çerçevesinde köklü araştırmalar, incelemeler yapmış olan Rus alimi V. V. Naumkin, onun tasavvuf ilmindeki keşif ve yeniliklerini bir hizmet olarak görmektedir: «Muhammed el-Gazalî, geleneksel İslâm'ın (Ehl-i sünnet inancı... Y. A.) değerlerini tasavvuf düşüncesi ile birleştirmiştir.» (*Naumkin, 1980*).

Böylece O, Yesevî'nin öne sıra tasavvuf ile İslâmî düşüncelerin bütünleşmesini sağlamıştır. Bu bütünleşme ile birlikte sufizm, üçüncü tabakasına geçmektedir.

Yeri ve zamanı geldiğinde bu sentezin Türkmen Edebiyatı'na, bu çerçevede de Mahtumkulu'nun edebî dünyasına geleceği kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu sebeple de gelecekte, sufizmin kaynaklarından birisi olarak Gazalî'ye başvurmamız gerekmektedir. Bizim manevî yönden de buna hakkımız vardır. Çünkü Yesevî'nin de, Gazalî'nin de ilmi dünyaları Oğuzların-Selçuk Türkmenlerinin siyasî-medenî merkezlerinde kemale gelmiştir.

Gazalî'nin idealer sistemi yani sabırlılık, kanaatkârlık, dervişlik, aşk... görüşleri bütünüyle geleneksel İslâm'ın prensip ve kuralları ile doğrulmuştur. Bu durum sebepsiz değildir. Sanatçıların, alimlerin, talebelerin... kısacası şehir aydınlarının varlığını koruyan sufizm, birdenbire büyük bir sosyal inkılap yaşamıştır. Hallac-ı Mansur'un, daha sonra Nesimî'nin başından geçen «Bağdat ideolojisi» değişmemiş olsaydı, siyasî karışıklıkların keskinleşmesi kaçınılmazdı. Önce, İslâm'ı zorla elinde tutan Bağdat'ın elinden

siyasî hakimiyet çıkmaya başlıyor. Arap halifeleri güçlerini kaybediyorlar. Çünkü bu bölgeleri XI. asırd` Oğuz Türkmenlerinin Selçuklular topluluğu ele geçiriyor.

Bunlar ise sadece İslâm dinine mensupturlar. Demek ki, Sufizmin İslâm prensipleriyle örtüşmekten, onun içine girmekten başka çaresi yoktur. Bu sebeple Sufizm ile İslâm'ın bütünleşen öğretilerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu hizmeti ise İmam Gazalî yerine getirmiştir.

Eğer böyle olmasaydı, göçebe Oğuzların Sufistik görüşleri ile İslâm psikolojisi bir yere sığışamayacaktı. İşte bu ihtiyaç nedeniyle iki sistem birbiriyle kaynaşmaya başladı.

Tıpkı böyle bir süreç, Ahmet Yesevî'nin yaşadığı ortamda da ortaya çıkmıştır.

Bu birbiriyle bütünleşen iki tarihî olgu, bütün yönleriyle Mahtumkulu'nun devri için de uygun geliyordu. İslâm'dan uzak olmayan bir saflaşma-olgunlaşma metodu, göçebelerin de, köylülerin de, şehirli alimlerin de ruhlarına yatkındı. Bu çerçevede, Mahtumkulu'nun edebî mirasında «İslâmlaşan» sufizm, belli bir noktaya kadar devam etmiştir. Bu öğreti duru İslâm da değildi, duru sufizme de dayanmıyordu. Fakat pek çok yönlerden Tasavvuf düşüncesini koruyordu. Nadir Şah'ın, Ahmet Dürranî'nin, Fetih Ali Şah'ın hakimiyetlerinin sosyal tesirlerine karşı konulan insan severliğe dayalı mistikî humanizm, Mahtumkulu'nu manevî yönden tatmin etmişti. Şair Ortaçağ tasavvuf kaynaklarını gözden geçirdiği gençlik ve olgunluk yıllarında, bütün bunları körü körüne incelememişti. O, bunların esasında, bunları temel alarak kendi sosyal görüşlerini oluşturmuştu.

«Tırnağıdemirdentalancıdünya»da, Mahtumkulu sosyal adaleti aramıştır. Bunların içinde insanı korumak, erkinliğe çıkarmak, manevî temizlik duygusu uyandırmak...gibi görüşler onun sosyal arayışlarının temelini meydana getirmektedir.

Yesevî'nin-Gazalî'nin mutasavvıf çizgisi, Mahtumkulu'na sadece «birinci tabaka» gibi parça parça görüşler kazandırmaktan öte, ilmî-tasavvufî sistemi, mücadele gücünü ve metodunu, insan sevgisi, güzellik, dünya, Allah... gibi düşüncelerin derin sosyolojik köklerini de kazandırmıştır.

KAYNAKLAR:

- BAKIRGANI, Suleyman; (1991), **Bokirgan Kitabı**, Toşkent, «Yazuvçı»
- BERTELS, Y. E; (1965), **İzbranniye Trudi**, Tom 3, Moskva.
- HAKKULOV, İbrahim; (1990), **Ahmat YESEVİY**, Hikmatlari, Toşkent.
- MAHTUMKULU; (1983,I,) **Magtimgulı Şıgırlar, I Tom**, «Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat.
- MAHTUMKULU; (1983, II,) **Magtimgulı Şıgırlar, II Tom**.
- NAUMKİN, V. V; (1980), **Abu Hamit al-Gazali**, Voskreşeniye Nauk o Vere, Moskva, «Nauka»
- NEVAİ, Ali Şir; (1966), **Novayı Ali Şir** Badiiy Adabiyot Neşriyotiy, 15 Tom.
- SAGADEYEV, A. V; (1980), **İbn-i Sina**, Moskva, «Misl»
- YESEVİ,Ahmet; (1992), **Ahmat YESEVİY, Devoni Hikmat**, Toşkent.
- AHMET YESEVİ; (1993),«KıssayıKaysar», **Sirli Olam Jurnalı**, Taşkent.

THE SECOND LEVEL OF MAHTUMKULU'S LITERARY PERSONALITY AND YESEVI THOUGHT

Prof. Dr. Muhammetnazar Annamammedov
Institute of Philology and Letters, Turkmenistan

ABSTRACT

Sufizm played a big role in forming the literary personality of Turkmen classical poet Mahtumkulu, in 18. century. By gathering the benefit of his experiences, Mahtumkulu had continued and enhanced the sufistik philosophy with new methods and aspects. So he handed down a moral and literary inheritance not only for the society of Turkmen of Caspian region but also for the whole Turkish society located up to the Atlantic Ocean.

Mahtumkulu accepted Ahmet Yesevi as an authority in his works and studied Ahmet Yesevi's suffistic chain in 18. century.

During the Emevids period the Sufizm trend used to present the passive opposition but now it expressed the struggle. In these conditions the social part of Sufizm became clear and free minds, tendency to react directly or indirectly to events had appeared. So the person who tyrannized had been called "tyrant" he, who did not know Islam had been called "uneducated" and the "clergymen" who kept the society uneducated and used them according to their interest had been criticized badly.

Key Words :

Sufistik Personality, Literary Interaction,
Mature Person-Mature Society.

Вторая Эпоха и Учение Яссави в Литературной Личности Махтумкулу

Проф. Мухаммедназар Аннамухаммедов
Туркменский Государственный Педагогический Институт

РЕЗЮМЕ

В становлении литературной личности знаменитого ученого и туркменского поэта 18 века Махтумкулу влияние науки о мистицизме было глубоким. Среди суфи, которых Махтумкулу считал своими литературными учителями, был и Ахмет Яссави. Махтумкулу продолжил и развил обогащенную и разветвленную новыми мышлениями и методами линию суфизма, тем самым он оставил важное литературно-культурное достояние не только туркменскому народу Закаспия, но и всему тюркскому миру, границы которого достигают Великого Океана. В своих произведениях Махтумкулу называет Ахмеда Яссави “хозяйном климата” и изучает подробно его суфистский мир. Являясь следующим звеном в тюркской суфистской литературе 18 века, Махтумкулу понимал тюркское суфистское течение, возглавляемое дервишами Ходжи Юсуфа Хамадани и охватившее народы Средней Азии в 11-12 веках.

Если вначале суфистское течение представляло собой пассивное противостояние во времена Амавидов, то теперь оно выражает собой борьбу. В этих условиях предстаёт социальная сторона суфизма, свобода мысли и прямое или косвенное выражение недовольства. Угнетателей стали называть “деспотами”, тех, кто не знает наук ислама - “невежами”, резко критиковалось духовенство, которое держало народ в темном неведении, чтобы использовать его в своих корыстных целях.

Условия 18 века ничем не отличались от условий 12 века. В этом столетии, названном “веком Махтумкулу” и во многом носившем особенности “века Яссави”, темами недовольства были такие темы, как взаимоотношения человека с обществом, человеческие ценности, пропасть между просвещением и невежеством, произвол, несправедливость, превращение людей в рабов своих желаний и болезни общества, вытекающие из этого. Подобно Ахмеду Яссави, который искал пути избавления от социальных болезней, Махтумкулу пытался вывести к свету свое общество. Таким образом, он обосновал учение, основу которого составляет чистота души, где он призывает людей к любви, учит их любить друг друга, бороться с невежеством, уважать труд, зарабатывать кусок хлеба своим трудом.

Ключевые слова:

“суфи”, “литературное взаимовлияние”,
“зрелый человек - зрелое общество”

FERİDÜDDİN ATTÂR'IN PENDNÂMESİNİN TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ VE ZAİFÎ'NİN BUSTÂN-I NASÂYIHİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Dr. Abdulhakim KOÇIN

*Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
(TÜBİTAK)*

ÖZET

Feridüddin Attâr'ın Pendnâmesi gerek Fars, gerekse Türk kültür ve edebiyatını uzun süre ve derinden etkilemiştir. Ancak bu durum, Türk edebiyatındaki pendnâmelerin Fars edebiyatındaki pendnâmelerin bir taklidi olduğu anlamına gelmez. Te'lif pendnâmeler bir tarafa, tercümelerde bile şairlerimiz konuyu aynen almış ama, bunun yanında kendi kabiliyet ve kültürlerini işlemekten de geri kalmamışlardır.

Anahtar Kelimeler:

Feridüddin Attâr, Pendnâme, Zaifî, Bustân-ı Nasâyih.

GİRİŞ

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olmamakla birlikte kendisinden söz eden kaynaklarda h.513(m.1119) yılında Nişabur'da doğup, h.586(m.1193) veya bundan sonraki bir tarihte öldüğü belirtilen (*Ritter, 1942*). Feridüddin Attar'ın *Pendnâme*si, genel bir bakışla İslâmî bir temele dayanan ahlâk ve âdâb kurallarını kısa formüller halinde gençliğe aşılamak maksadıyla yazılmış didaktik bir eserdir.

İslâmî ve tasavvufî bir görüşe dayanan pratik ahlâk kurallarını, insanlık duygularını, hatta en basit yaşayış tarzlarını kuvvetli ve ahenkli bir mesnevi kalıbı içinde veci- zelendiren, içinde zaman zaman her seviyeye hitap eden müspet ve kuvvetli fikirler de serpiştirilmiş bulunan bu eser, yüzyıllar boyunca Şark- İslâm ülkelerinde hemen her tabaka arasında beğeni kazanmış, bu milletlerin kültürü ve edebiyatları üzerinde etkileri görülmüştür. Eserin edebiyatımız üzerindeki etkileri 15. ve 16. yüzyıllarda yapılmaya başlayan tercüme ve şerhleri dikkate alındığında kendiliğinden ortaya çıkmış olacak. Ancak biz bu tercüme ve şerhler konusuna geçmeden evvel *Pendnâme*'nin edebiyatımıza etkisi konusunda doğru bilgiler vermek için toplumumuzun İslâm medeniyetine katılmasından sözünü ettiğimiz bu 15. ve 16. yüzyıllara kadar ki süreç içerisinde meydana getirmiş olduğu *pendnâme* türünden sayabileceğimiz eserler üzerinde de durmanın gerekli olduğuna inanıyoruz.

Bilindiği gibi İslâm'ı kabul eden ilk Türk devleti, esas kitlesini Karluk, Çigil ve Yağma Türklerinin oluşturduğu Karahanlılardır.

10. yüzyıl başlarında İslâm dinini kabul eden Doğu Karahanlı sülalesinden Satuk Buğra Han'ın ölümünden(m.955) bir kaç yıl sonra kalabalık bir Türk zümresinin İslâm dinine girmesiyle birlikte özellikle Doğu Karahanlıların başkenti Kaşgar, önemli bir kültür merkezi haline geldi. İslâmî Türk edebiyatının ilk eserleri de 11. yüzyıl ortalarında burada yazıldı. Bunlar Balasagunlu Yûsuf'un 1069'da tamamladığı Kutadgu Bilig adlı 6500 beyitlik büyük manzum eseri (*Arat, 1942*) ile çağdaşı Kaşgarlı Mahmud' un *Divânu Lûgati't-Türk* adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğüdür (*Kültür Bakanlığı, 1990*). Yükneklî

Edip Ahmed'in dörtlükler halinde yazdığı *Atâbetü'l-Hakâyık* adlı dinî, ahlâkî küçük manzum eseri (*Arat, 1951*) de büyük bir ihtimalle 12. yüzyılın sonlarında yazılmıştır.

Bunlardan İslâmî Türk edebiyatının ilk ürünlerinden olan Kutadgu Bilig, Türk dili ve edebiyatının en önemli eserlerinden biri olduğu gibi, bir *pendnâme* olması (*Dilaçar, 1988*) ve müslüman Türklerin ele geçen ilk nasihat kitabı olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Divânu Lûgati't-Türk'te de savaş ve kahramanlık şiirleri, av ve avcılıkla ilgili şiirler, aşk şiirleri, tabiat tasvirleri ve övgü şiirlerinin yanı sıra dinî ve ahlâkî nasihatler veren türlü manzumelerden alınmış parçalar, dörtlük ve beyitler de vardır.

İslâmî Türk edebiyatının yine ilk ürünlerinden olan, bilginin faydası ve bilgisizliğin zararlarından, dili tutmanın değerinden, alçak gönüllülük ve kibirlilikten, dünyanın kararsızlığından, cömertlik ve cimrilikten, iyi huylardan, zamanın bozukluğundan vb. konulardan bahseden Yükneklî Edip Ahmed'in *Atâbetü'l-Hakâyık*'ı da kendinden sonra Türkistan'da Harezm'de ve Anadolu'da yazılan dinî, didaktik eserlerin ilk merhalesini temsil etmek üzere elde bulunan bir örnektir.

Bu yüzyıla ait ahlâkî didaktik eserlerin ilk merhalesini temsil etmek üzere elimizde bulunan bir başka örnek ise, Ahmed Yesevî' nin müridlerine tasavvufu anlatmak üzere söylediği şiirlerin yer aldığı *Divân-ı Hikmet* adlı eseridir (*Bice, 1993*).

13. yüzyıl özellikle Anadolu'nun olağanüstü hareketli büyük bir kaynaşma ve oluşma dönemidir. Bu dönemde Türk-Moğol ordularının Doğu Türkistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar bütün İslâm alemine girişleri çok haşin ve tahripkâr oldu. Ancak buna rağmen, dinî-tasavvufî bir mahiyet arz eden ve ahlâk konusunda yazılan nasihat- nâmeler de bu yüzyılda giderek arttı. Bunların başında Mevlânâ'nın Farsça olarak yazmış olduğu *Mesnevî* gelir (*Mevlânâ, ?*).

Bu yüzyılda yazılmış bir başka nasihat kitabı ise, Ahmet Fakih'in yazmış olduğu *Çarhnâme* adlı ahlâkî ve tasavvufî nasihatler veren manzumesidir (*Mansuroğlu, 1956*). Anadolu içlerinde şehir şehir dolaşıp, halka nasihatler veren Şeyyad

Hamza'nın Ahmet Fakih tarzında ve bazen ona nazire sayılabilecek mahiyette söylediği arüz veznindeki klâsik manzumeleri de yine dinî, tasavvufî ve ahlâkî nasihatlerdir (*Buluç, 1956*). Bunlardan başka Sultan Veled'in İbtidanâme, Rebabnâme, İntihanâme adlı üç ciltlik mesnevisi, Divân'ı ve Ma'ârif adlı eseri de yine bu yüzyılda nasihat etme amacıyla yazılmış eserlerdir (*Köprülü, 1984*).

14. yüzyıla gelindiğinde Yûnus Emre'nin Risâletü'n-Nushiyye'si (*Gölpınarlı, 1965*) ile birlikte doğrudan doğruya ahlâk konusunda yazılan nasihatnâmelerin sayısı da gittikçe artar. Bunlar arasında adını, konusunu ve esas planını İran edebiyatının büyük mutasavvıf şairi Feridüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr adlı eserinden alan Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (*Levend, 1957*), Aşık Paşa'nın Garibnâme adlı 12000 beyit tutarındaki tasavvufî, ahlâkî büyük ve didaktik mesnevisi (Aşık Paşa, ?), Aydınli Mürîdî'nin dinî, ahlâkî kültürü halka yayan Pend-i Ricâl adlı eseri (Aydınli Mürîdî, ?), Kul Mes'ud'un Kelile ve Dimne tercümesi (Kul Mes'ud, ?) ve Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa'nın ahlâk ve siyaset konusu içine alabileceğimiz Marzubannâme'si (*Korkmaz, 1973*) bu yüzyılda ortaya konmuş önemli nasihat kitaplarıdır.

15. yüzyılın başında Anadolu'nun siyasî durumunu alt-üst eden Timur'un Ankara Savaşı(1402) sonucunda Anadolu'da siyasî bölünmeler ortaya çıkmış olmasına rağmen, bu yüzyılda da nasihatnâmeler didaktik ve lirik olmak üzere iki koldan gelişmiş ve en olgun dönemlerinden birini yaşamıştır. Bunlardan Ali Şir Nevâî'nin Mahbûbu'l-Kulûb'u (Ali Şir Nevâî, ?), Bâlî'nin Bahr-ı Nasâyih'i (Balî,?), Sinan Paşa'nın Nasihatnâme'si (Sinan Paşa, ?), Mercimek Ahmed' in Farsça'dan tercüme ettiği Kabusnâme'si (Gökyay, 1944), Ali bin Hüseyin'in Risâle-i Edeb'i (Ali b. Hüseyin, ?) ve Nasayihü'l-Müslimîn (Ali b. Hüseyin, ?) adlı manzumesi ile Hatipoğlu'nun Ferahnâme'si (*Hatipoğlu, ?*), nasihat geleneği konusunda bu yüzyılda yazılmış eserlere örnek olması bakımından zikredilmeye değer.

Bunlardan başka bu yüzyılda yazılmış ve zikretmemiz gereken bir başka nasihat kitabı ise, Sabayî'nin bugüne kadar yapılan tespitlere göre Pend-i Attâr'ın ilk manzum tercümesi olan Sırât-ı Mustakîm'idir (*Atlansoy, 1987*). Attâr'ın

edebiyatımıza etkisi, adını, konusunu ve esas plânını onun Mantıku't-Tayr adlı eserinden alan Gülşehrî'nin Mantı ku't-Tayr'ı ile daha 14. yüzyıllarda başlamış olmasına rağmen, Sırât-ı Musta- kîm'den önce Pend-i Attâr'ın herhangi bir tercümesine bugüne kadar rastlanamadığından, söz konusu eserin, bu tarihlere kadar Türk edebiyatına etkisi konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak bu durum bizi, 'Pend-i Attâr'ın bu tarihlere kadar herhangi bir tercümesinin yapılmadığı, dolayısıyla edebiyatımızı etkilemediği' gibi bir kanaate götürmemeli. Aksine, Attâr'ın edebiyatımızı 14. yüzyıldan itibaren etkilemeye başlaması ve bugüne kadar rastlanamamış ise de Pendnâme'si beğenilip, okunan bir eser olduğundan, tercümelerinin bu yüzyılda da yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

FERİDÜDDİN ATTÂR'IN PENDNÂME'SİNİN TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ

Pendnâme'nin Türk edebiyatına etkisini, Sabâyî'nin Sırât-ı Müstakîm'inden sonra net bir şekilde görmek mümkün. Elimizde 15. yüzyıla ait olarak Pendnâme'nin sadece bu tercümesi bulunmuş olmasına rağmen, gerek bu yüzyılı takip eden 16. yüzyılda, gerekse daha sonraki yüzyıllarda manzum ve mensur pek çok tercümeleri ve şerhleri yapılmıştır. Şair ve yazarlarımız bu tercümeleri yaparken, ilerde Pend-i Attâr'ı Zaiî'nin Bustân-ı Nasâyih'i ile karşılaştırdığımızda da belirteceğimiz gibi, bazen kendilerinden de bir şeyler katmış, Pendnâme'yi daha çok genişletmeye ve zenginleştirmeye çalışmışlardır. Te'lif pendnâmelerimizde ise, genellikle yine Attâr örnek alınmıştır. Ancak bunların yanı sıra Güvahî'nin Pendnâme'si gibi konusu yerli, Attâr'ın Pendnâme'sinden tamamen farklı özellikler gösteren pendnâmeler de yazılmıştır. Şimdi sözünü ettiğimiz bu tercüme, şerh ve te'lif pendnâmelerden belli başlı birkaç tanesini liste halinde verelim.

Tercümeler:

- 1.Sabayî: **Sırât-ı Müstakîm** (Atlansoy, 1987).
- 2.Edirneli Emîrî: **Terceme-i Pendnâme-i Attâr** (Emîrî, ?).
- 3.Zaiî: **Bustân-ı Nasâyih** (Koçin, 1991).

4.Edirneli Nazmî: **Pendnâme-i Attâr Tercümesi** (*Mazîoğlu, 1977*).

5.Zarîfî Ömer Efendi: **Terceme-i Pendnâme-i Attâr** (*Zarîfî Ömer, ?*).

6.Sa'dullah bin İbrahim bin Ahmed: **Terceme-i Pendnâme-i Attâr** (*Sadullah b. İbrahim, ?*).

7.Makalî: **Pend-i Attâr Tercemesi** (*Makalî, ?*).

8.İlmî:**Pendnâme ve Tercemesi** (*İlmî, ?*).

9.Mustafa b. Muhammed: **Pendnâme ve Tercemesi** (*Mustafa b. Muhammed, ?*).

10.Feridüddin Attâr: **Pendnâme** (*Genç-osman, 1946*).

Bunlara ek olarak da M. Nuri Gençosman'ın yaptığı Pendnâme tercümesinin Önsözünde haber verdiği Hasan Şuuri'nin tercümesini, I. Sultan Ahmet devri şairlerinden Levnî'nin tercümesini ve son asır alimlerinden Mustafa Asım'ın manzum tercümesini de verebiliriz (*Gençosman, 1946*).

Şerhler:

1.Abdurrahman Abdî Paşa Vak'anüvis: **Şerh-i Pendnâme-i Attâr** (*Abdurrahman Abdî, ?*).

2. İsmail Hakkı Bursavî: **Şerh-i Pend-nâme-i Attâr** (*İsmail Hakkı, ?*).

3. Şem'î Şem'ullah Mustafa Bosnavî: **Pend-i Attâr Şerhi** (*Şem'î, h.1145*).

4. Mehmed Said Bursavî: **Şerh-i Pendnâme-i Attâr** (*Mehmed Said, ?*).

5. Ruhî Mustafa bin İsmail: **Ruhu's-Şurûh** (*Ruhî Mustafa, h.1181*).

Bu şerhlere ek olarak M. Nuri Genç osman'ın yukarda 'tercümeler' alt başlığı altında sözünü ettiğimiz eserinin Önsöz'ünde haber verdiği İstanbullu ulemadan İsmet Mehmet (ö.h.1160) şerhi ile İsmail Müfid (ö.h.1217) şerhini ve Erzincanlı Hacı Feyzullah (ö.h.1323) şerhini de verebiliriz (*Gençosman, 1946*).

Yukarda verdiğimiz tercüme ve şerhlerden ayrı olarak te'lif pendnâmelerimiz için de yine Attâr'ın Pendnâme'si örnek alınarak, aşağı yukarı onunla paralel konularda nasihat veren Adnî Receb Dede Efendi'nin Pendnâme'si (*Adnî Receb*

Dede, ?), baş tarafları Attâr'ın Pendnâme'sine paralel olmakla birlikte sonlarda fikhî bilgilerin yer aldığı Örfî Efendi'nin Pendnâme'si (*Örfî, ?*) ve Attâr'ın Pendnâme'sinden tamamıyla ayrı özellikler taşıyan Askerî Bey'in Pendnâme'si (Askerî Bey, ?), daha çok hulefâ-i raşidîn, Harun Reşîd ve Abbas'ın saltanat dönemlerini anlatan Ali el- Kâtibî'nin Pendnâme'si (*Ali el-Kâtibî, ?*) ile Güvahî'nin, içinde atasözleri, deyimler, fıkralar ve masalların yer aldığı tamamen yerli özelliklere sahip Pendnâme'si (*Güvahî, h.993*) gösterilebilir.

PENDNÂME'NİN BUSTÂN-I NASÂYIH İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Karşılaştırmayı yaparken Pendnâme'nin Millî Kütüphane de 1960 A 333 numarada kayıtlı nüshası ile Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tarafımızdan Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmış bulunan Bustân-ı Nasâyih'in tenkitli metnini esas aldık. Bu yazıda örnekler verilirken beyitlerin sonundaki numaralar ile başlıklarda verilen Romen rakamları Bustân-ı Nasâyih'in tenkitli metindeki numara ve rakamlardır.

Zaifî, her ne kadar eserinde, bunun Attâr'ın Pendnâme adlı eserinin tercümesi olduğunu açıkça söylemiyor ise de, yapmış olduğumuz karşılaştırma sonucu Bustân-ı Nasâyih'in Pendnâme'nin tercümesi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Ancak bu tercüme, kelime kelime ya da cümle cümle olmadığı gibi, bütünüyle aslına bağlı kalınarak yapılan bir tercüme de değildir. Bu sebeple Bustân-ı Nasâyih, günümüzdeki tercüme anlayışını aşan bir anlam taşımakta ve Pendnâme ile şu yönlerden farklılık göstermektedir:

a. Zaifî tercümeyi yaparken genelde Pendnâme'ye bağlı kalmış; ancak zaman zaman eserine Pendnâme'de olmayan kısımlarekleyerek onu daha çok genişletmeye ve zenginleştirmeye çalışmıştır. Zaifî'nin eserine aldığı bu kısımlara örnek olarak eserin başında verilen münâcât, na't ve din büyüklerinin methine dair tercüme kısmından sonra Pendnâme'de yer almayan **Padişâh-ı İslâm Sultân Süleymân Hân huldide mülkühü medhindedür** ve **Kitâb-ı Bustân-ı Nasâyih medhindedür** başlıkları altınd' yer alan kısımları gösterebiliriz LXVIII.

kısımdan itibaren Hikmet , Pend ya da Latife başlığı altında yer alan toplam 586 beyitlik nasihat kısmı ise, Sa'dî'nin Gülistân'ının 8. ölümün tercümesi ile oluşturulmuştur (Kartal, 1999).

b. Zaiî, Pendnâme'de bir beyitte ifade edilen bir hususu eserinde iki veya daha çok beyitle ifade ederek de eserini genişletme ve zenginleştirme yoluna gitmiştir. Bu konuda örnek olması bakımından pek çok beyit bulunmakla beraber şunlara bakılabilir:

Pendnâme'nin başında yer alan tevhid deki "Göz açıp yumuncaya kadar cihânı birbirhne çarpar, burada söz söylemeye hiç kimse cesaret edemez" anlamındaki 19. beyte, Zaiî'nin eserinde Şu iki beyitte yer verilmiştir:

Ger cihânı birbirine ura
Zehresi yok kimsentün karşı dura (20)

Tarfetü'l-ayn içre kevineyi düzer
Göz yumup açınca dilerse bozar (21)

Aynı şekilde Pendnâme'nin münâcât kısmında "Lutfundan mağfiret diler; zaten sen rahmetinden umut kesmeyin dememiş miydin?" anlamındaki 8. beyit de, Bustân-ı Nasâyih'ta yukarıda olduğu gibi iki beyit içerisinde verilmiştir:

Çok günahı var umar afvün senün
Geç suçundan bu Zaiî bendenün (97)

Kimdür ol k'itmez ümîd-i mağfiret
Toludur "lâ-taknatu" çün şeş cihet (98)

c. Zaiî, Pendnâme'deki bir metni tercüme ederken zaman zaman beyitlerin arasına ya da sonuna Pendnâme'de yer almadığı halde birtakım beyitler ilâve etmiştir. Numarasını vereceğimiz şu beyitler Zaiî'nin tercüme yaparken yapmış olduğu ilâve beyitlerdir: 14, 26, 29, 30, 31, 34, 89, 93, 97, 101, 111, 119, 125, 127, 137, 139, 170, 177, 180, 183, 186, 189, 197, 199, 202, 205, 215, 216, 220, 224, 226, 230, 285, 290, 309, 318, 322, 325, 329, 338,

356, 380, 386, 412, 442, 446, 452, 453, 461, 470, 472, 480, 487, 491, 492, 495, 526, 528, 584, 587, 589, 591, 594, 598, 635, 646, 657, 682, 701, 704, 712, 713, 714, 715, 721, 730, 732, 734, 745, 755, 757, 759, 771, 774, 800, 804, 809, 812, 828, 832, 833, 834, 837, 839, 841, 842, 849, 850, 911, 912, 931, 932, 940, 978, 980, 982, 983.

Numaralarını verdiğimiz bu beyitlerden üç tanesini aşağıda verelim:

Her ne dilerse ider sultânıdır
Mâsivâ hep bende-i fermânıdır (14)

Kubbe-i çarhı mu'allâ kılan O
Şemse-i şemsi mücellâ kılan O (26)

Cümle âlem Hâlıkı Allâh'dur
Cinn ü insün râzıkı Allâh'dur (29)

d. Zaiî, bazan da Pendnâme'de yer alan bir manzumeyi tercüme ederken manzumeden bir kısım beyitleri ya hiç almamış ya da beytin sadece bir mısraında Pendnâme'ye bağlı kalmıştır. Meselâ,

Aheni Davûd'a eyledi hamîr
Kim elinde mûm u pûlâd idi bir (8)

beytinin 1. mısraı aynı olduğu halde 2. mısraı Pendnâme'de "Kâdir ve Kayyum olan Allah inayet etti" şeklindedir. Hiç almadığı beyitlere örnek olarak da "Der sıfat-i dervîş vü hubb-i dervîşân mîgûyed" başlığı altında yer alan şu iki beyti gösterebiliriz:

Her ki o terk-i ten-i âsânî koned
Pes hilâf-i nefis-i sultânî koned
"Rahatına kıyan herkes nefsinin arzularını yenen sultan olur."

Ey püser ez âhiret gâfil me-bâş
Bâ-meta'-i in cihân hoş-dil me-bâş

“Ey oğul, âhîret yurdundan gâfil olma ve dünya malına sevinme!”

Öyle zannediyoruz ki, Zaîfî, tekrar olmasın diye bu beyitleri almamıştır. Çünkü hem bu beyitlerde hem de esere alınmayan diğer beyitlerdeki anlam kendilerinden önceki beyitlerin anlamlarıyla hemen hemen aynıdır.

e. Zaîfî, eserinde başlıkların konduğu yerler hususunda da Pendnâme'ye pek bağlı kalmamıştır. Pendnâme'de bazan iki başlık altında yer alan beyitleri bir başlık altında toplarken, bazan da bunun aksi bir durum görülmektedir. Meselâ, Bustân-ı Nasâyih' taki CIII. başlık Pendnâme'de yoktur. Bu başlık altındaki beyitler, Pendnâme'de bir önceki başlık altında devam eder. Bu durumda Zaîfî, Pendnâme'de bir başlık altında verilen beyitleri eserinde iki başlık altında vermiş oluyor. Bunun aksi olan durum için de şu örnek gösterilebilir: Bustân-ı Nasâyih' ta 268. beyit ile 269. beyit arasında başlık bulunmadığı halde Pendnâme'de bu iki beyit arasında “*Der mücâhede-i nefis guyed*” şeklinde bir başlık vardır. Pendnâme'de olmayıp, Bustân-ı Nasâyih'ta olan diğer örnekler için XL, XLII, LI, LXIV numaralı başlıklara bakılabilir.

f. Zaîfî'nin eseri ile Pendnâme arasında görülen bir başka farklılık ise, beyit ve mısraların yer değişimi hususudur. Meselâ, Pendnâme'de 5. sırada yer alan bir beyit, Bustân-ı Nasâyih'ta 3., 3. sırada yer alan bir beyit ise, Pendnâme'de 5. sırada yer alabildiği gibi, zaman zaman beyitteki mısraların yer değiştiği de olur. Yer değişen beyitlere örnek olarak ayrıca 3-4, 18-19, 203-204, 263-264, 284-285, 392-393.. beyitlere bakılabileceği gibi, mısraların yer değiştiği diğer örnek beyitler için de 7, 11, 41, 162, 198, 332.. numaralı beyitlere bakılabilir.

SONUÇ

Yukarıda söylediklerimizi özetlersek, Feridüddin Attâr'ın Pendnâme'si, yazıldığı yüzyıldan itibaren gerek Fars, gerekse Türk kültür ve edebiyatını uzun süre ve derinden etkilemiştir. 14. yüzyıldan itibaren pek çok şairimiz tarafından Pendnâme'nin tercüme ve şerhleri yapılmış; bun-

lardan ayrı olarak yine zaman zaman şairlerimiz tarafından Attâr'ın Pendnâme'si örnek alınarak, aşağı yukarı onunla paralel konularda nasihat veren pendnâmeler yazılmıştır. Ancak bu durum, Türk edebiyatı ürünleri çerçevesinde ortaya konan pendnâmelerin tamamının Fars edebiyatında ortaya konan pendnâmelerin bir taklidi olduğu anlamına gelmez. Şairlerimiz bazen da Attâr'ın Pendnâme'sinden tamamıyla ayrı özellikler taşıyan, zaman zaman içinde atasözleri, deyimler, fıkralar ve masalların yer aldığı bütünüyle yerli özelliklere sahip pend nâmeler de ortaya koymuşlardır. Yukarıda yaptığımız karşılaştırmada da görüleceği gibi, te'lif pend nâmeler bir tarafa, tercümelerde bile şairlerimiz konuyu aynen almış ama, bunun yanında kendi kabiliyet ve kültürlerini işlemekten de geri kalmamışlardır.

Pendnâme ile Bustân-ı Nasâyih'i karşılaştırdığımızda da Bustân-ı Nasâyih'in Pendnâme 'nin tercümesi olduğunu tespit etmiş olduk. Ancak bu tercüme, kelime kelime ya da cümle cümle olmadığı gibi, bütünüyle aslına bağlı kalınarak yapılan bir tercüme de değildir. Bu sebeple Bustân-ı Nasâyih, günümüzdeki tercüme anlayışını aşan bir anlam taşımakta ve Pendnâme ile şu yönlerden farklılık göstermektedir:

a. Zaîfî, tercümeyi yaparken genelde Pendnâme'ye bağlı kalmış; ancak zaman zaman eserine Pendnâme'de olmayan kısımlar ekleyerek onu daha çok genişletmeye ve zenginleştirmeye çalışmıştır.

b. Zaîfî, Pendnâme'de bir beyitte ifade edilen bir hususu eserinde iki veya daha çok beyitle ifade ederek de eserini genişletme ve zenginleştirme yoluna gitmiştir.

c. Zaîfî, Pendnâme'deki bir metni tercüme ederken zaman zaman beyitlerin arasına ya da sonuna Pendnâme'de yer almadığı halde birtakım beyitler ilâve etmiştir.

d. Zaîfî, bazan da Pendnâme'de yer alan bir manzumeyi tercüme ederken manzumeden bir kısım beyitleri ya hiç almamış ya da beytin sadece bir mısranda Pendnâme'ye bağlı kalmıştır.

e. Zaîfî, eserinde başlıkların konduğu yerler hususunda da Pendnâme'ye pek bağlı kalmamıştır. Pendnâme'de bazan iki başlık altında yer alan beyitleri bir başlık altında toplarken, bazan da

bunun aksi bir durum görülmektedir. Meselâ, Bustân-ı Nasâyih' taki CIII. başlık Pendnâme'de yoktur. Bu başlık altındaki beyitler, Pendnâme'de bir önceki başlık altında devam eder. Bu durumda Zaifî, Pendnâme'de bir başlık altında verilen beyitleri eserinde iki başlık altında vermiş oluyor.

f. Zaifî'nin eseri ile Pendnâme arasında görülen bir başka farklılık ise, beyit ve mısraların yer değişimi hususudur. Mesalâ, Pendnâme' de 5. sırada yer alan bir beyit, Bustân-ı Nasâyih'ta 3 ; 3. Sırada yer alan bir beyit ise, Pendnâme'de 5. sırada yer alabildiği gibi, zaman zaman beyitteki mısraların yer değiştirdiği de olur.

KAYNAKLAR

- ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA; **Şerhu Pendnâme-i Attâr**, Millî Ktp., Yz. A. 14; 220 yk.
- ADNÎ RECEB DEDE; **Pendnâme**, Millî Ktp., Yz. A. 3112; 6 yk.
- ALİ B. HÜSEYİN; **Nasâyihü'l-Müslimîn**, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty., nu: 1542.
- ALİ B. HÜSEYİN; **Risâle-i Edeb ve Vesile-i Men Taleb** (Müstensih ve istinsah tarihi: Muhammed b. Ali, h.1065), Millî Ktp., Yz. A. 1977/1; 1b-54a yk.
- ALİ EL-KÂTİBÎ; **Pendnâme**, Millî Ktp., Yz. A. 892/2; 98a-104a yk.
- ALİ ŞİR NEVAÎ, **Mahbûbu'l-Kulûb** (Müstensih ve istinsah tarihi: Eyyub Hacı b. Abdülaziz, h.1221), Millî Ktp., Yz. A. 4926; 220 yk.
- ARAT, R. R.; (1942), **Yûsuf Has Hacib: Kutadgu Bilig**, İstanbul; 144+200
- ARAT, R. R.; (1951), **Edib Ahmed: Atâ- betü'l-Hakâyık**, Tıpkıbasım, Ankara, TDK Yayını; 163 + LXXXI + CLXXII s.
- ASKERÎ BEY; **Pendnâme**, Millî Ktp., Yz. A. 799/2; 84b-89b yk.
- AŞIK PAŞA; **Garibnâme**, TDK Ktp., Fotokopi 217; 226 yk.
- ATLANSOY, K; (1987), **Sırât-ı Müstakîm**, Ankara, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- AYDINLI MÜRİDÎ; **Pend-i Ricâl**, Millî Ktp., Yz. A. 3007; 24 yk.
- BALÎ; **Kitâbu Bahrü'n-Nasâyih**, TDK Ktp., Fotokopi 225; 80 yk.
- BİCE, H; (1993), **Hoca Ahmed Yesevî: Divân-ı Hikmet**, Ankara, Türkiye Diyânet Vakfı Yayını; XVIII+229+8
- BULUÇ, S; (1956), "Şeyyâd Hamzâ'nın Beş Manzumesi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul, C.VII, S.1-2.
- DİLAÇAR, A; (1988), **Kutadgu Bilig İncelemesi**, 2.b., Ankara, TTK Basımevi.
- EDİRNELİ EMİRÎ; **Pend-i Emirî**, TDK Ktp., Yz. A. 362.
- GENÇOSMAN, M. N; (1946), **Feridüddin Attâr/Pendnâme**, Ankara, 8+V+70
- GÖKYAY, O. Ş; (1944), **Keykâvus: Kâbusnâme** (Çev.: Mercimek Ahmed), İstanbul; 502 s.
- GÖLPINARLI, A; (1965), **Yûnus Emre: Risâletü'n-Nushiyye ve Divân**, Tıpkıbasım, Ankara, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını; LIII+310 +210 yk.
- GÜVAHÎ ÇELEBİ GEYVELİ; (h.993), **Pendnâme**, Millî Ktp., Yz. A. 709/1.
- HATİBOĞLU MEHMED; **Ferâhnâme**, Millî Ktp., MFA (A) 2652 (Kayseri Genel Ktp., Raşid Ef., nu:1074).
- İLMÎ; (1212 h.), **Pendnâme ve Tercemesi**, Millî Ktp., Yz. A. 83; 38 yk.
- İSMAİL HAKKIBURSAVÎ; **Şerh-i Pendnâme-i Attâr** (Müstensih ve istinsah tarihi: Ahmed Hafız, h. 1130), Millî Ktp., Yz. A. 365.
- KARTAL, A; (1999), **Osmanlı Medeniyetini Besleyen Kültür Merkezleri**, Ankara,

- Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KOÇIN, A; (1991), **Zaîfî ve Bustân-ı Nasâyih'i**,
Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans
Tezi.
- KORKMAZ, Z; (1973), **Sadrüddin Şeyhoğlu:
Marzubannâme**, Tıpkıbasım, Ankara
Üniversitesi Basımevi; 460+7 + CXXXVII
s.
- KÖPRÜLÜ, F; (1984), **Türk Edebiyatında İlk
Mutasavvıflar**, 5.b., Ankara, Diyanet İşleri
Başkanlığı Yayını.
- KUL MESUD; **Kelile ve Dimne**, Süleymaniye
Ktp., Lâleli, nu: 1897.
- KÜLTÜR BAKANLIĞI (1990), Kâşgarlı
Mahmud: **Divânu Lûgati't-Türk**,
Tıpkıbasım, Ankara; 320 s.
- LEVEND, A. S.(1957), **Gülşehrî: Mantıku't-
Tayr**, Ankara; 32 s., 298 planj.
- MAKALÎ, **Pend-i Attâr Tercümesi**, TDK Ktp.,
Yz. A. 265.
- MANSUROĞLU, M. (1956), **Ahmed Fakih:
Çarhnâme**, İstanbul; 98 s.
- MAZIOĞLU, H.(1977), "Edirneli Nazmî'nin
Pend-i Attâr Çevirisi", **DTCF Türkoloji
Dergisi**, Ankara, C.II.
- MEHMED SAİD BURSAVÎ, **Şerhu Pend
nâme-i Attâr**, Millî Ktp., Yz. A. 3310;
106 yk.
- MEVLÂNÂ CELALEDDİN,,,, Mesnevî (İstinsah
tarihi:911 h.),TDK, Yz. B. 21.
- MUSTAFA B. MUHAMMED(h.1102),
Pendnâme ve Tercemesi, Millî Ktp., Yz.
A. 2261; 59 yk.
- ÖRFÎ, **Pendnâme**, Millî Ktp., Yz. A. 3642/4;
28a-33a yk.
- RİTTER, H.(1942), "Attâr", **İslâm Ansiklopedisi**,
Ankara, MEB Yayını.
- RUHÎ MUSTAFA; (h.1181), **Ruhû's-Şurûh**,
Millî Ktp., Yz. B. 326; 222+V yk.
- SADULLAH B. İBRAHİM; (1183 h.), **Terceme-i
Pend-i Attâr**, Millî Ktp., Yz. A. 540;
64+VI yk.
- SİNAN PAŞA; **Nasihatnâme-i Sinan Paşa**,
Millî Ktp., MFA (A) 4354 (Millet Ktp.,
Hekimoğlu Ali Paşa, nu: 680).
- ŞEM'Î ŞEM'U'LLAH; **Pend-i Attâr Şerhi**
(Müstensih ve istinsah tarihi: Ahmed b.
Mustafa, 1145), TDK Ktp., Yz. A. 69.
- ZARİFÎ ÖMER; **Pendnâme-i Zarîfî** (Müstensih
ve istinsah tarihi: Molla Yahya, 1252 h.),
TDK Ktp., Yz.FB.27.

**THE INFLUENCE OF FERİDÜDDİN ATTAR'S
PENDNAME ON TURKISH LITERATURE AND ITS
COMPARISON WITH ZAİFÎ'S BUSTAN-I NASAYIH**

Dr. Abdulhakim KOÇİN

The Scientific and Technical Research Council of The Turkey

ABSTRACT

Feridüddin Attâr's Pendnâme has deeply influenced both Persian and Turkish culture and literature for a long time. However this does not mean that advice books in the Turkish literature are replicas of those in the Persian literature. Not only in original advice books, but even in the translations have our poets copied the subjects, but have also used their own talents and mastered their culture in their works.

Key Words:

Feridüddin Attâr, Pendnâme, Zaifî, Bustân-ı Nasâyih.

**Влияние “Пендنامه” Феридюддина Аттара на Турецкую
Литературу и Сравнение его с Произведением Фаизи
“Бустан-ы Насайих”**

Абдульхаким Кочин

Турецкое Общество Научно-технических Исследований
(ТЮБИТАК)

РЕЗЮМЕ

Произведение Феридюддина Аттара “Пендنامه” на протяжении долгого времени и в корне повлияло и на персидскую, и на турецкую культуру и литературу. Но это не значит, что пендنامه в турецкой литературе были всего лишь повторением пендنامه из персидской литературы. Не только в пендنامه, но и в переводных произведениях наши поэты заимствовали в точности тему, однако они не забывали использовать при этом свой талант и свою культуру.

Ключевые слова:

Феридюддин Аттар, пендنامه, Заифи, Бустан-ы Насайих

NAMIK KEMAL'İN TİYATRO ANLAYIŞI

Nazir AKALIN

On Sekiz Mart Üniversitesi, Doktora Öğrencisi

ÖZET

Namik Kemal'in edebî türler içinde en çok tiyatroya ilgi duyduğu ve bu bağlamda eserler kaleme aldığı, birçok edebiyat tarihçisinin dikkatini çekmiştir. Onun başta «Mukaddime-i Celâl»i olmak üzere tiyatro problemlerini öne çıkaran ve sürekli gündemde tutan birçok yazı yazması, tiyatroya büyük bir değer ve ağırlık verdiğine, bu edebî türü çok sevdiğine delil olarak gösterilir.

Bu makalede, Namık Kemal'in tiyatroya ilişkin görüşlerinde edebiyat akımları içinden hangi şablonları seçip kullandığı tenkitçi bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Namik Kemal, tiyatro hakkındaki tenkitlerinde klâsisizm ve romantizmin tesirindedir. Klâsik ve romantik sanat adamları gibi, o da konuların tarihten seçilmesini; milletin tarih şuuruyla uyanışa yönelttilmesini ister. Klâsikler gibi, tiyatroyu zevk vererek eğlendiren bir sanat türü olarak görür. Ancak klâsisizmin üç birlik kuralını tenkit ederken referans olarak romantizmin ilkelerini kullanır. Tiyatroya ahlâkîlik izafe ederken de, klâsik sanatçılar gibi düşünür; tiyatro eserinde seyircinin ahlâkî olgunlaşmasına zemin hazırlayan konuların işlenmesini ister.

Anahtar Kelimeler:

Namik Kemal, Tenkit, Tiyatro, Edebî Akımlar, Ahlâk,
Tarih ve Romantizm, Klâsik Tiyatro.

GİRİŞ

Namık Kemal, 28 Eylül 1867 tarihinde Paris'ten babası Mustafa sım Bey'e yazdığı bir mektupta, tiyatronun başta ahlâk, sonra da dilin güzelliğini yansıtırma bakımından görülmesi gereken büyük bir okul olduğuna dikkat çeker. «Taştan yürekleri bile ağlattığını» (*Tansel, 1967*) söylediği oyunları seyretmek için çoğu akşam tiyatrolara gittiğini, bazı gençlerin Avrupa'nın sefahat yuvalarına alışıp oralarda perişan olduklarını, kendisinin ise tiyatro sayesinde bu tehlike ve kötülüklerden uzak kaldığını anlatır.

Kenan Akyüz'e göre, Namık Kemal Avrupa'ya gittikten sonra ciddî sahne eserlerini orada görebilmiş ve tiyatronun gerçek değerini bu vesileyle kavrayabilmiştir (*Akyüz, 1990*). Onun dikkatini tiyatroya çeken asıl sebep; sahnenin seyircileri eğlendirmesi ve onların kültürlerini artırmasıdır.

Kâzım Yetiş'e göre de, Namık Kemal Türkiye'de sahne eserleri kaleme alan ilk sanatçılardan biri olduğu gibi, aynı zamanda ilk teorik bilgileri veren ve tiyatroya tenkitçi bir gözle bakan bir yazardır:

«Namık Kemal, içinde yaşadığı cemiyeti değiştirmek isteyen bir insandır. Bu yolda en güçlü âlet ise ona göre tiyatrodur. Bunun için ısrarla konunun üzerinde durmaktadır» (*Yetiş, 1996*).

Bir zamanlar Avrupa'da ilkel kavimlerin her tarafa yayılması sebebiyle diğer kültür kurumları gibi tiyatronun da unutulduğunu ve dikkatlerden uzak kaldığını, ancak XV. asrın sonlarında İtalya'da, bir yüzyıl sonra İspanya ve İngiltere'de, ardından Fransa ve Almanya'da; giderek Avrupa kıtasındaki ülkelerin tamamında yeniden öne çıktığını öğrenen Namık Kemal, halihazırda Avrupa'da hiçbir milletin tiyatrosuz kalmadığını görür, bu edebî türe Türkiye'de de önem verilmesi gerektiğini idrak eder. Avrupa'da gençlerin üniversitelerden aldıkları eksik retorik bilgilerini tiyatrolarda tamamladıklarına bakar, tiyatro eserinin dilin güzelleşmesinde nasıl etkili bir rol oynadığını takdir eder.

Bu bağlamda Avrupa'da tiyatronun edebî türlerin hepsine tercih edilebilir bir önem kazandığını, hatta büyük ediplerin en güzel eserlerinin sahne eserlerinden ibaret olduğunu hayranlıkla gözlem-

ler ve tiyatroyu derin bir ilgiyle ciddiye alır: «Tiyatroyu ne kadar sevdiğimi ve ona dair olan âsâr ile ne kadar tevaggul ettiğimi târif iktizâ etmez» (*Namık Kemal, 1873*).

Niyazi Akı, Tanzimat döneminde tiyatro üzerine devrin gazete ve dergilerinde yayınlanmış olan yazılarda en çok Namık Kemal imzasına rastlandığını tespit etmiştir (*Akı, 1989*). Diyojen dergisinin 44. sayısında «Tiyatro», 164. sayısında «Tiyatro Maddesi», 167. sayısında «Ecel-i Kazâyı Tenkid», 168. sayısında «Osmanlı Tiyatrosu», 171. sayısında «Tiyatro Meselesi», *Hadîka* gazetesinin 33. sayısında «Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara», *İbret*'in 127. sayısında «Tiyatro» başlıkları altında kaleme aldığı yazıları ile tiyatroya özel bir önem veren Namık Kemal, Akı'ya göre; tiyatroyu eğlencelerin en faydalısı olarak gördüğünden, sahne eserlerini kitap ve gazetelerden daha etkili bulduğundan, halkın tiyatro ile eğitilebileceğini düşündüğünden, buna bağlı olarak dilde sadeleşmeyi savunduğundan, yabancı dillerden tiyatro eserlerinin çevrilmesine sıcak baktığından ve yeni kurulan Osmanlı tiyatrosunu alkışladığından dolayı Fransız edebiyatının büyük romantikleri kadar idealist ve reformcudur (*Akı, 1989*). Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre ise, Namık Kemal'in tiyatrosu, ileri sürdüğü 'eğlence' fikrine rağmen bir 'dava tiyatrosu'dur. O, bizzat kaleme aldığı oyunlarında vatanperverlik, İslâm birliği, insan hakları gibi meselelerle Osmanlı cemiyetinin ilerlemesi için teklifler ileri sürmüştür (*Tanpınar, 1988*).

Namık Kemal, 28 Kanûn-i Evvel 1288 (10 Ocak 1873) tarihinde *Hadîka* gazetesinde «Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara» başlığıyla neşrettiği yazıda, niçin tiyatro tenkidi yaptığını açıklığa kavuşturur. Kendisini hakem tahtına oturup da bu konuya ilişkin söz söyleyen kişilerin şu veya bu yöndeki sözlerinin hata veya doğru olduğunu, 'muhâkemât, bahsi ile halletmeye çalışmak gibi bir niyeti olmadığını, ancak meseleyi olumlu çözümlere ulaştırma bakımından soyut olarak tiyatro, somut olarak da Osmanlı tiyatrosu hakkındaki düşüncelerini özetleyip açıklamak istediğini belirtir (*Namık Kemal, 1873*).

Namık Kemal, «Mukaddime-i Celâl»in 4. bölümünde bir milletin konuşma gücünün edebiyat olarak kabul edilmesi durumunda, tiyatronun

edebî örneklerin hayat bulmuş dili olacağını söyler. Ona göre «Tiyatro, fikrin hayâlâtına vicdân, vicdânın ulviyetine cân, cânın hissiyâtına lisân verir» (Namık Kemal, 1886 / 1887). Tiyatro, insanı hazin hazin ağlatan, ancak yaşattığı üzüntülerde bambaşka bir lezzeti de içinde bulunduran aşka benzer (Namık Kemal, 1886 / 1887).

İbret'te neşrettiği «Tiyatro» başlığını taşıyan yazısında da, tiyatronun eğlencelerin en edibanesi ve faydalısı olduğunu (Namık Kemal, 1873) savunan tenkitçi, «Mukaddime-i Celâl»de gelişmiş memleketlerin inkılap ve ilerlemeleri konusunda tiyatrnun diğer yayınların hepsinden daha fazla hizmet ettiğini söylemekten de kendini alamaz (Namık Kemal, 1886 / 1887).

TİYATRO VE ROMAN ARASINDAKİ FARK

Namık Kemal, «Mukaddime-i Celâl»in 3. bölümünde tiyatro gibi bir edebî türün, çok masraf gerektiren bir seyir salonuna kavuşması, millî ahlâkın da ortaya çıkacak eserleri anlayışla karşılayabilecek müsait bir kıvama ulaşması konusuna dikkat çeker ve tiyatronun esasen romandan üstün olduğunu iddia eder. Hâlihazırda telif ve tercüme romanlardan daha güzel yirmi beş otuz oyun bulunduğunu söyler. Vaktiyle Avrupa'da bulunan bir dostuna gönderdiği bir mektupta da bu fikrini şu şekilde açıkladığını nakleder: «Bir güzel oyun okuma, oynandığını görmek kadar lezzet vermese bile, yine roman mütâlaasına müreccaktır» (Namık Kemal, 1886 / 1887).

Tenkitçi, buradaki hükmünü, oyunda duyguların daha şiddetli tasvir olunması ve tiyatro eserinde konuyu tamamlayan unsurlarla ilgili ayrıntıların dağınık olmamasına dayandırır. Romanda böyle bir durumun söz konusu olmadığına dikkat çeker.

TİYATRO VE AHLÂK

Namık Kemal'e göre tiyatro izleyenler, insanlığın ahlâkını iyi ve çirkin yönleriyle göz önüne getirirler. «Vicdânın en kuvvetli hissi ve en mükemmel mürebbisi olan meftûniyet ve nefret derhâl heyecân eder. Bu heyecân ise kalbin en rikkatli veya en münşerih olduğu bir

zamâna tesâdüf ettiği için tabiatıyla te'siri ziyâde olur» (Namık Kemal, 1873).

Tenkitçi, bu yüzden insanların, tiyatronun hizmetini gazete ve kitaplara tercih ettiğini söyler ve kendisinin de aynı fikirde olduğunu açıklar. Yaklaşık üç ay sonra kaleme aldığı «Tiyatro» başlıklı yazısında da bir milletin topyekûn bir ahlâk kitabı yazsa dahi, bir adamı kolayca terbiye edemeyeceğini, ancak bir edibin birkaç güzel tiyatro kaleme almasıyla bütün bir milleti terbiye edebileceğini ileri sürer (Namık Kemal, 1873).

Namık Kemal, her ne kadar «Mukaddime-i Celâl»de Avrupa'da tiyatronun ahlâk bakımından çok büyük faydaları olduğunun tecrübe edildiğini söylerse de, bu fikre kısmen katılır.

Bize göre tenkitçinin bu fikrini başka bir yerdeki cümlesiyle birleştirerek anlamak gerekir. Çünkü Hadîka gazetesinde neşrettiği «Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara» başlıklı yazısında, şahsî kanaati olarak esasen tiyatronun bir hüner ve ahlâk okulu olmadığını; bir eğlence olduğunu, hatta bazı hazin dram ve trajedilerin dahi tiyatroyu eğlence olmaktan uzaklaştırmayacağını söyler.

Tiyatronun, insan fikrinin keşfettiği eğlencelerin tümüne tercih edilebilecek en faydalı eğlence türü olduğunu belirten tenkitçi, bu fikrine gerekçe olarak da tiyatronun insanlığın durumunu yansıtmamasını gösterir.

TİYATRONUN ZORLUKLARI

«Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara» yazısında on binden fazla yazarı bulunan Fransız edebiyatında güzel tiyatro yazan on yazarın bile bulunmayışına dikkat çeken Namık Kemal, tiyatronun edebiyatın en zor türü olduğunu söyler ve Osmanlı tiyatro edebiyatının durumunu gözler önüne serecek bir karşılaştırma yapar: «Ya edebiyatımızın hâline nazaran bizde kaç tiyatro müellifi bulunabilecek? Husûsiyle Avrupa'da bir oyun yüz kereye kadar oynanırken, İstanbul'da ancak üç beş kere seyrolunduğundan, Güllü Agop Efendi'nin tiyatrosu Fransa'nın en büyük tiyatrosundan ziyâde te'lifâta ihtiyaç gösterir. O kadar eser nerede bulunacak?» (Namık Kemal, 1873). Fakat yine de Osmanlı cemiyetinde tiyatronun daha yeni oluştuğunu, daha işin başındayken böyle bir

kurumun mükemmel olmasını beklemenin mümkün olmadığını ifade ederek ortaya konan eser ve icraatları anlayışla karşılar. Ardından eksikliklerin en aza indirilmesini istemek gerektiğini ifade eder ve sözü söyleyişteki bozukluğa getirir. Çünkü tiyatro dile hizmet etmek için vardır. Bu hizmet yerine getirilmezse yapılan iş 'maskaralık'tan öteye geçemez.

TIYATRO, ŞİİR VE DÜZ YAZI

«Muk addime-i Celâl»de vezin ve kafiye bakımından Osmanlı'dan üstün imkânlarla sahip milletlerin tiyatrodaki şairaneliği mana ve hayalde arayarak nazımdan mümkün merteye kaçmaya çalıştıklarını söyleyen Namık Kemal, akıcı bir hikâye kaleme almaya müsait olmayan mevcut şiir üslûbuyla lanzum tiyatro yazmayı denemenin, Türkçe'de tiyatro eseri bulunmamasını istemek anlamına geleceğine dikkat çeker. Daha sonra kafiyesiz şiirin tabiatıyla nesre yakın olarak düzenlenebileceğini ve bunun karşılıklı konuşma tarzına normal söz gibi uyduğunu söyler. Shakespeare'i bu duruma örnek gösterir. Onun en önemli eserlerinde dahi nazım arasına nesir karıştırdığını belirtir.

Tenkitçi, Fransızların Yunan üslûbuna daha yakın olmalarına rağmen, şiirlerini 'efâil ve tefâil'den uzak, ancak kafiye formunda söyledikleri hususunun altını çizerek ve böyle bir tarzın karşılıklı konuşmayı güçleştirdiğini, bunun da Fransız edipleri arasında manzum tiyatro yazma geleneğini ortadan kaldırdığını söyler. Romantiklerden Victor Hugo'nun kaç tane manzum tiyatrosu varsa, onların yarısı kadar düzyazıyla kaleme alınmış tiyatrosu bulunduğunu, bunların önem ve ciddiyetlerinin manzumlarından aşağı kalmadığını belirtir. Victor Hugo'nun ve çağdaşı olan ediplerin manzum tiyatrolarında, ibareleri genellikle mısralar arasında keserek; 'onda ve belki yirmide bir defa' kafiyesinin son söze tesadüf ettirildiğini hissettirmeyecek derecede şiir üslûbunu değiştirdiklerini; bu tiyatroların dinlendiğinde düz yazıya yakın bir intiba bıraktığını ifade eder. Ancak yine de Osmanlı şivesindeki parlaklığın ve şark aleminin zengin hayal dünyasının; vezinli tiyatroların getireceği güzelliklere açık olduğunu

söylemekten kendini alamaz.

OSMANLI TIYATROSU

Namık Kemal'in Osmanlı tiyatrosu için ilk etapta istediği tek şey, dilin ıslah edilmesi, bunun için de tiyatro yazan yazarların biraz ıstılâh - perverlik'ten kaçınmasıdır. Çünkü sahne eserleri, ağıdalı bir üslûpla yazıldığında, hedeflenen şey, yani eğlendirerek öğretme misyonu gerçekleşemeyecektir.

Elde kâfi derecede oyun olmamasından dolayı, Avrupa dillerinden tercüme yapılmasına olumlu bir gözle bakan Namık Kemal, Türkçeleştirilen oyunların icra edilmesine kötü bir gözle bakılmamasını ister. Edebiyatın vatanının olmadığını; 'sahîh' olan fikrin bir dilde yapacağı tesiri, diğer dilde de aynen göstereceğini, ancak sadece tercümeden dolayı retorik gücünün azalacağını söyler. Sahne tekniğinin, telif eserler yanında tercümeler vasıtasıyla gelişip güçleneceğini düşünür (*Namık Kemal, 1873*). Osmanlı tiyatrosunun medenî dünyaya ayak uydurmasını da büyük bir heyecanla ister ve kendi eserlerini bu gayenin gerçekleşmesi için kaleme alır.

ORTA OYUNU VE TIYATRO

Tiyatro gibi, vaka, şahıs kadrosu, dekor ve müzikle icra edilen Orta Oyunu, ilk defa 1235 / 1819 tarihinde Osmanlı sarayında oynanmaya başlar ve beş altı yıl içerisinde büyük bir ilgi görüp gittikçe yaygınlaşırsa da, Batılı manada tiyatronun Türkiye'ye giriş sürecinden sonra milletin bu oyuna karşı ilgisi azalmaya başlar.

Orta Oyununda amaç, seyirciyi güldürmektir. Namık Kemal, «Tiyatro» başlıklı yazısında Orta Oyunu ile tiyatroyu karşılaştırırken işte bu farkı göz önüne alır. Ona göre tiyatro sadece güldürmediğinden dolayı Orta Oyunu değildir. Çünkü tiyatro, güldürdüğü gibi aynı zamanda ağlatır ve bütün bunlarla birlikte eğlendirir. Orta Oyununda edepsiz, çetrefil ve yanlış sözler söz konusu iken, tiyatro insan vicdanının en saklı perdelarını açar ve gönlün en haklı duygularını çözümlemeye tabi tutar (*Namık Kemal, 1873*).

Namık Kemal, Orta Oyununu yerli bir sahne sanatı olarak değerlendirir, ancak bu oyunun Osmanlı cemiyetinin ihtiyaçlarına Batılı tiyatro eserleri kadar cevap vermediğini düşünür. Cemi

yetin, Orta Oyununa değil de, Batılı oyunlara gösterdiği ilgiyi böyle bir talep meselesine bağlar. Orta Oyununun Osmanlı cemiyetinin ahlâk ve törelerine uymadığına işaret eder.

HAYALÎ VE TARİHÎ TİYATRO

Namık Kemal, «Mukaddime-i Celâl»de tiyatro konularını, vakalarının dayandığı kaynaklara bakarak ‘hayalî’ ve ‘tarihî’ olmak üzere ikiye ayırır. Bu sınıflandırmaya göre kaynağı büsbütün hayal olan eserlerde gerçeğe benzerliği aramak esastır; sanatçı bu esası yakalamak zorundadır. Kaynağını tarihten alan eserlerde ise sanatçı, tasavvuruna esas olacak, tasvirine hizmet edilecek olan her malzemeyi tarihten alacak, vakanın ayrıntılarını ise, tasarrufunun kuşatabileceği şekilde şahsî hayal ve duygularıyla süsleyecektir. Hatta gerektiğinde, vakanın tarihçe bilinen akış seyrini dahi değiştirebilecektir.

KLÂSİK VE ROMANTİK TİYATRO

Namık Kemal, tiyatroya dair yaptığı tenkitlerin bir çoğunda Avrupa tiyatro tarihine de göndermelerde bulunur ve tenkitlerini bu noktalarda yoğunlaştırır. «Mukaddime-i Celâl» in 4. bölümünde oyunları, ‘klâsik’ ve ‘romantik’ diye ikiye ayırır. Bunlardan birincisini ‘fennî’, ikincisini ise ‘tabîî’ kelimeleriyle tercüme eder. Klâsik oyunların bazı edebiyatçıları arasında belirlenmiş olan kurallara, romantik oyunların ise bir takım içgüdülere dayanan zorunluluğu üzerinde durur. Klâsik tiyatro eserlerinin öncüsü olarak Yunan tiyatrosunu, romantik eserlerin zirvesi olarak da Shakespeare’i zikreder. Klâsik veya romantik tiyatrolardan hangisinin tabîî zevke uygun olduğunu anlamak için tecrübeye başvurulmasını söyler ve daha önce yapılmış olan tecrübelerden bir takım neticeler çıkarır: Avrupa edebiyatında şiir bakımından en büyük kabiliyeti gösteren milletlerin içinde İngiliz, Alman ve İspanyol şairlerinin hemen hemen hepsi, Shakespeare tarzında, yani romantik bakış açısı ve üslûbuyla yazmışlardır. Klâsisizmi devam ettirenler ise, XVII. ve XVIII. asırlarda eser veren Corneille, Molière, Racine ve Voltaire gibi büyük Fransız edipleridir. Ancak bunların içinde dahi Corneille bazı oyunlarında konu birliğine, Molière mekân birliğine uymamış; Voltaire

ise bazı eserlerini düzyazıyla kaleme almıştır. Böylece bir kural tanımazlık ortaya konmuştur. Bu sanatçılar içinde bütün kurallara harfi harfine uyan tek sanatçı Racine olmuştur.

Tenkitçi, burada dünyada zevke ait olan üstünlük derecesinin göstergesi olarak genel kabulleri esas alır ve romantik üslûpla eser yazanların gördüğü ilginin, klâsik tarzda yazanların şart ve kaidelerinin münasebetsizliğini tam manasıyla ispat ettiği fikrini ileri sürer.

Namık Kemal’e göre klâsik eserler, ‘tabîî’ olmayışları bakımından bir çok noksanlığa giriftârdır ve konuları Yunan milletinin en değerli mukaddeslerini ve kahramanlık hasletlerini yansıtmadıklarından dolayı da zamanın düşünce ve gelenekleri doğrultusunda tenkide uğramışlardır. Ancak onların söyleyiş tarzları şairanedir. Buna bir de musiki eklendiğinden, Avrupalının zevkine uygun olan estetik sanatlar keşfedildiği gibi, kabiliyet gösterebileceği en mükemmel seviyeye de ulaştırılmıştır. Bundan dolayı Yunanlılar, tiyatrolarını tabiata uygunsuzluğu ve hayal kırıklığı bakımından tenkide tabi tutmamışlar, aksine milletlerinin övünülecek en büyük değerlerinden biri olarak görmüşlerdir.

Ancak burada tenkitçi, klâsik edebî eserdeki şeklin, insanın evrensel tecrübesinin ana çizgilerini aksettirdiğini göz ardı eder ve onu kendi bütünlüğü içinde değerlendirmez.

Namık Kemal, «Mukaddime-i Celâl»de ‘üç birlik prensibi’nin klâsisizmi benimseyenler tarafından oluşturulduğunu zikrettikten sonra, bu edebî akımın savunucularının, tiyatroyu trajedi, komedi ve traji-komik şeklinde kısımlara ayırdığından bahseder ve keskin düşünen kişilerin bu sınıflandırmayı doğal kurallara uygun bulmadıkları için reddettiklerini hatırlatır. Kendisi de, klâsisizmin trajedilerin manzum olması ve üç veya beş bölüme ayrılması prensibine karşı çıkar. Bir dram kaleme alınırken yeni görüşen iki kişinin birbirinin hal ve hatırlarını manzume ile sormaları durumunda meclisin maskaralaşacağını söyler.

Klâsik üslûpla yazılan eserlerin ‘üç birlik prensibi’ni ön plana çıkararak, bu tarzdaki eserleri tenkit etmekten geri durmayan Namık Kemal’e göre, klâsik tarzda yazılan eserler, yazarını zaman, mekân ve konudan oluşan üç birlik şartı-

na uymaya mecbur bırakmaktadır. Çünkü yazar ele aldığı konunun akışıyla doğrudan ilgisi bulunmayan ayrıntıya giremeyecek ve kelime seçiminde de oldukça titiz davranmak zorunda kalacaktır. Oysa bu ‘meşakkat’ten başka bir şey değildir. Yine anlatılan hikâyenin akışını yirmi dört saatten fazla zamana yaymamak da ikinci bir sınırlayıcı unsurdur. Hadiseyi tek bir odada cereyan ettirmek mecburiyeti ise, bunaltıcı bir ıstıraptır. Dolayısıyla bu şartlar ‘temâşâ’yı ‘tabii’liğinden çıkaracak ve hayalin önünü kesecek olan sebeplerdir.

Namık Kemal, zaman birliği şartının, bir eserin tabiiliğini bozacağı kanaatindedir. Ona göre, «*neticesi bir ömür ve belki bir âile ve hatta bazı kere bir koca milletin ya saâdet veya musîbetiyle hitâm bulacak bir maddeyi yirmi dört saat içinde hem başlamak, hem etrâflanarak, ilerleyerek bir neticeye isâl etmek bütün bütün tabiâtın hâricindedir*» (Namık Kemal, 1886 / 1887). Aynı zamanda böyle bir şart, kendi içinde dahi paradoks bulundurmaktadır. Çünkü vakanın zamanı, oynandığı müddetle kayıtlı değilse, zaman birliği şartı diye bir şey söz konusu olamaz. Nitekim tiyatrodaki üç saat içinde sona eren bir olayın gerçek akış seyri yirmi dört saate ihtiyaç

duymuyorsa, olayın yirmi dört yıl içerisinde yayılmasında da bir sakınca olmamalıdır.

Bir âşığın sevgiliyle görüştüğü odada padişaha dert anlatması, rakibiyle tartışması, hizmetçi ve dert ortaklarıyla sırlarını paylaşması örneği ile açıkladığı mekân birliği prensibini hakikate aykırı bularak itiraz eden tenkitçi, konu birliği şartına da şiddetle karşı çıkar. Ona göre ayrıntılar da asıl meseleye nispetle bir öneme sahiptir; söz veya eyleme ilişkin bir detay olmaksızın bir vakanın sürükleyiciliğini sağlamak mümkün değildir. Öyle ise konu birliği şartına uymak, ‘tabiiğin gereği’ değildir.

Shakespeare’in konu birliğine uymadığını; bazen yedi sekiz vakayı birbirine karıştırdığını ve bir sonuca ulaştırdığını; zaman birliğini göz ardı ederek otuz kırk senelik bir hikâyeyi, hatta bazen bir kişinin ömür macerasını bir oyuna sıkıştırdığını; mekân birliğine bağlı kalmadan, bir oyunda yirmi beş otuz perde değiştirdiğini; sahneyi Roma’dan Yunanistan’a, Fransa’dan İngiltere’ye naklettiğini hatırlatan tenkitçiye

göre aslında üç birlik şartını ortaya koyanlar, eserlerini eski Yunan şairlerinin eserlerine benzetmek istemişlerdir. Oysa Yunan tiyatrolarında şairlerin uyduğu şey, özetlemeyi retoriğin kesin şartlarından biri olarak saymalarından ileri gelen konu birliğidir. Ancak buna rağmen, Yunan tiyatrolarında «hayâl-i beşeri kıracak o kadar hâller vardır ki, şimdi o yolda bir tiyatro oynatılacak olsa temâşâsına tahammül edecek bir millet bulunamaz» (Namık Kemal, 1886 / 1887).

Namık Kemal’e göre, aslında üç birlik prensibi, ancak Yunan tiyatroları için geçerlidir. Çünkü sahnede perde olmadığından oyunun akış seyrini değiştirmeye imkân yoktur. Bundan dolayı şairler, mecburen mekân birliğine ihtiyaç duymuşlardır. Aynı zamanda bir mekânda akış seyri devam eden bir vakanın bir günden fazla zamanı aşması, hem geleneğe hem de tabiata uyumsuzluğu söz konusu olacağından mekân birliği zarurî olarak zaman birliği şartını doğurmuştur. Yine bu şartlara bağlı olarak anlatılacak konunun ayrıntılardan arınmış olması gereği, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yoksa Avrupa’nın en büyük bilgi ustası Sophocles ve insanlığın hikmet konusunda ilk hocası addolunan Aristoteles, eğer bu zamandaki teknik kolaylıkları görselerdi elbette değerlendirecekler ve ‘hürriyet nurlarından yaratılmış olan şairane hayali’ yirmi dört saatlik bir zamanın kaydı altına almak ve ‘iki yüz kırk arşınlık bir mekân’ a hapsetmek isteyeceklerdi.

SONUÇ

Tiyatro üzerine görüşlerini dile getirirken, Namık Kemal’in klâsisizm ve romantizmin tesirinde kaldığı dikkat çekmektedir. Çünkü hem klâsisizmde hem de romantizmde konuların tarihten seçilmesi ve milleti tarih şuuru etrafında bir uyanışa yönlendirme arzusu vardır. Namık Kemal de bunu dener; ahlâk ve âdet bakımından Molière ve Corneille’in eserlerinin okunmasını teklif eder. Ancak daha çok Victor Hugo’nun, do- layısıyla Fransız romantizminin esaslarına bağlı kalır.

Namık Kemal’in tiyatronun hedefini zevk vererek eğlendirmek şeklinde belirlemesi, klâsisizmden etkilendiğini gösterir. Nitekim klâsikler de sanatın hedefini zevk vererek eğlendirmek olarak

belirlemişlerdir. Klâsisizmde bir sanatçı tabiatı taklit ederek, insan şuurunu değerlendirir ve ona varabileceği en son hakikat noktasını gösterir.

Klâsisizmin insanı ideâle yönelten bu çıkış noktası, Namık Kemal'in tiyatroyu zevk vererek eğlendiren, bilgi ve kültürü artıran bir sanat şubesi olarak insanı tehlike ve kötülüklerden kurtarıp onu ahlâkî bakımdan en olgun seviyeye yükselten okul olarak görmesine zemin hazırlamıştır.

Yine klâsisizmin konuların ahlâkî değerleri ön plana çıkarması ve en ideal olanı en somut şekilde aksettirmesi prensibi de, Namık Kemal'in tiyatroyu eğlencelerin en edibane ve faydalısı olarak görmesine, tiyatronun insanlığın ahlâkını bütün yönleriyle gözler önüne serdiğine inanmasına sebep olmuştur.

Namık Kemal'in, bütün millet fertlerinin bir araya gelip bir ahlâk kitabı yazmasına rağmen, ahlâkî bozuk bir kişiyi yola getiremeyeceğini; ancak bir edibin bir kaç güzel tiyatro eseri kaleme almasıyla bütün bir milleti terbiye edebileceğini söylemesi; yine Orta Oyununun Osmanlı cemiyetinin ahlâk ve törelerine uymamasına işaret etmesi ve bu oyunun edepsiz sözlerle dolu olduğuna dikkat çekmesi de bu bağlamda incelenebilir.

Namık Kemal, klâsik ve romantik tiyatro arasında karşılaştırma yapıp uzun bir tartışmada bulunurken, her iki edebî akımın esaslarına da vâkıf olduğunu göstermeye yetecek bir bilgi birikimi ortaya koyar. Nitekim Osmanlı edebiyatında tiyatronun ortaya çıkışından itibaren kaleme alınan oyunların romantizmin bakış açısı ve üslûbuyla yazıldığını söyleyen tenkitçi, bu tarzda yazılan eserlerin dünyanın her tarafında olduğu gibi Osmanlılar içinde de lâıyk olduğu rağbet ve kabulü kazandığını söyler ve buradan hareketle klâsik üslûpla yazılan eserlere ait konulara fazla girmeden 'üç birlik kuralı'nı tenkit eder. Tabiata bağlılığı açısından klâsisizmin değil, romantizmin ilkelerini benimser.

Klâsiksanateseri, «çokluktan oluşmuş birteklilik ve parçaların birbiriyle ve bütünle oluşturdukları bir ahenk cümbüşü»dür (Kantarcioglu, 1993). Bunun için klâsik yazarlar, edebiyatın insanı baxağılaştıran unsurlardan arındırılmasını ve yüce duygularla kuşandırılmasını temel bir pren-

si olarak benimserler; doğal olmayan hiçbir şeyi tasvir etmemeye gayret ederler. Namık Kemal ise, 'tabîî' kelimesine yüklediği manayı, romantizmin prensipleri arasından devşirir; 'tabîîlik'ten 'tabiat gibi düzensiz'liği anlar.

Namık Kemal'in üç birlik prensibine, edebî eseri ortaya konduğu zaman içerisinde değerlendirerek yerine göre mantıkî gerekçelerle karşı çıkması ve klâsik eserlerden üstün tutması, romantizmden büyük ölçüde etkilendiğini gösterir. O, klâsisizmi bazen kendi şartları içinde, bâzen de dışında değerlendirir. Bu akımın sanatçının elini kolunu bağlayan üç birlik prensibini hakikate uygun bulmadığı için tenkit eder. Alternatif olarak koyu bir romantik tavır sergiler.

Namık Kemal büyük ölçüde Victor Hugo'nun tesiri altındadır. Kendi eserlerinde bu romantik tavrını en net şekliyle ortaya koyar. Nitekim kendisinin *Celâleddin Harzemşâh* piyesi ile Victor Hugo'nun *Cromwel* draması arasında yoğun bir benzerlik vardır. Bu benzerlik, sadece iki dramın konularının tarihten alınmalarında ve işleniş tarzlarında değil, aynı zamanda her ikisinin önsözlerindeki tiyatro anlayışındadır.

Yine Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* piyesi ile Victor Hugo'nun *Hernani* piyesleri, olay örgülerinin düzenlenişi ve üslûpları bakımından aynı romantik anlayışın örnekleridir.

Namık Kemal 'hayalî' ve 'tarihî' tiyatroları konu bakımından değerlendirirken bir çelişkiye düşer. Çünkü o, klâsik tiyatronun konularını tarihten alması şartını 'muâheze' ederken, bu oyunlarda 'köpek', 'kundura' gibi çirkin kelimelerin kullanılmayacağını belirtir ve bu akımın taraftarı olan bazı Fransız tenkitçilerinin eski asırların tarihlerinde oyunlaştıracak vaka bulunmadığını söylediklerini, son devir vakalarından çıkardıkları oyunlarda ise çirkin kelime kullanmamaya; yani kavimlerin ahlâkını dejenere etmemeye azami derecede gayret gösterdiklerini nakleder. Burada eserin konusunun tarihten alınması fikrinin klâsisizm taraftarları arasında dahi benimsenmemesini, klâsisizmi 'muâheze' ederken kendisinin ne kadar haklı olduğunu göstermek için kullanır. Ancak aynı zamanda kendi görüşleriyle çelişecek bir tavır sergiler ve sırf klâsisizmi tenkit etmek isterken, konuların tarihten alınabileceği şeklinde kendinin de benimsediği görüşü reddeder. Nite-

kim *Celâleddin Harzemşâh*'ta tarihten hiç ayrılmadığını, ancak ayrıntılarda bir takım tasarruflarda bulunduğunu sebeplerini sıralayarak açıklayan, bizzat kendisidir.

Burada her ne kadar klâsisizmin karşısında gözüke de, yine bu edebî akımın malzemesini kullanarak çıkış yapmakta ve bunu romantik bir tavırla ortaya koymaktadır. Nitekim Corneille tarafından ortaya konulan esasları arasında, klâsisizm eskileri taklit etmeyi ve onları izlemeyi ilk kural olarak kabul eder. Ancak seyircisini etkilemek için bir trajedi yazarı olağanüstü konular seçmek ve gerçeğe benzer şekilde işlemek zorundadır. Onun için konular tarihten alınmalıdır. Çünkü ancak tarihin süzgecinden geçmiş olan konular trajedi yazarını gerçeğe yaklaştırır ve olağanüstü konu seçmesini kolaylaştırır. Romantizmde de, sanatçı ele aldığı konuyu ya tarihten ya da günlük

vakalar arasından seçer. Yine Namık Kemal'in hayranı olduğu Shakespeare, konularını İngiliz tarihinden alan on oyun kaleme alır.

Namık Kemal burada, aynı fikirleri kendi görüşüymüş gibi ortaya koyar, benimser; ancak klâsisizmin esaslarını, romantizm adına klâsisizme karşı kullanır. Romantiklerin millî tarih anlayışı bakımından, klâsikler ile fazla bir fikir ayrılığına düşmediklerini göz ardı eder.

Namık Kemal, tiyatroya ahlâkî olma yönünde bir fonksiyon yüklerken, klâsiklere yaklaşır. O da klâsikler gibi, tiyatro eserinde seyircinin ahlâkî durumunu gözden geçirmesine imkân hazırlayan ahlâkî öğelerin işlenmesini gerekli görür. Tiyatronun eğlendirerek öğretti bir edebî tür olduğunu söylerken de, klâsiklerin tiyatro eserine yüklediği gayeyi Türkçe de dile getirmiş olur.

KAYNAKLAR

- AKI, Niyazi; (1989), **Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi**, C. I, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- AKYÜZ, Kenan; (1990), **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri**, İnkılap Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul.
- AYAN, Hüseyin; (1975), Namık Kemal'in "**Celâleddin Harzemşah**" adlı eserinin 4. Baskısı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- BANARLI, Nihâd Sâmî; (1989), **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- GÖÇGÜN, Önder; (1987), **Namık Kemal**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İzmir.
- KANTARCIOĞLU, Sevim; (1993), **Edebiyat Akımları ve Temel Metinler**, Ankara.
- NAMIK KEMAL; (1288 / 10 Ocak 1873), "Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara", **Hadîka Gazetesi**, nr. 33.
- NAMIK KEMAL; (1289 / 1 Nisan 1873), "Tiyatro", İbret, nr. 127.
- NAMIK KEMAL; (1302 / 1886 – 1887), "Mukaddime-i Celâl", **Mecmua-i Ebuzziyâ**, C. IV İstanbul.
- ÖNERTOY, Olcay; (1980), **Edebiyatımızda Eleştiri Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemleri**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; (1988), **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul.
- TANSEL, Fevziye Abdullah; (1949), **Hususi Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hamid**, İstanbul.
- TANSEL, Fevziye Abdullah; (1967), **Namık Kemal'in Mektupları**, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- YETİŞ, Kâzım; (1996), **Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları**, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- YILMAZ, Durali; (1990), **Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara. olur.

NAMIK KEMAL'S OPINIONS ON THEATRE

Nazir AKALIN
18 Mart University

ABSTRACT

Namık Kemal is under influence of Classicism & Romanticism in his critics of theatre. As in the Classicism & Romanticism, he desires that the subjects in the theatre should be chosen from history to provoke the historical consciousness of the people. Like Classics he sees the theatre as a kind of art which gives pleasure. Yet, in criticizing the "three unity rule" of Classicism, his basic references are the principles of Romanticism. When he attributes morality to the theatre, he thinks like Classics. He wants that the contents of the works of the theatre should be filled with the subject which lays a ground for the moral maturing of the beholder. In this article a comparison is made between Namık Kemal's writings on theatre and his western oriented theatrical patterns.

Key Words:

Namık Kemal, Critic, Theatre, Literary Currents, Moral, History & Romanticism, Classical Theatre.

Взгляд Намык Кемалья на театр

Назир Акалын

Докторант университета им. 18 Марта

РЕЗЮМЕ

Внимание у многих историков литературы привлекает то, что Намык Кемаль из всех литературных видов уделяет большее внимание театральным произведениям. Тот факт, что наряду со своим произведением “Мукаддimei Джеляль” автор написал множество статей, посвященных проблемам театра и анализу театральных произведений, служит доказательством его огромной любви к театральным произведениям и то, что он придает им большое значение.

Эта статья – попытка критическим взглядом определить какие образцы литературных течений Намык Кемаль использовал в своих рассуждениях о театре.

В своей критике театральных произведений Намык Кемаль находится под влиянием классицизма и романтизма. Как и все классики и романтики он желает чтобы темы произведений были взяты из истории, чтобы народ шёл к пробуждению через историческое самоосознание. Как и классики он смотрит на театр как на вид искусства, который развлекает, доставляя удовольствие. Однако, критикуя правило о трёх единствах классицизма он признаёт преимущество принципов романтизма. Придавая нравственное понятие театру он мыслит как классик. Намык Кемаль желает, чтобы в театральных произведениях имели место те темы, которые бы создавали основу для нравственного совершенствования зрителей.

Ключевые слова:

.Намык Кемаль, театр, романтизм, классицизм, критика.

AVUSTURYALI TÜRKOLOG HERBERT JANSKY'NİN “LEHRBUCH DER TÜRKISCHEN SPRACHE” ADLI ESERİNE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Dr. M. Sani ADIGÜZEL

Gazi Üniversitesi, Araştırma Görevlisi

ÖZET

Türkçenin yabancılara öğretimi alanında yazılan kitaplar, işin tabiatı gereği daha çok yabancılar tarafından yazılmıştır. Bu yabancıardan biri de Avusturyalı Türkolog Prof. Dr. Herbert Jansky'dir. Jansky, uzun yıllar Viyana'da Öffentliche Lehranstalt für Orientalische Sprachen'de Türkçe öğreticiliği yaptıktan sonra, buradan elde ettiği tecrübelerle dayanarak Türkçe öğretiminin birinci kademesi için “Lehrbuch der Türkischen Sprache” adlı eserini kaleme almıştır. İlk baskısı 1943'te yapılan bu eser, gördüğü ilgiye paralel olarak 1986 yılına kadar tam 11 baskı yapmıştır. Herbert Jansky, Lehrbuch der Türkischen Sprache adlı eserini Avusturyalılara Türkçe öğretmek amacıyla Almanca olarak yazmıştır ve dolayısıyla söz konusu eserin hedef kitlesi Türkçe öğrenmek isteyen Avusturyalılar ile Almanca bilen yabancılardır.

Türkçe öğretiminin cümle düzeyinde ele alındığı ve dolayısıyla küçük okuma parçaları ve diyalogların yer almadığı Lehrbuch der Türkischen Sprache, pedagojik bir gramerdir. Eserde Türkçe öğretimi toplam 82 ders olarak plânlanmıştır.

*Türkçenin en önemli özelliği, ses sisteminden sonra eklerdir. Eserde Türkçenin son-
dan eklemeli bir dil olmasından dolayı bu 82 dersin plânlanmasında, bu iki özellik göz
önünde tutulmuş ve seslerden hemen sonra belli bir sıra gözetilerek ekler ele alınmaya
başlanmıştır. Eserde sıklık durumu dikkate alınarak toplam 85 çekim ve yapım ekine yer
verilmiştir.*

*Kelimeler sıklık durumuna göre seçilmiştir. Bu çerçevede 2000 dolayında Türkçe
kelime seçilmiş ve bu 2000 kelime toplam 82 ders arasında dağıtılarak cümle içinde
öğretilmeye çalışılmıştır.*

*Gramer-tercüme metodunun esas alındığı “Lehrbuch der Türkischen Sprache”, çok
çeşitli öğretim ve alıştırmaya teknikleri kullanılarak öğretimin tek düzelikten kurtarılmaya
çalışıldığı bir eser hüviyeti arz etmektedir.*

Anahtar Kelimeler:

Herbert Jansky, Türkoloji, Türkçe Öğretimi,
Yabancı Dil Olarak Türkçe, Gramer-Tercüme Metodu, Avusturya.

GİRİŞ

Türkolojinin en önemli konusu hiç şüphesiz ki Türk dilidir. Türkologlar sadece Türk dilini incelemekle yetinmemişler, aynı zamanda Türkçenin öğretimi konusunda da yakından ilgilenmişlerdir. Bu Türkologlardan biri de 1898-1981 yılları arasında yaşamış olan Avusturyalı Türkolog Prof. Dr. Herbert Jansky'dir. Jansky, uzun yıllar Viyana'da, çok sayıda Avusturyalı-Macarlar tanlı diplomatın yetiştiği Öffentliche Lehranstalt für Orientalische Sprachen'de, Türkçe öğreticiliği yaptıktan sonra, burada elde ettiği tecrübelerle dayanarak, Türkçe öğretiminin birinci kademesi için, "Lehrbuch der Türkischen Sprache" * adlı eserini kaleme almıştır (Jansky, 1986).

Adını Türkçeye "Türk Dilini Okuma Anahtarı" şeklinde tercüme edebileceğimiz "Lehrbuch der Türkischen Sprache" 1943'ten 1986 yılına kadar gördüğü ilgiye paralel olarak tam 11 baskı yapmıştır. İlk baskısı 1943'de yapılan bu eserin söz konusu baskılarından 10'u Jansky hayatta iken, 1'i ise vefatından sonra Angelika Landmann tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şekilde 1986 yılında xapılmıştır. Jansky'nin vefatından beş yıl sonra yapılan bu baskının tashihlerini ise Prof. Dr. Annemarie von Gabain yapmıştır.

Bu çalışmada eserin 1986 yılında yapılan son baskısı esas alınmıştır. Jansky'nin söz konusu eseri, Emile Missir tarafından, 1949 yılında, "Introduction au Turc" ve "Eléments de langue turque" adlarıyla iki cilt hâlinde Fransızcaya adapte edilmiştir (Jansky, 1949).

Herbert Jansky'nin yukarıda adı geçen eserinden Türkiye'de ilk defa bahseden Reşit Rahmeti Arat olmuştur (Arat, 1955). Arat, **Türkiyat Mecmuası**'nda söz konusu eserin 2. baskısı ile ilgili olarak bir tanıtma ve tenkit yazısı yayımlamıştır. Arat'ın eserle ilgili tenkitleri Jansky tarafından fazla vakit kaybedilmeden

cevaplandırılmıştır. Jansky; Arat'a, "Türkolojide Dil Tarihi ve Dil Dersleri" başlıklı bir yazıyla cevap vermiştir (Jansky, 1956).

Jansky, eserlerinin biri dışında hepsini tamamen Almanca kaleme almıştır. Onun Türkçe olarak kaleme aldığı tek eseri, Zeki Velidi Togan Armağanı'nda yer alan "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad" adlı makalesidir (Jansky, 1955).

Jansky'nin 1981'de vefat etmesi üzerine onunla ilgili Türkiye'deki öğrencilerinden Prof. Dr. Abdurrahman Güzel (Güzel, 1983) ve Dr. Emel Esin (Esin, 1982) tarafından birer tanıtma yazısı yayımlanmıştır. Ayrıca Güzel tarafından Jansky'nin bir makalesi de Türkçeye çevrilmiştir (Güzel, 1977).

HERBERT JANSKY'NİN TÜRKÇE ÖĞRETİM METODU

Herbert Jansky, LTS adlı eserini, Avusturyalılara Türkçe öğretmek amacıyla gramer tercüme metoduna göre yazmıştır. Zaten bütün dünyada 1840'lardan bu eserin yazıldığı 1940'lara kadar yabancı dil öğretimine gramer-tercüme metodu hakim olmuştur (Aydın, 1996). Jansky'nin 25 yıllık bir Türkçe öğrenim ve öğretim faaliyetine dayanan LTS adlı eserinin ilk baskısı, yukarıda da belirtildiği gibi, 1943 yılında yapılmıştır. Elbette metotlar genel öğretim çizgilerini belirlediği için, bu metodun Türkçeye uygulanmış olan şekline uygulayıcısının adıyla "Herbert Jansky'nin Türkçe Öğretim Metodu" denilmesi daha uygun düşmektedir. Zaten metotlar konusunda yapılan değerlendirmeler, uygulayıcıları dikkate alınmadığı sürece, çok fazla bir kıymet ifade etmezler.

Eser hiç Türkçe bilmeyenlerin öğrenme ihtiyaçları göz önünde tutularak hazırlanmıştır. Eserde çocukların değil, yetişkinlerin öğrenilebilirlik düzeyleri esas alınmıştır. Eserin muhatabı olan yetişkinler kendi ana dillerinin gramerini en az

*Bundan böyle bu eser için LTS kısaltması kullanılacaktır.

orta öğretim düzeyinde bilmesi gereken yetişkinlerdir.

Türkçe'nin Türkiye'de yabancılara öğretimi ile Türkiye dışındaki yabancılara öğretimi arasında fark vardır. Türkiye'de yapılan öğretimde ister istemez Türkçe konuşma öğretimi ön plâna çıkmakta, Türkiye dışında ise konuşma öğretiminin yerini Türkçe okuma ve anlama almaktadır. Esasen Türkçe bilinmeyen ortamlarda Türkçenin konuşulması da mümkün değildir. Bu yüzden okuma-anlama daha ağırlıklı hâle gelmektedir.

Yabancı dil öğretiminde kullanılan temel kitapların gramer, alıştırma, sözlük ve cümle kitabı (konuşma kılavuzu) gibi kitaplardan meydana geldiği düşünülürse, Herbert Jansky'nin LTS adlı eserinin bu dört temel kitabın özelliklerini bünyesinde taşıyan bir eser olduğu ve söz konusu eserde Türkçe okuma faaliyetine öncelik verildiği söylenebilir.

Türkçe öğretiminin cümle düzeyinde ele alındığı LTS, pedagojik bir gramerdir. Eserde Türkçe öğretimi toplam 82 ders olarak plânlanmıştır. LTS yazılırken ve LTS'deki derslerin sıralaması yapılırken, 80 derslik sıralamaya geçmeden önce, bu sıralamada yer alan bütün dersleri ilgilendiren "Harfler ve Telâffuzları" ve "Ünlü Uyumu, Sayı Kelimeleri, Son Ek Teşkili"ne, iki müstakil ders olarak en başta yer verilmiştir:

Harfler ve Telâffuzları

Ünlü Uyumu, Sayı Kelimeleri, Son Ek Teşkili

1. Belirli ve Belirsiz İsimler. İsimlerin Çokluk Şekilleri. İsmi Bulunma Hâli
2. "Var" ve "Yok" Kelimeleri. Sıfat
3. Tam ve Yarım Saatler
4. Soru Cümleleri
5. Ek Fiilin Geniş Zaman 3. Şahıs Ekleri
6. -daş ve -hane ile Biten İsimden Türemiş İsimler
7. Ek Fiilin Geniş Zaman 1. ve 2. Şahıs Ekleri
8. -ci ile Biten İsimden Türemiş İsimler

9. Şimdiki Zaman
10. "İstemek" Yardımcı Fiili
11. İsmi Uzaklaşma Hâli
12. İsmi Yaklaşma Hâli
13. -li ve -siz ile Biten İsimden Türemiş İsimler
14. İsmi Yükleme Hâli
15. İsmi İlgi Hâli
16. Gerekliklik Kipi
17. 1. ve 2. Şahıs İyelik Ekleri
18. Hitap ve Nezaket Şekilleri
19. Sıra Sayıları
20. 3. Şahıs İyelik Ekleri
21. İlgi ve İyelik Eki Almış Yapılar
22. İsimlerin Teşkili ile İlgili Hususiyetler
23. Kesir Sayıları
24. Görülen Geçmiş Zaman
25. Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı ve "Var" ve "Yok" Kelimeleri
26. İşaret Zamirleri
27. Şahıs Zamirleri
28. -ki ile Biten İsimden Türemiş İsimler
29. Birleşik İsimler
30. Ülke, Millet ve Dil İsimleri
31. -ce, -cik ve çağız ile Biten İsimden Türemiş İsimler
32. Duyulan Geçmiş Zaman
33. Ek Fiilin Duyulan Geçmiş Zamanı ve "Var" ve "Yok" Kelimeleri
34. Belirsiz Hâlden Sonra Gelen Çekim Edatları
35. Mastar Eki: -mek
36. Karşılaştırma Sıfatı. Pekiştirme Sıfatı
37. -lik ile Biten İsimden Türemiş İsimler
38. Gelecek Zaman
39. Yaklaşma Hâlinden Sonra Gelen Çekim Edatları
40. Dönüştürme Zamiri
41. İşteşlik Zamiri
42. -iş ve -ici ile Biten Fiilden Türemiş İsimler

43. Geniş Zaman
44. Geniş Zamanın Olumsuz Şekli
45. Uzaklaşma Hâlinde Sonra Gelen Çekim Edatları
46. Zaman Kavramları
47. -ip ile Biten Zarf-Fiiller
48. Üleştirme Sayıları
49. Emir Kipi
50. İstek Kipi
51. İlgi Hâlinde Sonra Gelen Çekim Edatları
52. Geniş Zaman Sıfat-Fiili
53. Görülen Geçmiş Zaman Sıfat-Fiili
54. Gelecek Zaman Sıfat-Fiili
55. -erek ile Biten Zarf-Fiiller
56. -e ile Biten Zarf-Fiiller. Saatlerden Geriye Kalanlar
57. Yeterlik Fiili
58. Yeterlik Fiilinin Olumsuz Şekli
59. Yardımcı Fiiller
60. Edilgen Çatı
61. İşteş ve Dönüştürücü Çatı
62. Ettirgen Çatı
63. -me ile Biten İsim-Fiiller
64. -dik ile Biten İsim-Fiiller
65. -ecek ile Biten Zarf-Fiiller
66. -ince ile Biten Zarf-Fiiller
67. -dikçe ile Biten Zarf-Fiiller
68. -eli ile Biten Zarf-Fiiller
69. "idi" ile Birleşik Fiil Şekilleri
70. "imiş" ile Birleşik Fiil Şekilleri
71. -ken ile Biten Zarf-Fiiller
72. -le ile Biten İsimden Türemiş Fiiller
73. Potansiyel Şart Kipi
74. Ek Fiilin Şartı ve "Var" ve "Yok" Kelimeleri
75. Gerçek Şart Kipi
76. Gerçek Olmayan Şart Kipi
77. "Olmak" Yardımcı Fiili ile Teşkil Edilen Birleşik Fiiller

78. -mektense ve -cesine ile Biten Zarf-Fiiller
79. -meden ve -meksizin ile Biten Zarf-Fiiller
80. "ki" Edatı (*Jansky, 1986*).

LTS'yi Fransızcaya adapte eden Missir, yabancılar için Türkçe öğrenmenin zorluğunu bu sahada kullanılan kitapların yeteri kadar pratik olmamasına bağlar ve söz konusu kitaplarda bir dilin öğrenilmesindeki psikolojik şartların ve ezberleme kurallarının dikkate alınmadığı tespitinde bulunur. Missir'e göre Türkçeye yeni başlayan öğrenciler için Türkçenin en sık kullanılan kelimeleri esas alınarak hazırlanmış olan LTS'nin klâsik gramer çerçevesini aşan tarafları şunlardır:

1. Gittikçe artan karışıklıkları belli bir sıraya göre vermek,
2. İfadenin nüanslarına yavaş yavaş ulaşabilmek için çok kullanılan temel fonksiyonlardan başlayarak öğretmek (*Jansky, 1949*).

LTS'de gerek dersler ve gerekse bunlarla ilgili alıştırmalar hazırlanırken günlük hayatta çok kullanılan cümlelerin seçilmesine dikkat edilmiştir. Çünkü yabancı dil öğretiminde günlük dili anlayıp konuşabilecek duruma gelmedikten sonra öğrenilen dili geliştirme imkânı yoktur. Özakpınar, bu konuyu çocuklar ve yetişkinler açısından şöyle değerlendirmektedir:

"Her şeyin başı bu. Hiç değilse 7 yaşındaki bir çocuk düzeyinde dili öğrenmek kâfi. Ama bu çatı lâzım. Kelime vb. edinmekten çok ayrı bir şey bu. Benim kanaatimce dilin, edinilmesi en zor kısmı da bu. Vokabüleri istediğiniz kadar genişletebilirsiniz, ama basit bir gündelik dili edinmeden bina kurmaya imkân yoktur. Bu bakımdan yaşayan, canlı, basit insanların konuştuğu dile 500 kelimelik seviyede de olsa hakim olduktan sonra derece derece ileri gidilebilir.

Burada tabîî büyük bir psikolojik güçlük var. Yabancı dilin öğretilceği insan çocuk değilse

psikolojik bir problem ortaya çıkar. Çocuk anadilin yapısına endüksiyon yoluyla varır. Muhakemesi gelişmiş ve anadilini kazanmış olan yetişkin artık bu endüksiyon yolunu kullanmak için psikolojik bakımdan iyi bir süje değildir. Sabırsızdır bir defa, ikincisi çocuk gibi bihaber olarak endüksiyon yapma yoluna gidemez, çünkü bütün dillerin kendi anadili gibi bir kaideler sistemi olduğunu bilir. Ve derhal mantık yoluyla bu kaideyi öğrenmek ister. Bütün problem burada.” (Özakpınar, 1977).

Jansky’nin, LTS’de, Özakpınar’ın bir yabancı dil öğrenmeye yeni başlayanlar için yukarıda çerçevesini çizdiği ölçütleri Türkçeye tatbik etmeye ve gerek derslerde, gerekse bunlarla ilgili alıştırmalarda onun bu konuda belirttiği muhtemel güçlükleri mümkün mertebe ortadan kaldırmaya çalıştığı söylenebilir. Nitekim Jansky, pratik amaçlara hizmet etmesi gerektiğini belirttiği kitabıyla ilgili yaptığı bir değerlendirmede kitapta herkesin bildiği günlük dili esas aldığını şöyle belirtmektedir:

“Kitaptan, Türkçe okumaya, yazmaya ve konuşmaya başlanmadan önce, herkes tarafından kayıtsız şartsız bilinmesi gereken şeylerden daha çoğunu ihtiva etmesi beklenmemelidir ve zaten ihtiva etmemesi de gerekir. Kim ki bu kitap-taki konuları hakikaten etraflı olarak baştan sona kadar tetkik ve hazmederse, bu kitap ona çok büyük bir zaman israfı olmadan, zahmetsiz erişilmesi güç hedeflere ulaşmasında gerçek başarıyı sunacaktır.” (Jansky, 1986).

Jansky, bir başka yerde, R. Rahmeti Arat’ın LTS’nin 2. baskısı üzerine kaleme aldığı tenkit ve tanıtma yazısına cevaben yazdığı “Türkolojide Dil Tarihi ve Dil Dersleri” adlı makalesinde, bu konudaki görüşlerini, biraz daha etraflı bir şekilde dile getirmektedir. Yaşayan bir dilin ders kitabı nasıl olmalıdır şeklindeki bir soruya cevap teşkil eden bu görüşler maddeler hâlinde şöyle sıralanabilir:

1. Ders kitapları her zaman olduğu gibi şimdi de dil öğrenene dil konusunda derinleşmeden ziyade genişleme teşekkülü sağlamalı,
2. Öğrenciye öğrendiği dilin şekil bilgisi söz

dizimi içinde vermeli ve söz dizimi ilgili diğer temel bilgileri öğretmeli,

3. Öğrenciye yabancı dilin yeterli ve güvenilmeyen teşkillerinin bağımsız oluşumu için temel vazifesi gören kuralları öğretmeli,
4. Ertelenmesi mümkün olmayan istisnaları kaydetmeyi, öğrenciye ezberletmeyi ve en azından şüpheli durumlarda kendisine başvurmaya öğretmeli,
5. Yaşayan dili en yüksek tekâmül derecesine kadar öğrenmek isteyen herkese faydalı ve bu amaca da tamamen uygun olmalı,
6. İlmî gelişmelere yetişmeye çalışan herkese, daha sonra genişletilebilir bilgiler ve oluşturulabilir prensipler sunmalı,
7. Kitap aktif kelimelerin mümkün olduğu kadar büyük bir stokunu bünyesinde toplamalıdır (Jansky, 1956).

LTS, Jansky’nin yukarıda sıraladığı öl-çülere riayet edilerek hazırlanmış bir ders kitabıdır. LTS’de derslerde verilen bilgiler ve dolayısıyla bunlarla ilgili alıştırmalar öğrencinin yabancı dil bilgisini inşa etmesine imkân sağlayacak şekilde birbiriyle bağlantılı olarak düzenlenmiştir.

LTS’de Türkçe öğretimi cümle düzeyinde ele alınmıştır. Diğer ders kitaplarında yer alan küçük okuma parçaları ve diyalog alıştırmalarının LTS’de yer almamasını, Türkçe nin yapısına ve ruhuna aykırı olduğu gerekçesiyle açıklayan Jansky, bu konudaki eleştirilere karşı kitabını şöyle savunmaktadır:

“Kitabın savunması şöyle yapılabilir: Diğer dil ders kitaplarında yer alan küçük okuma parçaları ve diyalog alıştırmalarının bu kitapta yer almamasının sebebi Türkçenin yapısı ve ruhu ile ilgilidir. Türkçe yapı ve ruh bakımından Almancaya ve dolayısıyla Hint-Avrupa dillerine o kadar yabancıdır ki, Türkçenin temel kurallarını bilmeyen bir yabancı Türkçe bir cümle bile kurması mümkün değildir. Çünkü bir Türkçe cümlede Türkçenin bütün kurallarını bulmak kabil-

dir. Bu yüzden Türkçeye yeni başlayan öğrencilere böyle basit Türkçe alıştırmalar verilmesine karşıyım. Bu tamamen boşuna bir zaman kaybı olduğu gibi, aç birine ekmek yerine havyar vermek gibi anlamsızdır. Ama temel kurallar iyice işlenip hazmedildikten sonra, bundan sonraki hedeflere ulaşmak, büyük emek ve zaman harcanmasını gerektirmeden başarılacaktır.” (Jansky, 1986).

Vandewalle de Avrupalılara Türkçe öğretiminde karşılaşılan en büyük güçlük olarak Türkçe cümle yapısını gösterir ve bu güçlükleri şöyle sıralar:

1. Avrupalı ana dilinde cümlelerin başına yakın bir yere koyduğu fiili Türkçede cümlelerin sonuna,
2. Ana dilinde bir fiil veya ismin arkasına koyduğu yan cümleyi Türkçede onların önüne,
3. Ana dilinde bir ismin önüne koyduğu edatı Türkçede o ismin arkasına,
4. Ana dilinde bir ismin ardına koyduğu tamlayıcı Türkçede o ismin önüne koy- mak zorunda kalır (Vandewalle, 1998).

Türkçe cümle yapısını Almanca, İngilizce ve Arapça ile karşılaştıran König ise bu dillerdeki söz dizimini şöyle formüle eder:

“Türkçe’de fiiller halleri ancak sol yöne doğru belirler, ve bundan dolayı Türkçe’deki sözcük dizilişi özne-nesne-fiil şeklinde oluşturulmaktadır. (Uluslararası bir deyim göre, Türkçe bir ‘SOV dili’dir; ‘S’ bkz. ‘subject’, ‘O’ bkz. ‘object’, ‘V’ bkz. ‘verb’.) Buna karşılık Almanca ve İngilizce bir SVO dili’dir. Arapça’da ise bir VSO sözcük dizilişi vardır” (König, 1993).

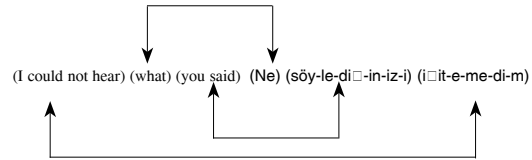
Elbette bu dizilişlerde söz konusu dillerin aldıkları tavırda eklerin mi, yoksa kelimelerin daha belirleyici olduğu hususuna işaret etmekte yarar vardır. Türkçe cümle kuruluşunda kelimelerin sırasından ziyade eklerin daha belirleyici

olmasına karşılık İngilizcede ve Almancada ise kelimelerin cümledeki sırası söz diziminin esasını teşkil etmektedir (Ekmekçi, 1983).

Charles Wells bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Genel olarak konuşma dilinde herhangi bir Avrupa dilinde uzun bir cümle ile ifade edilen şey Türkçede birkaç kelime ile karşılanabilir. Örnek olarak “The book which I have written” ifadesi Türkçede “yazdığım kitap” gibi karşılanabilir. Aslında, Avrupa dillerinde konuşmada sürekli başvuru ve tekrarlanan şahıs zamirleri, iyelik ve bağlaçlar Türkçede belli başlı çekimli fiillerle halledilir” (Wells, 1879’dan Çelik, 1996).

Meselâ İngilizce ve Türkçe açısından bu durum şöyle bir şema ile gösterilebilir: (Sarter, 1969)

Türkçenin söz konusu özelliklerini, Türkçenin İngilizceden üstünlüğü olarak değerlendiren Mümin Köksoy ise; dil bilimine göre, bu iki dil arasında şöyle bir karşılaştırma yapılabileceği görüşündedir:

“Dilbilimi bakımından Türkçe ile İngilizce karşılaştırıldığında Türkçe’nin daha sağlam bir gramer yapısına, çok esnek ve güçlü bir kelime türetebilme özelliğine, fiillerde kelimenin içine ve sonuna yerleştirilen birkaç harfle fiillere çok daha fazla anlam yükleyebilme potansiyeline sahip olduğu görülür. Ayrıca Türkçe, okunması ve yazması son derece basit, grameri mantıklı bir dildir. Okunduğu gibi yazılmakta, yazıldığı gibi okunmaktadır. Her harf telaffuz edilmektedir. Türkçe gramerinin mantığı karşısında İngilizce’nin mantıksızlığı, Türkçe’nin esnekliği ve

kıvraklığı yanında İngilizce'nin hantallığı, Türkçe'nin fonetikliği yanında İngilizce'nin kuralsızlığı, Türkçe'yi İngilizce karşısında çok üstün kılmaktadır" (Köksöy, 1999).

LTS'de hem derslerin işlenişi hem de bunlarla ilgili alıştırmaların verilmesi sırasında yukarıda belirtilen hususların dikkate alındığı söylenebilir. Çünkü LTS Türkçenin bütün ifade şekilleri ve problemleri ile iç içe geçen uzun bir öğrenim ve öğretim faaliyetine dayanılarak hazırlanmıştır (Jansky, 1986).

Türkçe okuma parçaları ve diyaloglara yer verilmeyen eserde okuma faaliyeti için sadece cümlelerin yetersiz olduğu düşünülerek cümleler arası ilişkilerin görülebilmesi amacıyla yerine göre bir iki cümle birbiriyle bağlantılı olarak art arda verilmiştir.

Kelimelerin mutlaka cümle içinde öğretilmesi esas alınan eserde, cümleler en az kelimedenden başlayarak git gide genişleyen bir yapı olarak düşünülmüştür. Öğrenci başlangıçta öğrendiği basit bir cümle ile ileride yeni kelimeler ilâve edilmiş ve bu sefer anlamı daha da genişlemiş olarak tekrar karşılaştırılmıştır.

Bilindiği üzere Türkçenin en önemli özelliği ses sisteminden sonra eklerdir. Eserde derslerin plânlanmasında bu iki özellik göz önünde tutulmuş ve seslerden hemen sonra belli bir sıra gözetilerek ekler ele alınmaya başlanmıştır. Eserde sıklık durumu dikkate alınarak toplam 85 çekim ve yapım ekine yer verilmiştir.

LEHRBUCH DER TÜRKISCHEN SPRACHE' YE GÖRE TÜRKÇE EK ÖĞRETİMİ

Türkçe öğretimi büyük ölçüde eklerin, özellikle de çekim ekleri dediğimiz kelimeler arasındaki çeşitli münasebetleri sağlayan ve böylece cümle teşkilini gerçekleştiren eklerin öğretimi demektir.

Eklerde Çok Şekillilik

Ekler kelimelere tâbi oldukları için ek öğretiminin ekin getirildiği kelimedenden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. LTS'de bu durum dikkate alınarak ek öğretimine geçmeden önce Türkçede eklerin getirildiği kelime tabanı izah edilmiştir. Bu izah da Türkçe kelimeler kök bakımından isim ve fiil olmak üzere ikiye ayrıldığı için hem isim bakımından hem de fiil bakımından yapılmıştır.

Ancak yabancılara Türkçe öğretiminde eklerin getirildiği kelime tabanının isim tabanı mı, yoksa fiil tabanı mı olduğunu izah ettikten sonra izah edilmesi gereken bir mesele daha vardır. O da kelime tabanı ister fiil olsun, isterse isim olsun Türkçede ünlü ve ünsüz uyumları bulunduğu için birçok ekin şeklinde, tâbi olduğu kelimenin durumuna göre meydana gelen değişiklikliğin belirtilmesi meselesidir. Bu durumda Türkçedeki ekleri çok şekillilik bakımından değerlendirmekte fayda vardır. Ergin'in yaptığı değerlendirmeye göre çok şekillilik bakımından Türkçedeki eklerin durumu şöyledir:

"Tek konsonanttan ibaret eklerin birer; geniş vokalli eklerin, başında karşılıklı konsonantlar bulunmayanların ikişer; bulunanların dörder; dar vokalli eklerin, başında karşılıklı konsonant bulunmayanların dörder, bulunanların sekizer şekli vardır" (Ergin, 1981).

Elbette birer istisna teşkil eden -yor,-ken, -ki gibi ekleri de tek şekilden ibaret ekler ve ünsüz uyumuna tâbi olmakla beraber ünlü uyumlarına tâbi olmayan -daş ekini ise iki şekilden ibaret ekler arasında değerlendirmek gerekir. Ancak LTS'de -yor eki, -yor şeklinde tek hece olarak değil, -iyor şeklinde iki hece olarak verildiği için ekin başında bulunan ve dar bir ünlüden meydana gelen birinci hecede getirildiği fiil tabanının son ünlüsüne göre değişiklik olmakta ve dolayısıyla bu ekin dört şekli ortaya çıkmaktadır: -iyor, -iyor, -üyor, -uyor.

Tek şekilden ibaret olan ve kelime tabanına getirilirken yardımcı sese ihtiyaç duyan başka

bazı ekler için de benzeri bir durum söz konusudur. Meselâ sonu ünsüz ile biten bazı fiil tabanlarına getirilen çatı eklerinde yardımcı seslerin eklerin bünyesine dahil edilmelerinden dolayı böyle bir durum meydana gelmiştir. Böyle bir duruma söz konusu eklerin fiillere doğrudan doğruya getirilmek istenmesi yol açmış olabilir. Meselâ edilgen çatı ekinin ünlü ile biten fiil tabanları için -n, -l ünsüzü ile biten fiiller için -in-, -ün-, -ın-, -un- ve diğer ünsüzlerle biten fiillere için ise -il-, -ül-, -ıl-, -ul- şeklinde olduğu belirtilmiştir. Dönüşlü ve işteş çatı ekleri için de durum bundan farklı değildir. Bu eklerin de ünlü ile biten fiiller için bir ve ünsüz ile biten fiiller için ise dört şekli vardır.

Yardımcı seslerin eklerin bünyesine dâhil edilip edilmemesinde pedagojik esasların belirleyici oldukları düşünülebilir. Çünkü LTS’de eklerin her hâl ve şartta yardımcı ses olarak kelime tabanına getirildiği durumlarda yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil edildiği görülmektedir.

LTS’de birden fazla şekli olan eklerin hangi şeklinin esas alındığına geçmeden önce bu konuda şimdiye kadar yapılan uygulamalara kısaca temas etmekte fayda vardır. Meselâ bu konuda ikişer şekilli eklerden fiilden fiil yapma eki -le- ve sekizer şekilli eklerden isimden isim yapma eki -ci ile ilgili birkaç örnek şöyledir:

1. Ekin bir tek şeklini belirtme ve başka şekillerinin de olduğunu göstermek için ünlüsünü veya ünsüzünü veya her ikisini birden farklı yazma: +IA (Akalın, 1995).
2. Ekin bütün şekillerini yazma: -la-, -le- (Ergin, 1981).
3. Ekin bir şeklini yazıp diğer şekillerini parantez içine alma: -la- (-le-) (Zülfikar, 1991).
4. Ekin sadece bir şeklini yazma: -le-. (Jansky, 1986).
5. Ekin ünsüzü veya ünlüsünün üstüne bir sayı koyarak bunlarda meydana gelen değişikliğin sayısını belirterek yazma: -le²-, -c² i⁴. (Tanış, 1988).
6. Ekin ünsüze göre değişen şekillerini ayrıca

yazıp, ünlüsüne göre değişen şekillerini hem ünlü üzerine bir sayı koyarak hem de parantez içine alarak yazma: -c i4 (-ci, -cü, -cı, -cu), -ç i4 (-çi, -çü, -çı, -çu) (Mughul, 1979).

LTS’de bu altı farklı uygulamadan dördüncüsü tercih edilmiştir. Öğrencinin karşısına önce ekin bir tek şekliyle çıkmış ve bu bir şekil verildikten sonra ekin diğer şekillerine geçilmiştir. Burada önemli olan aynı ekin çok şekillik yüzünden birden çok ek olarak görülmesinin önüne geçmektir. Aksi halde, bir ekin birden fazla ek olduğu şeklinde yanlış bir anlayışın doğmasına ve dolayısıyla bir ek yerine birden fazla ek öğrenilmesine yol açılmış olur ki, öğrenilecek unsurlar arttığı için bu konudaki zorluk da artar.

Ancak çok şekilli eklerde ekin herhangi bir şeklini esas şekil olarak belirlemek doğru değildir. Ekin belirlenen şeklinin seslerinin öğrencinin ana dilinde bulunan seslerden meydana gelmesi gerekir. LTS’de çok şekilli eklerde eklerin tek bir şeklinin belirlenmesinde öğrencinin ana dilinde bulunan seslerden hareket edilmiştir. LTS’de çok şekilli bütün eklerde eklerin birinci şekli için ekin ince sıradan şekli esas şekil olarak belirlenmiştir. Bu ince sıradan şekillerin ünlüleri arasında da ekin dar ünlülü şekli, ünsüzleri arasında yumuşak ünsüzlü şekli ilk ve esas şekil olarak tercih edilmiştir. Böyle bir tercihin yapılmasının sebebi, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen yabancı öğrencinin ana dilinde (Almancada) kalın sıradan ünlülerden ı’nın olmamasıdır.

Almanca’da ı sesi olmadığı için ekin i’li şekli tercih edilmiştir. Elbette önceliğin öğrencinin ana dilinde bulunmayan bir sesi bünyesinde taşıyan bir ek şekline verilmesi pedagojik açıdan da doğru değildir. Kaldı ki ekin böyle bir şekline yer verilmesi, bunun daha sonra getirilecek ekler üzerin de de belirleyici bir etkisi olacağından, söz konusu ekten sonra getirilen ek veya eklerinde öğrencinin ana dilinde bulunmayan ı ünlüsünün taşınması kuvvetle muhtemeldir.

Bu sebeple, öğrenciyi ilk anda eklerin birden fazla şekliyle karşılaşmamasına özen gösteril-

melidir. Çünkü aynı ekin birçok şekliyle karşılaşan yabancı öğrenci bunları ayrı ekler sanarak kafası karışabilir. Bunun önüne geçmek için de, önce bu eklerin bir şekli, ince sıradan şekli tercih edilmeli ve dolayısıyla bu eklerin getirileceği kelimeler de ona göre seçilmelidir. Elbette ekin bir şekli öğretildikten sonra diğer şekillerini öğretmek daha kolay olacaktır. Çünkü öğrenci bu konuda yapılan işlemi tek bir şekil üzerinde öğrenmiştir. Bundan sonra yapacağı iş, öğren diği bu işlemi, kurala göre gerekli değişikliği yaptıktan sonra, diğer şekiller içinde yapmaktan ibarettir.

LTS’de ekin bu bir şekli örneklerle açıklandıktan sonra, diğer şekillerine geçilmiştir. İsme getirilen eklerde biri ünlü ile, diğeri ünsüzle biten en az iki kelime örnek olarak seçilerek, ekin hem ünlü ile hem de ünsüzle biten kelimelere nasıl getirildiği gösterilmiştir. Çünkü ek teşkilinde yardımcı sesler büyük bir öneme sahiptir. Başlangıçta yardımcı ses almadan isme getirilen ekler tercih edilmiştir. Meselâ hâl eklerinden yardımcı ses almadan isme getirilen bulunma ve uzaklaşma hâlleri diğerlerinden önce verilmiştir.

Fiil çekiminde de yine ince sıradan bir fiil olan “gelmek” fiili bütün fiil çekimleri için örnek olarak seçilmiştir. Fiil çekimi, “gelmek” fiiliyle bütün yönleriyle yapıldıktan sonra diğer ünlü gruplarından fiillerin sadece birinci şahıslarıyla ilgili çekimlerine yer verilmiştir.

Ek öğretiminde isimlere getirilen ekler ve fiillere getirilen ekler bir arada ele alındığında şöyle bir yol takip edildiği görülmektedir:

1. Eklerin ince ve dar ünlülü veya ince ve geniş ünlülü şekli tek şekil olarak seçilmiştir.
2. Her iki kelime kategorisi için de ekin bir tek şekli esas alınmış ve o şekille ek öğretilmeden, diğer şekillere geçilmemiştir.
3. İsme getirilen ekler için biri ünlüyle, diğeri ünsüzle biten en az iki kelime örnek olarak seçilmiştir.
4. Fiil çekimlerinde fiilin sadece ince sıradan ve dar ünlülü şekli tercih edilmiştir. Bu fiil de

bütün çekimler için “gelmek” fiilidir. “Gelmek” fiilinin olumlu, olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru şekillerinde çekimi yapıldıktan

sonra, diğer ünlü gruplarının fiilleri için sadece 1. şahıslarda olumlu, olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru şekillerinin çekimi yapılmıştır.

5. Yapım ekleri konusunda da ekin her bir şekline göre örnek verilmesine çalışılmıştır.

Kelime öğretiminde olduğu gibi ek öğretiminde de hangi eklerin öncelikle öğretilmesi konusu büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla LTS’de yer alan eklerin alfabetik bir listesi hazırlanarak aşağıya çıkarılmıştır.

Eklerin Alfabetik Listesi

LTS’de 85 eke yer verilmiştir. LTS’de yukarıda da belirtildiği gibi eklerin sadece ince dar ünlülü ve yumuşak ünsüzlü şekli tercih edilmiş ve diğer şekiller kurallar çerçevesinde verilmiştir. Kurallara aykırı olanlar ise ayrıca belirtilmiştir.

LTS’de yer alan eklerin alfabetik olarak sıralanmasında söz konusu eserde olduğu gibi ekin ince sıradan dar ünlülü ve yumuşak ünsüzlü şekli esas alınmıştır. LTS’de eklerin eklerle, ek fiille ve yardımcı seslerle birleşik olarak verildiği durumlar da olmuştur. Pedagojik gereçlerle bazen yardımcı seslerle, bazen şahıs ekleriyle, bazen da ek fiille birleşik şekilde verilen eklerin listesi çıkarılırken bunların ayrı yazılan şekilleri göz önünde tutulmuştur:

C

1. -cağız: İsimden isim yapma eki.
2. -ce: İsimden isim yapma eki.
3. -cesine: Zarf-fiil eki.
4. -ci: İsimden isim yapma eki.
5. -cik: İsimden isim yapma eki.

D

6. -daş: İsimden isim yapma eki.

7. -de: Bulunma eki.
 8. -den: Uzaklaşma eki.
 9. -di: Görülen geçmiş zaman eki.
 10. -dik: İsim-fiil eki.
 11. -dikçe: Zarf-fiil eki.
 12. -dir: Üçüncü teklik şahıs eki. Bildirme eki.
 13. -dir-: Fiilden fiil yapma eki. Ettirgenlik eki.
 14. -dirler: Üçüncü çokluk şahıs eki (Zamir menşeli).

E

15. -e: Yaklaşma eki.
 16. -e: İstek kipi eki.
 17. -e: Zarf-fiil eki.
 18. -ecek: Gelecek zaman eki.
 19. -ecek: İsim-fiil eki.
 20. -ecek: Gelecek zaman sıfat-fiil eki
 21. -eli: Zarf-fiil eki
 22. -en: Sıfat-fiil eki (geniş zaman sıfat-fiil eki)
 23. -er: Geniş zaman sıfat-fiil eki
 24. -er: İsimden isim yapma eki.
 25. -er-: Fiilden fiil yapma eki. Ettirgenlik eki.
 26. -erek: Zarf-fiil eki.

H

27. -hane: Farsça kökenli bir kelimedir. Ancak Türkçede yapım eki işlevi kazanmıştır.

İ

28. -i: Yükleme eki.
 29. -i: Üçüncü teklik şahıs iyelik eki.
 30. -in: İlgi eki.
 31. -ince: Zarf-fiil eki.
 32. -in(iz): Emir kipi için 2. çokluk şahıs eki.
 33. -ici: Fiilden isim yapma eki.
 34. -im: 1. teklik şahıs eki (Zamir menşeli).
 35. -ip: Zarf-fiil eki.
 36. -ir-: Fiilden fiil yapma eki. Ettirgenlik eki.

37. -iş: Fiilden isim yapma eki.
 38. -iyor: Şimdiki zaman eki.
 39. -iz: 1. çokluk şahıs eki (Zamir menşeli).

K

40. -k: 1. çokluk şahıs eki (İyelik menşeli).
 41. -ken: Zarf-fiil eki.
 42. -ki: İsimden isim yapma eki.

L

43. -l-: Fiilden fiil yapma eki. Edilgenlik eki.
 44. -le-: İsimden fiil yapma eki.
 45. -ler: Çokluk eki.
 46. -ler: 3. çokluk şahıs eki (İyelik menşeli).
 47. -leri: 3. çokluk şahıs iyelik eki.
 48. -leyin: İsimden isim yapma eki.
 49. -li: İsimden isim yapma eki.
 50. -lik: İsimden isim yapma eki.
 51. -lim: İstek kipi için 1. çokluk şahıs eki.

M

52. -m: 1. teklik şahıs iyelik eki.
 53. -m: 1. teklik şahıs eki (İyelik menşeli).
 54. -me-: Fiilden fiil yapma eki. Olumsuzluk eki.
 55. -me: Fiilden isim yapma eki. İsim-fiil eki.
 56. -mek: Fiilden isim yapma eki. İsim-fiil eki.
 57. -meden: Zarf-fiil eki.
 58. -meli: Gereklik kipi eki.
 59. -meksizin: Zarf-fiil eki.
 60. -mektense: Zarf-fiil eki.
 61. -mez: Geniş zaman 2. ve 3. şahıslar için olumsuzluk eki.
 62. -mez: Geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli.
 63. -mi: Soru eki.
 64. -miş: Öğrenilen geçmiş zaman sıfat-fiil eki.
 65. -miş: Öğrenilen geçmiş zaman eki.
 66. -miz: 1. çokluk şahıs iyelik eki.

N

67. -n-: Fiilden fiil yapma eki. Edilgenlik eki.
 68. -n-: Fiilden fiil yapma eki. Dönüştürme eki.
 69. -n: 2. teklik şahıs iyelik eki.
 70. -n: 2. teklik şahıs eki (İyelik menşeli).
 71. -n: Vasıta eki.
 72. -nci: İsimden isim yapma eki.
 73. -niz: 2. çokluk şahıs iyelik eki.
 74. -niz: 2. çokluk şahıs eki (İyelik menşeli).

R

75. -r: Geniş zaman eki.

S

76. -se: Şart kipi eki.
 77. -si: 3. teklik şahıs iyelik eki (ünlü ile biten kelimedenden sonra).
 78. -sin: İjinci teklik şahıs eki (Zamir menşeli).
 79. -sin: Emir kipi için 3. teklik şahıs eki.
 80. -sinler: Emir kipi için 3. çokluk şahıs eki.
 81. -sınız: İkinci çokluk şahıs eki (Zamir menşeli).
 82. -siz: İsimden isim yapma eki.

Ş

83. -ş-: Fiilden fiil yapma eki. İşteşlik eki.
 84. -şer: İsimden isim yapma eki.

T

85. -t-: Fiilden fiil yapma eki. Ettirgenlik eki.

Eklerin Tasnifi ve Öğretim Şekli

Bilindiği gibi Türkçede ekler iki kısma ayrılmaktadır:

1. Çekim ekleri
2. Yapım ekleri

Ancak ne çekim ne de yapım ekleri sayılan zarf-fiil ekleri, bunların dışında üçüncü bir kısım olarak zikredilebilir.

Yukarıda alfabetik olarak sıralanan 85 ekten 38'i çekim eki, 36'si yapım eki ve 11'i ise zarf-fiil ekidir. Eklerin bu kısımlar arasındaki dağılımına bakılarak LTS'de Türkçedeki çekim eklerinin ve zarf-fiil eklerinin tamamına, yapım eklerinden ise sıklık derecesi yüksek olanlarına yer verildiği söylenebilir.

Eklerin öğretiminde de belli bir sıra takip edilmesi gerekir. Bu sıra da, kelime öğretiminde olduğu gibi öğretim kolaylığı ve eklerin kullanım sıklığı gibi hususlardır.

Eklerin kelimelere getiriliş sırası da önemlidir. Çünkü ekler, tek başına bir kelimeye getirilirken başka, birden fazla ekle birlikte arka arkaya aynı kelimeye getirilirken başka bir hâl almakta ve sıraları değişebilmektedir. Jansky bu hususa daha ilk derslerde yer vermiş ve çokluk, iyelik ve hâl eklerini önce ayrı ayrı kelimelere getirmiş, daha sonra ise her üçünün birden aynı kelimede hangi sıraya göre yer aldığını göstermiştir.

Ekler konusunda bir diğer husus da bir kelimeye birden fazla ekin art arda getirilmesinden dolayı eklerin bir arada öğretilmesi meselesidir. İsim çekim ekleri konusunda hazırlanan gramer tablosunda bir isme getirilen çokluk eki, iyelik ve hâl ekleri aynı tabloda gösterilmiş ve bu eklerden her biri öğretildikçe sırayla bu tablodaki yerlerine yerleştirilmiştir. Fiil çekiminde yer alan unsurların gösterilmesi için ise, çekimde yer alan bütün unsurları aynı anda bir arada gösteren tablolar hazırlanmış ve bu tablolarda fiilin bütün çekim şekillerinin kendisinden çıkarılabileceği fiilin, olumsuz soru şeklinin çekimi verilmiştir.

Gramer tabloları, LTS'nin yazarı Herbert Jansky'nin ölümünden beş yıl sonra Angelika Landmann tarafından yayına hazırlanan 11. baskıda "Öğrenci artık Türkçe grameri dar ifade kalıpları tarzında basit örnek cümleler ve şemalara istinaden anlayabiliyor." (Jansky, 1986) gerekçesiyle esere sonradan dâhil edilmiştir.

Demircan'a göre yabancı dil öğretimde öğrenciye harita okuma, çizelgeye bakma, bilmece çözüme gibi belli işlemler ya da görevler ve-

rilerek ilgisi anlam üzerinde yoğunlaştırılırsa, o zaman yapılar daha iyi öğrenilmektedir (Demircan, 1990).

Gramer tablolarının dil bilgisi öğretiminde ne gibi fayda sağlayacağı konusunu ayrı bir başlık altında değerlendiren Özgür de “dil bilgisi öğretim teknikleri” başlığı altın da tabloların kullanımı ile ilgili olarak yukarıdakilere benzer bir hüküm vermektedir.

“Dilbilgisi öğretiminde tablolar belki de en çok başvurulacak tekniklerden biridir. Dilbilgisi kurallarının tablolar yardımıyla verilmesi hem çok kolaydır hem de görsel algılamayı kolaylaştırır. Özellikle, Türkçe’de art arda sıralanan eklerin bulunması, öğrencilerde eklerin sıralanışı ile ilgili yanlışlara yol açabilmektedir. Bu sıralanış tablolar yardımı ile kolaylaştırılabilir.” (Ayдын, 1996).

Bu konuda Başkan, “gramer özelliklerini toplu biçimde kavramak için tablolar yapılması”nı dil öğretim teknikleri arasında sayarken (Başkan,1994); dünyadaki uygulamalar ışığında Türkçe ders kitaplarının bir değerlendirmesini yapan Küçük ise, dil bilgisi öğretiminde kuralların mümkün olduğu kadar tablolar ve şemalarla, renklerin sıcaklığından yararlanarak renkli düzenlenmesi gerektiğini belirtir (Küçük, 1998).

LTS’de toplam 22 tablo kullanılmıştır. Bu tablolardan 12’si isim, 10’u fiil çekimi ile ilgilidir.

İsim çekimi ile ilgili tablolar, 7’si çokluk, iyelik ve hâl eklerine; 5’i, isimlerin ek fiile (geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipi) göre çekimine ait olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Ek fiilin geniş z’manı için biri 1 ve 2. şahıslar, diğeri 3. şahıslar için olmak üzere iki ayrı tablo düzenlenmiştir.

Fiil çekimi ile ilgili tablolara gelince, bunlar, Türkçe dokuz fiil kipinden her biri için birer ve geniş zamanın olumsuz şekli için de ayrı bir tablo olmak üzere toplam 10’dur. Fiillerin birleşik

çekimleri için tablo tekniği kullanılmamıştır.

Bu tablolardan isim çekimi ile ilgili olanlar isimlere çokluk, iyelik ve hâl eklerinin hangi sıraya göre ve nasıl getirildiğini göstermek amacıyla düzenlenmiştir. Tablolarda isim, çokluk, iyelik ve hâl başlıkları ile hâl başlığının altında ismin hâllerinin adları bulunmaktadır. Aslında bu tablolar, ismin hâlleri için beş ve iyelik ekleri için iki olmak üzere toplam yedi defa tekrarlanmış ve her tekrarda ilâve edilen eklerle tamamlanmış bir tablodan ibarettir. Toplam yedi defa tekrarlanan ve her bir tekrarda yapılan ilâvelerle tamamlanan bu tablolardan ilk önce verileni şudur:

Bu tablo ünlü uyumu, ünsüz uyumu ve isimlerin çokluk şekilleri işlendikten sonra verilmiştir. Bu tabloda isim başlığı altında biri ünsüzle,

İsim	Çokluk	İyelik	Hâl
ev anne	-ler		-(Yalın) (İlgi) (Yönelme) (Yükleme) -de (Bulunma) (Uzaklaşma)

(LTS, 5)

diğeri ünlü ile biten iki isim seçilmiştir. Bunun sebebi, Türkçe’de iki ünlü yan yana gelmediği için, ünlü ile biten bir ismin, ünlü ile başlayan bir ek alırken araya yardımcı ses girmesinden dolayıdır. Bir başka husus ise, isimlerin sadece ince sıradan ekler alabilecek olanlarının seçilmiş olmasıdır. Gerçi ünlü uyumu, ünsüz uyumu ve kelime teşkili konusunun daha önceki derslerde ele alınması, bu eklerle ilgili derslerde ünlü ve ünsüz uyumuna göre aldıkları şeklin ayrıca belirtilmesi ile bu eksik giderilmektedir.

Bu tablodaki isim hâl ekleri sütunu belli bir sıra dâhilinde tamamlanmaya kadar iyelik ekle

ri sütununa geçilmemiştir. Bu da yalın hâl hariç tutulursa, ismin hâlleri için takip edilen sıra , bulunma (1. Ders), uzaklaşma (11. Ders), yönelme (12. Ders), yükleme (14. Ders) ve ilgi (15. Ders) hâli şeklinde olmuştur. Tablo, ismin belirtilen bu hâlleri için, her defasında bir hâl eki ilâvesiyle toplam beş defa tekrarlanmış ve her tekrarda ilgili ek koyu harflerle yazılarak belirtilmiştir. İlgi hâline gelindiğinde isim hâl ekleri sütunu tamamlanmıştır:

İsim	Çokluk	İyelik	Hâl
ev	-ler		-(Yalın)
anne			-(n)in (İlgi)
			-(y)e (Yönelme)
			-(y)i (Yükleme)
			-de (Bulunma)
			-den (Uzaklaşma)

(LTS, 37)

Hâl ekleri sütunu tamamlandıktan sonra iyelik ekleri sütununa geçilmiş ve iyelik ekleri 1 ve 2. teklik ve çokluk şahıslar (17. Ders) ayrı, 3. teklik ve çokluk şahıslar (20.Ders) ayrı dersler şeklinde ikiye bölünerek birbirini takip eden iki ayrı tablo kullanılmak suretiyle tamamlanmıştır. Hâl eklerinin korunduğu iyelik sütunları ile ilgili iki tablodan birincisi şöyledir:

İsim	Çokluk	İyelik	Hâl
ev	-ler	-(i)m	- (Yalın)
anne		-(i)n	-(n)in (İlgi)
			-(y)e (Yönelme)
		-(i)miz	-(y)i (Yükleme)
		-(i)niz	-de (Bulunma)
			-den (Uzaklaşma)

(LTS, 42)

İyelik eklerinden 3. teklik ve çokluk şahısların ayrı bir tabloda verilmesinin sebebi, bu eklere

ismin yönelme, yükleme, bulunma ve uzaklaşma hâli ekleri getirilirken diğer şahıslardan farklı bir şekil almasıdır. Zaten verilen tabloda da görüldüğü gibi söz konusu ekler aralarında bir ilgi olduğu vurgulanmak amacıyla koyu harflerle yazılmıştır:

İsim	Çokluk	İyelik	Hâl	
ev	-ler	-(i)m	-	(Yalın)
anne		-(i)n	-(n)in	(İlgi)
		-[s]l	y-(n)e	(Yönelme)
		-(i)miz	y-(n)i	(Yükleme)
		-(i)niz	-(n)de	(Bulunma)
		-leri	-(n)den	(Uzaklaşma)

(LTS, 51)

İsimlerin ek fiil ile çekimini gösteren toplam beş tablo vardır. Bunlardan ikisi ek fiilin geniş zamanın 1. ve 2. şahısları ile 3. şahsı için, diğer üçü ise şart kipi, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman içindir. Bu tablolarda isimlerin olumlu, olumsuz ve soru şekillerin çekimi bir arada verilmiştir. Bunlar da, çokluk, iyelik ve hâl ekleri tablosundaki kuralın uygulanması için verilen örnek isimlere, bir kelime daha, “güzel” kelimesi eklenerek örnek kelime sayısı üçe çıkarılmış ve söz konusu tablodaki “ev” ismi, bulunma hâlinde verilmiştir. Her zaman ve kip için, sadece kip ve zaman ve şahıs eklerinin değiştirilmesiyle meydana getirilmiş ve tablo başlıklarının ise hiç değişmediği bu beş tablodan ek fiilin geniş zaman çekimi ile ilgili olarak verilen iki tablodan biri (7. Ders) şöyledir:

	-	?	Ek Fiil Geniş Zaman Şahıs Ekleri
güzel	değil	mi	-(y)im
anne			-sin
evde			-dir
			-(y)iz
			-siniz
			-dirler

(LTS, 19)

Bu tabloda 3. şahıs eklerinin karartılmaması-

nın sebebi, o eklerin daha önce(5. Ders) ayrıca işlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Fiil çekimi ile ilgili tablolara gelince, bunlar, Türkçe dokuz fiil kipinden her biri için birer ve ayrıca geniş zamanın olumsuz şekli için de ayrıca bir tablo olmak üzere toplam ondur. Fiillerin birleşik çekimleri için tablo tekniği kullanılmamıştır.

Bu tablolarda da isimlerin ek fiil ile çekiminde olduğu gibi, her fiilin olumlu, olumsuz ve soru şekilleri aynı tabloda gösterilmiştir. Sadece geniş zamanda olumlu ve olumsuz şekil için iki ayrı tablo kullanılmıştır. Bunun rebebi geniş zaman olumsuzluk ekinin diğer zamanların olumsuzluk ekinde farklı oluşudur. Olumlu şeklinde de eklendiği fiil tabanlarına göre zaman ekinde farklılık meydana gelen geniş zamanla ilgili tablolar şöyledir:

1. Geniş zamanın olumlu şekli ile ilgili tablo :

Fiil Tabanı	Zaman Eki	?	Şahıs Eki
I) ye-	-r	mi	-(y)im
IIa) öğren-	-ir		-sin
IIb1) gel-, ver-	-ir		-
IIb2) iç-	-er		-(y)iz -siniz
		→	-ler mi

(LTS, 114)

2. Geniş zamanın olumsuz şekli ile ilgili tablo:

Fiil Tabanı	Olumsuzluk Eki	?	Şahıs Eki
gel-	-mez	mi	-(y)im -sin - -(y)iz -siniz
		→	-ler mi

(LTS, 117)

Her iki tabloda da 3. çokluk şahıs çekiminde

meydana gelen şahıs ve soru eki arasındaki yer değişikliği ilgili sütuna konulan gönderme işaretiyle gösterilmiştir.

Fiil çekimi ile ilgili olumlu, olumsuz ve soru şekillerinin bir arada verildiği tablolardan şimdiki zaman konusundaki tablo ise şöyledir:

Fiil Tabanı	-	Zaman Eki	?	Şahıs Eki
gel-	-m	-iyor	mu	-(y)um -sun - -(y)uz -sunuz
			→	-lar mı

(LTS, 24)

Tablolara genel olarak bakıldığında, dilbilgisinin daha iyi anlaşılması ve istisnaların

daha çabuk fark edilmesinde gramer tabloları tekniğinin kullanılmasının büyük kolaylık sağladığı söylenebilir.

Ayrıca eserde fiillerin nesnelerle birlikte öğretilmesi yoluna gidilmiş, fiil çekiminde her fiil çekimi için müstakil bir ders ayrılmıştır. Bu çekimler birbirini takip eden dersler şeklinde değil, belli aralıklarla verilerek her biri için yeteri kadar pratik yapılması sağlanmıştır.

KELİME ÖĞRETİMİ VE LEHRBUCH DER TÜRKİSCHEN SPRACHE'NİN TÜRKÇE KELİME KADROSU

Kelime öğretimi için sıklık derecesi yüksek %80'i isim, %20'si fiil 2000 civarında temel kelime seçilmiştir. Genellikle bir dildeki temel kelime sayısının ancak 2000 dolayında olduğu görüşü benimsenmektedir. Çünkü bazı meşhur yazarların bile kelime hazineleri 5000 kelime dolayındadır. Verlee, bir dildeki temel kelime-lerin 2000'

den ancak biraz fazla olduğunu ve eğitim görmüşlerin ise en fazla 4-5 bin kelime kullandığını ifade etmektedir. Bazı ilim adamları ise sıklık sayımlarıyla elde edilen kelimelerden ilk 1000'ile normal metinlerin % 80'inden fazlasının anlaşılabilceğini kaydetmekte ve geriye kalan % 20'lik kısmın anlaşılabilmesi için oranlamayı şöyle sürdürmektedirler: 2000 kelimede bu oran % 90'a çıkmakta ve daha sonraki her 1000 kelimeyle de anlaşılabilme oranı % 2 düzeyinde artmaktadır. Böylece ortalama 4000 kelimede günlük konuşma dilinde anlaşılabilme oranının % 95'e yükseleceği sonucu ortaya çıkmaktadır (*Aksan, 1982*).

LTS'de yer alan 2000 civarındaki temel kelime 82 derse yayılmış ve kontrollü bir şekilde tekrarlanmıştır. Eserin 222 sahife olduğu düşünülürse sayfa başına düşen yeni kelime sayısının 9-10 olduğu anlaşılır. Eserde 82 ders bulunduğu göre ders başına düşen yeni kelime sayısı ise yaklaşık olarak 25'tir. Ayrıca bu kelimelerin %10'unun Türkçe ve Almanca ortak kelimelerden meydana geldiği ve bazılarının da ülke, milliyet ve dil adları gibi, gerektiğinde müracaat edilmek üzere kitaba alındığı hesaba katılırsa, ders başına düşen kelime sayısının 20'inin altına düştüğü söylenebilir. Bu arada, LTS'deki derslerin normal bir ders değil, birer ünite hükmünde olduğu kabul edildiği takdirde bu oran daha da aşağıya düşürülebilir.

LTS'de kelime öğretiminde kullanım sıklığının yanı sıra öğrencinin ana dilinde bulunan ve dolayısıyla her iki dilde ortak olan kelimelerden yararlanma yoluna da gidilmiştir. Bu 2000 dolayındaki temel kelimeden yaklaşık % 10'u Türkçe ve Almancada ortak olan kelimelerdir. Bu ortak kelimelerden ülke, millet ve dil adları dışında kalan 100'e yakını şöyledir:

Ağa (der Agha), apartman (das Appartement), Avrupa (Europa), adres (die Adresse), balo (der Ball), banka (die Bank), banknot (die Banknote), benzin (das Benzin), berber (der Barbier), blüz (die Bluse), bomba (die Bombe), büro (das Büro), coğrafya (die Geographic), çek (der Scheck),

dans (der Tanz), depo (das Depot), ekspres (der Expresszug), elektrik (die Elektrizität), enteresan (interessant), fabrika (die Fabrik), film (der Film), firma (die Firma), fotoğraf (das Foto), garaj (die garage), grip (die Grippe), hoca (der Hodscha), istatistik (die Statistik), karakteristik (charakteristisch), kart (die Karte), kilim (der Kelim), kabine (das kabinett), kahve (der Kaffee), konferans (die Konferenz), konser (das Konzert), konsolosluk (das Konsulat), kontrol (die kontrolle), kravat (die Krawatte), kurs (der Kurs), lamba (die Lampe), lira (die Lira), liste (die Liste), makina (die Maschine), manto (der Mantel), metot (die metode), mobilya (das Möbel), müzik (die Musik), müslüman (der Muslim), otel (das Hotel), otomobil (das Auto), paket (das Paket), park (der Park), parti (die Partie), paşa (pascha), personel (das Personal), petrol (das Petroleum), plan (der Plan), polis (die Polizei), politika (die Politik), politikacı (der Politiker), posta (die Post), problem (das Problem), profesör (der Professor), program (das Programm), rakı (türk. Anisschnaps), radyo (das Radio), roman (der Roman), röolver (der Revolver), salata (der Salat), sekreter (der/die Sekretär), seminer (das Seminar), sigara (die Zigarette), spor (der Sport), sömestir (das Semester), şef (der Chef), şoför (der Chauffeur), taksi (das Taxi), tarife (der tarif), telefon (das Telefon), telegraf (das Telegramm), tema (das Thema), tenis (das tennis), termometre (das Thermometer), tip (der Typ), tiyatro (das Theater), turist (das Tourist), üniversite (die Universität), vagon (der Vaggon), vazo (die Vase), vize (das Visum), yoğurt (der Joghurt).

Bilinenden bilinmeyene, basitten karmaşığa doğru gitmek bir öğretim ilkesi olduğuna göre yabancılara Türkçe öğretiminde bu ilkeye riayet edilmelidir. Bunun için yapılması gerekenlerin başında, hiç şüphe yok ki, ortak kelimelerden hareket edilmesi gelmektedir. Nitekim yabancı dil öğretiminin zengin bir kelime kadrosuyla gerçekleştirileceğini gördüğünü savunan Başkan da, başlangıç düzeyinde ortak kelimelere yer verilmesinden yanadır (*Başkan, 1994*).

Bu arada gramer-tercüme metodunda yabancı

dilin gramer terimlerinin öğretilmiyor olması da bir başka kolaylıktır. Çünkü öğrenilen yabancı dilin gramer terimleri ortalama 250 kelime civarındadır ve böylece öğrenci 250 gramer terimini öğrenmekten kurtulmuş olmaktadır.

LEHRBUCH DER TÜRKİSCHEN SPRACHE'YE ELEŞTİREL YAKLAŞIM

Eserde, birtakım yanlışlar da yapılmıştır. Bu yanlışlardan imlâ ile ilgili olanların gerek tespit edilmesinde ve gerekse bunların düzeltilmesinde Türk Dil Kurumu İmlâ Kılavuzu (*Ankara, 1996*) esas alınmıştır. Bu yanlışlardan bir kısmının yanlış olmaktan ziyade imlâda yaşanan değişikliklerin eseri olduğu açıktır. Nitekim Jansky, imlâda takınılan farklı tavırlardan dolayı Türkçede imlânın şahsî doğrular esas alınarak icra edildiği sonucuna varmıştır (*Jansky, 1958*).

Yanlışlardan bir kısmı da Almancadan Türkçeye yapılan olumsuz aktarımlar sonucta meydana gelmiştir.

Esasen dilin bir bütünlük arz ettiği dikkate alınırsa, yapılan bir yanlışın yalnız ait olduğu dil bilgisi konusunu değil, diğer konuları da yakından ilgilendirdiği pekâlâ düşünülebilir.

LTS'de yapılan yanlışlardan bir kısmı şöyle sıralanabilir:

Ünsüz Uyumu ile İlgili Yanlışlar

LTS'deki ünsüz uyumu ilgili yanlışların sadece özel isimlerin yazılışı sırasında yapıldığı görülmektedir. Bu yanlışların yapılmasına ise özel isimlerin yazılması ile ilgili kuralın doğru verilmemesinin sebep olduğu söylenebilir. Özel isimlerin kesme işaretiyle ayrılması konusundaki bu söz konusu kural şöyle verilmiştir:

“Özel isimlerde son ekler doğrudan doğruya kesme işaretiyle birleştirilmez; telâffuz üzerinde hiçbir etkisi olmayan kesme işareti ile kelimedden ayrılır:

Ahmet'te Fatma'da

Bremen'de İstanbul'da
Türkiye'de Almanya'da” (LTS, 6)

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, bu kural, ünsüzle başlayan ismin bulunma hâli ekiyle uygulandığında hiçbir yanlışla sebep olmamıştır. Ancak aynı kuralın ünlü ile başlayan bir ekle uygulanması durumunda “telâffuz üzerinde hiçbir etkisi” olmaması hususuna riayet edilmesi mümkün değildir. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Türk Dil Kurumu İmlâ Kılavuzu'nda şu “uyarı” yapılmaktadır:

“Ahmet, Halit, Mehmet, Murat, Recep; Gazi Antep, Sinop, Zonguldak gibi örneklerde kesme işareti kullanılır. Ancak kelimeler, Ahmeti, Haliti, Mehmeti, Muratı, Recepti, Gazi Antepi, Sinopu, Zonguldakı şeklinde telâffuz edilmez; Ahmedî, Halidî, Mehmedî, Muradî, Recebî, Gazi Antebî, Sinobu, Zonguldağı şeklinde telâffuz edilir.” (*Türk Dil Kurumu, 1996*).

LTS'de ise imlâ değil, telâffuz esas alınmış ve yanlış olarak konulmuş olan kesme işaretinin telâffuz üzerinde hiçbir etkisi olamaması kuralı doğrultusunda sert ünsüzle biten özel isimlerin ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda ismin sonundaki ünsüzün yumuşatılması yoluna gidilmiştir:

“Mehmed'e bir şey söyleme!” (LTS, 32)

“Murad'ın yeni mantosu gözüme çarptı.”
(LTS, s. 64)

“Ahmed'in annesi Türk, Fatma'nınki ise Alman.

Ahmed'in annesi Türk, benimki Alman.

Ahmed'in annesi Türk, Fatma'nınki ise Alman.” (LTS, 75)

“Hasan'ın pasaportu cebinde, Murad'ınkini nereye koydun?”

(LTS, 76)

“Fatma ile Ahmed'in arkadaşayım.”

(LTS, 94)

“Ahmet ve Mehmed'in İstanbul'da birer dükkânı var.” (LTS, 128)

Ayrıca burada yanlış konulan ve uygulanan

söz konusu kurala bir başka kuralın sebep olduğu söylenebilir: “Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan p, ç, t, k ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca tonlularak (yumuşayarak) b, c, d, ğ’ye dönüşür.” (*Türk Dil Kurumu, 1996*).

Özel isimlerin telâffuzunda geçerli, ancak imlâsında geçerli olmayan bu kural LTS’de imlâyâ da şamil kılınmıştır. İmlâ Kılavuzu’nda birbirleriyle münasebeti olan kurallar arasında yapılan atıflara, bu iki kural arasında yapılacak olan atfın da dâhil edilmesi bu tip yanlışların daha az tekrarlanmasını sağlayabilir.

Büyük Ünlü Uyumu ile İlgili Yanlışlar

LTS’de ünlü uyumu ile ilgili bir yanlışlar ünlü uyumunda istisna teşkil eden hususlarla

ilgilidir. Bunlardan en önemlisi ünlü uyumunda istisna teşkil eden *-leyin* eki konusunda yapılanıdır. Bu yanlışın yapılma sebebi ise, söz konusu ekin kalın sıradan şeklinin de bulunduğu sanılmasıdır:

“Günün belli başlı zamanlarını anlatmak için bunların yerine *-leyin, -layın* son ekleri getirilir:

sabahlayın akşamlayın

öğleyin geceleyin” (*LTS, 123*)

“Akşamlayın geldik.” (*LTS, 124*)

Büyük ünlü uyumu konusundaki diğer iki yanlış da bazı alıntı kelimelerde ünlüsü kalın olan son heceden sonra ince ünlü ekler getirilmesi kuralı uygulanmadığı için yapılmıştır:

“Buraya geldiğimden beri ticaretle meşgulum.” (*LTS, 176*)

Bu örnekteki *meşgul* kelimesinin son ünlüsü kalın olmasına rağmen *l* ün lüsünün inceltici etkisiyle bu kelimeye getirilen ekin ince sıradan olması gerekir: *meşgulüm*.

Bu konudaki ikinci yanlış ise, sonu ünsüz ile biten iki heceli kelimelerin ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda ikinci hecesinin ünlüsü kaybettiği kelime grupları verilirken yapılmıştır:

“usul die Methode uslu seine/ihre Methode” (*LTS, 58*)

Bu örnekte usul kelimesinin ikinci ünlüsü yanlış olarak olarak düşürülmüş ve *l*’nin inceltici özelliği ek getirilirken dikkate alınmamıştır. Doğrusu şudur: usulü.

Sayıların Yazımı ile İlgili Yanlışlar

LTS’nin 2. baskısı üzerinde bir tenkit ve tanıtma yazısı kaleme alan R. Rahmeti Arat, söz konusu baskıda sayı kelimelerin bitişik yazılmasıyla ilgili olarak “Türkler çok eskiden beri sayıları yazı ile yazarlar; fakat bunların bu şekilde bitişik yazıldığına tesadüf edilmemiştir.” değerlendirmesinde bulunmuştur” (*Arat, 1955*). Ancak müteakip baskılarda Arat’ın bu değerlendirmesinin Jansky tarafından dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim LTS’nin 8. Baskı- sında bile sayı kelimeleri bitişik şekilde yazılmıştır:

“Yirmisekizinci gün”

“Bu fıkra yüzotuzbeşinci sayfadadır.” (*Jansky, 1973*).

Ancak LTS’nin 11. baskısında sayı kelimeleri ayrı yazılmıştır. Bunda eserin bu baskısını tashih eden Prof. Dr. Annemarie von Gabain’in payı büyük olsa gerektir. Ancak eserin incelemeye tâbi tuttuğumuz bu baskısında da sayı kelimelerinin sadece bir yerde bitişik yazıldığı görülmektedir:

“Saat onbirde yatarız.” (*LTS, 116*)

Kelimelerin Yazımı ile İlgili Yanlışlar

LTS’de “bugünkü Türk alfabesinden tamamen kaybolduğu” (*LTS, 1*) belirtilen düzeltme işareti ile ilgili blûz, hâl, hükûmet, kâğıt, lâstik, selâm gibi kelimeler dikkate alınmaz ise; sadece abdert, bağır sak, Erciyes, göğüs, şoför, sömestr, süveter ve telgraf kelimeleri yanlış yazılmıştır:

“Aptes aldıktan hemen sonra namazını kılmalısın.” (*LTS, 176*)

“Doktorun sözüne göre barsak gribin var.” (*LTS, 107*)

“Erciyas dağına çıkmadınız mı?” (LTS, 79)

“göğüz göğzü” (LTS, 58)

“sveter örmek” (LTS, 72, 109)

“Dördüncü sömestirde coğrafya okuyoruz.” (LTS, 50)

“Taksi ile şehre gidip de aynı günün akşamında vapurla hareket edeceğimi telgrafla bildirdim.” (LTS, 182)

“Şöförü beni selamlamış olan kamyon kurumu-muzundur.” (LTS, 145)

Şoför kelimesi bundan önceki bir alıştırmada ise doğru yazılmıştır:

“Şu arabayı durdurup yolu şoförden sor!” (LTS, 126)

Bu kelimelerin yanlış yazılmasına büyük ölçüde fonetiğin imlâya etkisi sebep olmuştur. Erciyas’ın yanlış yazılmasına ise, bu kelimenin Almancada Erciyas şeklinde yazılması sebep olmuş olabilir.

Aşağıdaki cümlelerde ise yüklemde olması gereken “ünlü düşmesi”ne dikkat edilmemiştir:

“Bir kaç gün sonra Ankara’ya çağırılacağım” (LTS, 162)

“Olayı büsbütün unutmuşken birden bire mahkemeye çağırıldım.” (LTS, 198)

Türkçede iki heceli birtakım kelimelere dar ünlüyle başlayan bir ek getirildiği zaman ikinci hecedeki ünlüler genellikle düşer ve bu ünlüler yazılmaz: çağırılacağım / çağırılacağım, çağırıldım / çağırıldım.

Dizgi hatasından dolayı yanlış yazılan bir iki kelime ise şöyledir:

Müsaade kelimesi ilk yazılışta müssade şeklinde yazılmıştır:

“Çalışma müssademi arıyorum.” (LTS, 79)

Ancak bundan sonraki yazılışlarda aynı kelime müsaade şeklinde doğru yazılmıştır:

“Çalışma müsaadesi” (LTS, 79)

“Oturma müsaadeniz var mı?” (LTS, 79)

Sinema kelimesi de bir defa sineme şeklinde yanlış yazılmıştır:

“Sinemeye gitmek” (LTS, 93)

Ancak bu kelime daha sonra doğru yazılmıştır:

“Bu akşam sinemaya gitmek istiyoruz” (LTS, 107)

Kelimelerin Kullanımı İlgili Yanlışlar

Kelimelerin kullanımı ile ilgili yanlışlar büyük ölçüde Türkçe ve Almancada ortak olan kelimelerin bire bir eşlenmesi ve bu iki dildeki farklı yapı özelliklerinin dikkate alınmaması sonucu meydana gelmiştir:

“Bir dişimi çektirmeliyim” (LTS, 168).

“Yavuz Sultan Selim bir düşmandan korkmazdı” (LTS, 192).

Bu cümlelerin doğrusu “Dişimi çektirmeliyim” ve “Yavuz Sultan Selim düşmandan korkmazdı.” şeklinde olmalıdır. Çünkü Türkçede çokluk eki almamış isimler teklik sayılır ve bunların ayrıca teklik olduğunu belirtmek için önlerine teklik bildiren sıfat getirmeye gerek yoktur. Burada Türkçede Almancada olduğu gibi harf-i tarif, yani “artikel” olmadığını da belirtmek gerekir.

Çünkü bu yanlışın cümlelerin Almanca karşılığının etkisiyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir:

“Ich muß mir einen Zahn ziehen lassen.” (LTS, 168)

“Yavuz Sultan Selim fürchtete sich vor keinem Feinde.” (LTS, 193)

.....

“Murad’ın yeni mantosu gözüme çarptı.” (LTS, 64)

Bu örnekte, Murat erkek adı olduğu için, erkek elbisesi olarak palto kullanılması gerekirken, kadın elbisesi mantonun bunun yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu yanlışın yapılmasına, Almancada hem manto, hem de palto için aynı kelime (der Mantel) nin kullanılması sebep olmuştur. Bu cümle nin Almancasında söz konusu kelimenin başında erkek cinsi için kullanıldığını gös-

teren “der artikel”i bulunması ifadenin erkeğe ait olduğu açıkça belli etmektedir. Ancak gramatikal cinsiyetin olmadığı Türkçede kelimeye manto değil, palto şeklinde bir karşılık verilmesi gerekir :

“Murat’s neuer Mantel ist mir aufgefallen.”
(LTS, 64)

.....

“Evimiz yanalı kira ile aldığımız bir apart-
manda oturuyoruz” (LTS, 190).

“Seit unser Haus abgebrannt ist, wohnen
wir in einem von uns gemieteten Appartement”
(LTS, 190)

Bu cümlede iki yanlış vardır. Birincisi apart-
man kelimesiyle ilgilidir. Almancada apart-
man “içinde oturan küçük daire” anlamında
kullanılmaktadır (Önen, 1993).

Türkçede ise “içinde birden fazla daire bulu-
nan çok katlı bina” anlamındadır (Doğan, 1986).
Dolayısıyla bu kelimenin bu iki dilde bire bir
eşlenmesi yanlıştır. Kelimenin Türkçe cümlede
sadece daire veya apartman dairesi şeklinde
kullanılması gerekirdi.

Cümledeki ikinci yanlış ise, “kira ile almak”
ifadesi oluşturmaktadır. Türkçede “kira ile almak”
diye bir ifade yoktur. Bunun yerine “kira ile tut-
mak” veya “kiralamak” ifadesi vardır. Zaten
cümlelerin Almancasında geçen “mieden” fiili
de kiralamak anlamına gelmektedir. O hâlde
cümlelerin bu iki yanlış giderildikten sonra şöyle
kurulması gerekir:

“Evimiz yanalı beri kiraladığımız bir apart-
man dairesinde oturuyoruz.”

Eklerle İlgili Yanlışlar

Eklerle ilgili yanlışlar çokluk, hâl, iyelik ve
kip ekleri jonusundadır. Bu yanlışlar, söz konusu
eklerin ya hiç kullanılmamasından ya da yanlış
kullanılmasından dolayı meydana gelmiştir.

Meselâ aşağıdaki örneklerde çokluk ekinin
yanlış kullanılması söz konusudur:

“Bu şehirde çok camiler var.” (LTS, 7)

“Pazar günlerinde pek çok insanlar spor
meydanlarına giderken kalabalıktan hoşlanmayan
bizler evimizin bahçesinde istirahat ederiz.”
(LTS, 198)

Türkçede çokluk bildiren bir sıfattan sonra
gelen isme çokluk ekinin getirilmemesi gerekir.
Bu iki örnekteki “pek çok”, “çok” gibi kelimeler
zaten bir çokluğu belirtmektedir; bunları takip
eden kelimelere ayrıca bir –ler//lar çokluk eki
getirmek fazlalık olur: çok camiler, pek çok
insanlar gibi. Burada Türkçedeki teklik öznenin
teklik yükleme, çokluk öznenin çokluk yük-
leme bağlandığı uyumunu da kaydetmek gerekir
(Salman, 1998). Ancak Cemiloğlu, “14. Yüzyıla
Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Bir
Sentaks İncelemesi”nde, söz konusu nüshada
sayı ve miktar belirten sıfatlardan sonra isimlerin
çokluk şeklinin de kullanıldığını belirtmektedir:

“Süleyman bir deniz kenarına geldi, karnı
açdı. Gördi ki bir kaç kişiler durmuşlar, balık
avlarlar.” (Cemiloğlu, 1994).

Hâl ekleri ile ilgili yanlışlar ise, bu
eklerin ya kullanılmamasından ya da yanlış
kullanılmasından dolayı meydana gelmiştir. Hâl
eklerinin yanlış kullanılmasından meydana gelen
yanlışlar şunlardır:

“Arkadaşını hayretinden donakalmış.” (LTS,
159)”

“Gezimize katılacağını söz vermiştin.” (LTS,
192)

“Annene dinliyoruz.” (LTS, 44)

Bu üç cümleden ilk ikisinde yaklaşma hâli
eki yerine yükleme hâli eki, sonuncusunda
ise yükleme hâli eki yerine yaklaşma hâli eki
kullanılmıştır. Bu hâl eklerinin doğru kullanılması
hâlinde söz konusu cümleler şöyle olacaktır:

“Arkadaşına hayretinddn donakalmış.”

“Gezimize katılacağına söz vermiştin.”

“Anneni dinliyoruz.”

Hâl eklerinin kullanılmamasından doğan
yanlışların ise ismin yükleme hâli eki konusunda ol-

duğu görülmektedir:

“Her şey mümkün olduğu kadar güzel yaptığınızı fark ettim.” (LTS, 176)

“Bu genç öğrendiği bir şey unutmamış.” (LTS, 195)

Bu iki cümleden her ikisinde de, “şey” kelimesinden sonra ismin yükleme hâli ekinin getirilmediği görülmektedir. Bu cümleler, söz konusu kelimeye yükleme hâli eki getirildikten sonra şöyle gösterilebilir:

“Her şeyi mümkün olduğu kadar güzel yaptığınızı fark ettim.”

“Bu genç öğrendiği bir şeyi unutmamış.”

İyelik ekleri konusunda ise bir yanlış yapılmıştır. Bu yanlış da, “ben” şahıs zamirinden sonra gelen isme, 1. teklik şahıs iyelik eki yerine 1. çokluk şahıs iyelik eki getirilmesinden dolayı meydana gelmiştir:

“Doktor ile benim aramızda eski bir dostluk var.” (LTS, 138)

Bu cümlelerin doğrusu şöyledir:

“Doktor ile benim aramda eski bir dostluk var.”

Kip yanlışlarının sadece şart kipi konusunda yapıldığı görülmektedir. LTS’de şart kipi potansiyel şart, gerçek şart ve gerçek olmayan şart olmak üzere üçe ayrılmıştır:

1. Şart kipinin basit çekimine potansiyel şart denmiştir: gelsem.
2. Şart kipinin birleşik çekimine gerçek şart denmiştir: geliyorsam, gelirsem, geldiysem, gelmişsem, geleceksem, gelmeliyim sem, geleysem, gelmekteysem.
3. Fiil kök veya gövdelerine şart ekinde sonra görülen geçmiş zaman eki getirilmesine gerçek olmayan şart denmiştir: gelseydim.

Ancak bu şart kiplerinden özellikle potansiyel şart dersinden sonra verilen cümle ter-cüme alıştırma-larında birtakım yanlışlar vardır. Bunlardan biri *imek* yerine *olmak* fiilinin kullanılması şeklindedir:

“Bu fıkrayı daha okumamış olsan derhal okumanı tavsiye ediyorum.” (LTS, 204)

“Bir yanlışlık yapmış *olsal* lütfen söyleyiniz.” (LTS, 204)

Bucümlelerden birincisinde hatanın düzeltilmesi için olmak yerine *imek* fiili kullanılmalıdır:

“Bu fıkrayı daha okumamış *isen* derhal okumanı tavsiye ediyorum.”

İkincisinde ise, ya yine ilkinde olduğu gibi *olmak* yerine *imek* fiil kullanılmalı ya da olmak fiili geniş zamanın şartı şeklinde kullanılmalıdır:

“Bir yanlışlık yapmış *isem* lütfen söyleyiniz.”

“Bir yanlışlık yapmış *olursam* lütfen söyleyiniz.”

Aşağıdaki cümlelerde ise fiilin basit şart (potansiyel şart) yerine geniş zamanın şartı (gerçek şart, birleşik şart) şeklinde kullanılması daha uygundur:

“Sen ne kadar para *versen* ben de o kadar vereceğim.” (LTS, 204)

“Sen ne kadar para *verirsen* ben de o kadar vereceğim.”

“Fatma *gelse* söyle!” (LTS, 204)

“Fatma *gelirse* söyle!”

Aşağıdaki cümle de, bir başka şart kipi, gerçek şart kipinin işlendiği dersten alınmıştır:

“Bana ne kadar *verirseniz* bu yüzüğü satmam.” (LTS, 211)

Bu son cümledeki hatanın düzeltilmesi için ise, “*verirseniz*” yerine “*verirseniz verin*” veya “*verseniz de*” şekillerinden biri tercih edilmelidir:

“Bana ne kadar para *verirseniz* verin bu yüzüğü satmam.”

“Bana ne kadar para *verseniz* de bu yüzüğü satmam.”

Yardımcı Seslerle İlgili Yanlışlar

LTS’de yardımcı sesler için müstakil bir ders yoktur. Bu konuya sadece bünyesinde yardımcı sesler bulunan kelimelerin izah edilebilmesi için

girilmiştir. Ancak pedagojik bir zaruret varsa söz konusu sesler eklerin bünyesine dâhilmiş gibi gösterilerek herhangi bir izah yapılmaktan kaçınılmıştır.

Meselâ şimdiki zaman eki **-iyor** şeklinde verilmiştir; ancak bu şekilde verilmesinin sebebi ekin başındaki ünlünün yardımcı ses olarak kabul edilmesinden dolayı değildir. Çünkü Jansky'ye göre şimdiki zaman eki konusunda biri **-iyor**, diğeri **-yor** şeklinde olmak üzere iki görüş vardır ve kendisi bunlardan **-iyor** şeklini tercih etmiştir:

“Esasen şimdiki zamanın burada yapılan açıklamasının yanında başka lingüistik açıklaması da vardır ve buna göre bu ek sadece **-yor**’dur. Ünsüz bir harf veya ses ile biten fiil tabanına bu ek getirilirken araya bir **i, ü, ı** veya u yardımcı sesi ilâve edilir. Düz geniş **a e** ünlüleriyle biten bir fiil tabanı yahut olumsuzluk hecesi şimdiki zaman ekinin önüne geldiği takdirde, hece sonundaki ünlü darlaşarak **i, ü, ı** veya u olur. Yukarıda belirtildiği gibi bundan sonra da aynı şekiller meydana gelir.” (LTS, 26)

Gereklik kipinde de 1. şahıs ekleri yardımcı seslerle birlikte verilmiştir: 1. teklik şahıs **-yim**, 1. çokluk şahıs **-yız** (LTS, 39). Ancak burada söz konusu şahıs eklerinin yardımcı sesle birlikte verilmesine, gereklik kipiyle fiil çekiminin olumlu, olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru şekilleri yapılırken ekin yardımcı sestem hiç ayrılmamasının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim aynı şahıs eklerinin istek kipinde de yardımcı sesle birlikte verildiği görülmektedir. Burad’ da aynı durum söz konusudur. Kip eki ünlü ile bittiği için araya mutlaka y yardımcı sesi girmektedir.

Ancak istek kipinin olumsuz şekli gereklik kipinin olumsuz Şekline göre farklılık arz etmektedir. İstek kipi eki bir ünlüden meydana geldiği için bu kipin olumsuz şekli, biri kendinden önce gelen olumsuzluk eki için ve diğeri de kendinden sonra gelen şahıs eki için olmak üzere araya iki y yardımcı ses almaktadır: gelme(y)eyim (LTS, 39). LTS’de bu iki yardımcı sestem sadece olumsuzluk eki ile kip eki arasında yer alan yardımcı ses gösterilmiştir. Çünkü bu yardımcı ses ünsüzle

biten kelimelerden sonra gelmediği için gösterilmek zorundadır.

Buradan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Bir ekin kelimeye getirilmesi sırasında her hâl ve şartta yardımcı sese ihtiyaç duyuluyorsa yardımcı ses eke bitişik verilmiş, aksi hâlde ayrılmıştır.

Yardımcı seslerin ekin bünyesine dâhil gibi gösterilmesinin pedagojik bir sebebe dayanması da mümkündür. Çünkü yardımcı seslerin her defasında ayrıca belirtilmesi kelime bünyesinde yer alan unsurların sayısının artmasına ve dolayısıyla öğretilmelerinin zorlaşmasına yol açabilir. Kelime bünyesinde yer alan unsurlar arttıkça öğretim karmaşık bir hâl alacağından gerekmedikçe yardımcı seslerin ekin bünyesine dâhil edilmesinde yarar vardır. Kaldı ki, bu durum sadece yardımcı seslere has da değildir. Bazan iki ekin bir ek gibi verilmesi de söz konusudur. LTS’de iyelik menşeli şahıs ekleri kip eklerine bitişik verilmiştir:

Fiil Tabanı	-	Görülen Geçmiş Zaman Şahıs Ekleri	?
gel-	-me	-dim -din -di -dik -diniz -diler	mi

(LTS, 62)

Bu şahıs eklerinin kip eklerine bitişik verilmesine pedagojik açıdan şöyle bir izah getirilebilir:

1. Bunların basit çekiminde şahıs ve kip ekleri birbirinden ayrılmadan kullanılmaktadır. Yani soru şekillerinde şahıs eki soru ekinden sonra gelmemektedir.
2. Bunların ek fiille çekimlenmiş şekilleri müstakil birer kelimedir.

3. Müstakil kelime şeklinde olan şekilleri kullanılarak birleşik fiil çekimleri meydana getirilmektedir.
4. Müstakil kelime şekillerinden birleşik fiil çekimleri meydana getirirken kelimenin başında bulunan i (ek fiil) düzenli olarak y'ye dönüşmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi yardımcı ünlülerle ilgili bir başka husus da geniş zaman ekinin sadece -r olarak ele alınması d'n dolayı geniş zaman eki -er, -ar'daki e ve a'nın ve -ir, -ır'daki i ve r'nın yardımcı ses olarak telakki edilmesidir. Geniş zaman eki -r'nın bazı durumlarda -er, -ar; bazı durumlarda -ir, -ır, -ür, -ur olarak görülmesi, ekteki e, a, i, ü, u, ı ünlülerinin yardımcı ses gibi telakki edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Ayrıca zarf-fiil eklerinden **-ip, -üp, -üp, -up** ekinin de ünlü ile biten kelimelere **-yip, -yüp, -yip, -yup** şeklinde getirileceği belirtilmiştir (LTS,125). Zarf-fiil eklerinden **-eli, -alı**'nın da ünlü ile biten kelimelere getirilirken **-yeli, -yalı** şeklinde getirilmesi söz konusudur (LTS,189). Aynı şey sıfat-fiil eki **-en, -an** için de geçerlidir: **-yen, -yan** (LTS, 140).

Görüldüğü gibi yabancılara Türkçe öğretiminde yardımcı seslerle ilgili birtakım zorluklar vardır. Nitekim R. Rahmeti Arat da, *Türkiyat Mecmuası*'nda LTS'nin 2. Baskısı ile ilgili olarak yazdığı tanıtma yazısında, sıfat-fiil eki -ip ve zarf-fiil eki -en ile şimdiki zaman ve geniş zaman ekinde önce kullanılan yardımcı sesler ile ilgili olarak bu zorluklara temas etmiştir:

“Türkçede eklerin de bir inkişâfı vardır. Amelî maksatlar ile yazılan gramerlerde belki bunlar için yer yoktur; fakat işi basitleştirirken, karıştırmamak ihtimâlini de unutmamak icâp eder. Msl. türkçede iki ünlü yanyana geldiği vakit, tenâfûrû kaldırmak için, araya bir yardımcı ses getirilir ve bu ses ekseriyetle y sesidir. Şimdi çok umumî olan bu sesi ekin bünyesine dâhilmiş gibi gösterirsek, eklerin durumunu daha çok karıştırmış oluruz. Türkçede zarf-fiil şekillerinden biri -ip, -ip, ünlü ile bitenlerde, tabiatı ile -y-ip, -y-ip olacaktır (bk. s. 108); aynı şey isim-fiil şekli olan -an, -en için de vâridir (s.110).

Hâl-i hazır ekinde bahsedilirken (s. 79), -iyor, -üyor, -ıyor, -uyor hece gurupları zikredilmiştir. Bunların ikinci hecelerinin âhenk kaidesine uymadığını ve ünlü ile biten fiillerde, nâdir olarak -yor (msl. bekle-yorum) ve resmen kabûl edilen ve daha çok kullanılan -iyor (msl. bekliyorum) da zikrediliyor. Mesele bu kadar karışık değildir. Bu şekil bir mürekkep şekil olup, fiil + zarf-fiil -a + yardımcı fiil yori- müzâri eki -r + tasrif ekinde ibârettir. Zamanla -yori-r kısaltılarak (sebebi de benzer iki heceden birinin düşmesidir) -yor şeklini alıyor ve böylece aslında hareketin devamını ifâde etmek için kullanılmış olan yardımcı fiil, hâl-i hazırı ifâde eden bir “ek” durumuna gelmeğe başlıyor. Henüz bir ek hâline gelmemiş olduğunu o sesi ile ekin kalın şeklini muhâfaza etmesi gösteriyor. Burada müşkülât çıkaran ünlü ise, zarf-fiil ekidir ve bilindiği gibi, cenup şivesinde -a, -e, -ı, -i, -u, -ü şekillerinde görülür. Ünlü ile biten fiillerde ise, fiilin sonundaki ünlü ile zarf-fiil eki yanyana gelerek -a-y-a v.b. guruplar meydana geliyor ve bu gibi ses gurupları türkçenin oldukça eski bir zamanından itibaren diftonglaşıyor veya iki ünlüden biri kayboluyor (msl. bekle y-e-yor > bekleyor veya bekliyor; yürüyor v.b.). Aynı şeyi “ikinci hâl-i hazır için de söyleyebiliriz (bk. 90). Ünsüz veya ünlü ile biten, çok heceli, şu veya bu ses bulunan fiiller ve bunların bol bol istisnalarının sayılması, bilhassa dili öğrenmeye başlayanlar için, çözülmesi ve ezberlenmesi güç bir durum yaratıyor. Fakat bunun yerine asıl ekin -ur, -ür (ünlü ile bitenlerde yardımcı -y- ile, msl. başla-y-ur) olduğu ve bunun bir devrede -ar, -er şeklini almış olduğu (kelime sonundaki -u, -ü seslerinin -a, -e şeklinde inkişâfı ile ilgilidir) ve daha sonra ünsüzler ile biten fiillerde ve ünlü uyumu umûmîleştikten sonra, ekin tek -r sesi gibi telâkkî edilmesinden, bu ekin muhtelif şekillerinin meydana geldiği anlatılabilir.” (Arat, 1955).

Arat'ın bu tenkidine Jansky tarafından cevap verilmiştir. Jansky'nin verdiği bu cevaptan bir kısmı şöyledir:

“Ana dili Türkçe olan bir öğrenci için fiil şekillerini teşkil etme kurallarının bu şekilde açıklanmasına ihtiyaç olmayabilir. Ancak Türkçeye

yeni başlayan bir yabancı için ise, böyle bir açıklama işe yaramaz.

Türk dil tarihi ile ilgili doğruluklara hâlel getirmemek üzere Rahmeti Arat tarafından seçilen ifade şeklinin zikredilen taleplerin hiçbirine uymadığı aşîkârdır. Burada yayınlandığı kadarıyla somut hâlde hiçbir kimse 2. şimdiki zamanın doğru teşkilini yakinen bilmiyor demektir. Sadece benim değil, bilâkis Türkçenin en eski ders kitabı yazarlarının görevi konulan kuralları tatbik etmektir. (Ben sadece kuralları tamamladım ve kuralların her kullanılan dil bilgisini kitaplarındaki tamamıyla bir tabîliği olduğu için, her şeyden önce şimdikiye kadar eksik olan bir listesini verdim.) Bunun aksi ise, dil tarihi ile ilgili zeyiller sayesinde bağlayıcı kurallar olmaksızın hâlihazırdaki şekil teşkillerinin dil pedagojisi bakımından onlarca yıl önce erişilen bir durum karşısında kesin bir gerileme ve tatbiki imkânsız olur.” (Jansky, 1956).

Bu arada eklerin öğretim sırasının tespit edilmesinde eklerden önce yardımcı ses bulunup bulunmamasının büyük rol oynadığını belirtmek gerekir. Çünkü LTS’de ilk olarak verilen ekler yardımcı ses almayan eklerdir. Meselâ ismin hâllerinden eksiz olarak bulunan yalın hâlden sonra ilk sırada çokluk ekine yer verilmiş ve bu eki isimlere doğrudan doğruya getirilen bulunma ve uzaklaşma ekleri takip etmiştir. Ayrıca ek fiilin geniş zamanının 3. şahıs ekleri ile **-iyor** şeklinde kabul edilen şimdiki zaman eki ve isimden isim yapma eklerinden **-daş** ve **-hane** de bu kapsamda değerlendirilebilir.

SONUÇ VE TEKLİFLER

Sonuç

Herbert Jansky’nin Türkçenin Avusturyalılara, daha doğrusu ana dili Almanca olanlara ve Almanca bilen yabancılara öğretimi konusunda yazdığı ve 1943’ten 1986’ya kadar tam 11 baskı yapan bu ders kitabı (LTS) nın, bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da gereken ilgiyi göreceği söylenebilir. Çünkü 19. asırda iktisadî ve siyasî güce paralel olarak dünyada en fazla konuşulan dil durumunda olan Türkçenin 21.

asırda eski itibarını tekrar kazanması kuvvetle muhtemeldir. Sovyetler Birliği’nin yeniden yapılanma süreci sonunda dağılmasıyla birlikte Türk dünyasının çok cazip bir duruma gelmesi ve dolayısıyla Türkçe öğrenmeye dönük çabaların artması bunun en büyük işaretidir.

Teklifler

1. Üniversitelerimizde Yabancılara lisans düzeyinde öğretim yapan “Türkçe Öğretimi Ana Bilim Dalı” kurulmalıdır. Bu ana bilim dalı kuruluncaya kadar yabancılara Türkçe öğretimi için öğretmen yetiştiren ana bilim dallarının programında Yabancılara Türkçe Öğretimi dersi seçmeli olarak yer almalıdır.
2. Türkoloji bölümü öğrencilerine iyi bir yabancı dil öğretilerek ya da yabancı filoloji öğrencilerine iyi bir Türkçe öğretilerek standart öğrenci kitlelerine uygun standart öğretici yetiştirilmelidir. Bu amaçla hâlen Türk Dili ve Edebiyatı, Yabancı Dil ve Edebiyatları ile Dil Bilim programlarında öğrenim gören ve aynı zamanda ileride yabancılara Türkçe öğretecek olan öğretmen adaylarının birbirlerinin programından ders alabilmeleri sağlanmalıdır.
3. Yabancılara Türkçe öğretimi konusunda Türkiye’de ve Türkiye dışında yapılan yayınlar takip edilmeli ve bunlar üzerinde çalışmalar yapılarak, yabancılara Türkçeyi daha iyi öğretme yolları aranmalıdır.
4. Üniversitelerde bir taraftan yeterli sayıda kaliteli dilci yetiştirilirken, diğer taraftan dil öğretimi konusunda ilmî çalışmalar yapılmalıdır. Bu konuda gerekirse yurt dışı kaynaklardan da istifade edilmelidir.
5. Türkçenin yabancılara öğretimi mutlaka bir plân ve programa kavuşturulmalıdır. Yapılacak bu plân ve programa göre ilk etapta yetişkinler için gramer kitapları, alıştırma kitapları, sözlükler ve okuma kitaplarından oluşan bir dizi kitap hazırlanmalıdır. Türkçe öğrenmek isteyen hemen her yabancı ana dili ne olursa olsun kendi ana dilinde yazılmış Türkçe öğrenim kitapları bulabilmelidir.

6. Yabancılar için hangi nesnelerin hangi fiillerle, hangi eklerin hangi kelimelerle kullanıldığını gösteren sözlükler hazırlanmalıdır. Bu sözlükler sadece kitap hâlinde değil, aynı zamanda bilgisayarda kullanılacak CD'ler şeklinde hazırlanmalıdır. Türkçe metinlerin dil bilgisi ve imlâsını kontrol edecek bilgisayar programları geliştirilmelidir.
7. Ekler öğretim açısından bir standarda kavuşturulmalıdır. Çok şekilli eklerin öğretiminde önce ekin bir tek şekli belirlenmeli ve o şekil öğretildikten sonra diğer şekiller ünlü ve ünsüz uyumlarına göre verilmelidir. Eklerin ilk olarak öğretilecek şekli tespit edilirken de, öğrencinin ana dilinde bulunan sesler dikkate alınmalı ve bu ilk şeklin mümkün olduğu kadar öğrencinin ana dilindeki seslerden meydana gelen bir şekil olmasına çalışılmalıdır.
8. Yabancıların Türkçe öğrenirken düştükleri hatalara bakıldığında, bunların daha çok eklerle ilgili olduğu görüldüğünden, Türkçenin yabancılara öğretiminde kullanılan metot ve tekniklerin buna göre gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra uygulanması yoluna gidilmelidir.
9. Yardımcı sesler konusu kelime ve ek öğretimi ile birlikte ele alınmalıdır. Hangi kelime ve ekten sonra hangi yardımcı seslerin geleceği bir kural dâhilinde ait olduğu yerde sunulmalıdır.
10. Kelime öğretiminde hareket noktası mutlaka ortak kelimeler olmalıdır. Bunun dışında kelimeler verilirken isim ve fiil dengesine dikkat edilmeli, öğretilecek kelimeler %20 oranında fiil, %80 oranında isimlerden oluşmalıdır.
11. Hem konuşma dili için hem de yazı dili için ayrı ayrı Türkçe kelimelerin sıklık derecesini gösteren araştırmalar yapılmalıdır. Bu araştırmaların sonuçlarına göre Türkçede sık kullanılan 2000 civarındaki temel kelime çıkarılmalıdır. Özellikle Türkçeye yeni başlayan yabancılar için hazırlanacak materyallerde bu kelimeler kullanılmalıdır.
12. Türkiye Türkçesinin, Cumhuriyet devrinde edebî, ilmî ve fıkî eserlerindeki ana kelime lüğatinin çıkarılarak, seçilmiş metinler içerisinde birkaç yüzden başlayıp derece derece yükselen, daha sonra binli seviyeye varan bir kelime kadrosu esas alınmak suretiyle okuma kitapları vakit geçirilmeden hazırlanmalı ve yabancılar Türkçe öğretimi bu kitaplara dayandırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- AKALIN, Şükrü Halûk; (1995), “+IA- Eki- nin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”, “**Türk Gramerinin Sorunları**” Toplantısı, Ankara, s. 91-99.
- AKSAN, Doğan; (1982), **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**. C. 3, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti; “Herbert Jansky, Lehrbuch der Türkischen Sprache, 2. Tab. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1954, 248 s.”, **Türkhyat Mecmuası**, XII,(1955) s. 277-280.
- AYDIN, Özgür; (1996), **Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi Öğretimi**. Ankara.
- BAŞKAN, Özcan; (1994), “Türkiye’de Yabancı Dil Öğretimi”, **Dil Dergisi**, s. 22 (AÜ TÖMER, Ağustos 1994), s. 39-46.
- CEMİLOĞLU, İsmet; (1994), **14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Bir Sentaks İncelemesi**. Ankara.
- DOĞAN, D. Mehmet; (1986), **Büyük Türkçe Sözlük**. Ankara.
- EKMEKÇİ, F. Özden; (1983), “Yabancı Dil Eğitimi Kavram ve Kapsamı”, **Türk Dili Dergisi**, S. 379-380 (Temmuz-Ağustos 1983), s. 106-115.
- ERGİN, Muharrem; (1981), **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul.
- ESİN, Emel; (1982), “Profesör Herbert Jansky (1898-1981)”, **Türk Kültürü** (S. 236, Yıl: XX, Aralık 1982), s. 895-897.
- GÜZEL, Abdurrahman; (1983), “Avusturyalı Türkolog Prof.Dr. Herbert Jansky”, **Millî Kültür**, (Nisan 1983), s. 26-30.
- JANSKY, Herbert; (1958), **Deutsch-Türkisches Wörterbuch**. Wiesbaden.
- JANSKY, Herbert; (1949) **Introduction au Turque**. Çev. Émile MISSİR, Paris.
- JANSKY, Herbert; (1949), **Éléments de langue Turque**. Çev. Émile MISSİR, Paris.
- JANSKY, Herbert; (1977), “Türk Halk Şiiri”. Çev. Abdurrahman GÜZEL, S. 4, **Dünya Edebiyatından Seçmeler** (Ekim 1977), s. 56-57.
- JANSKY, Herbert; (1943), **Lehrbuch der Türkischen Sprache**, Leibzig, 1943; Wiesbaden, 1954, 1955, 1960, 1970, 1873, 1980, 1986.
- JANSKY, Herbert; (1955), “Ahmet Zeki Velidî Togan”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan** (Maarif Basımevi, İstanbul) s. 17-31.
- JANSKY, Herbert; (1955), “Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad’ın Emniyet Politikası”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan** (Maarif Basımevi, İstanbul), s. 117-126.
- JANSKY, Herbert; (“Die Eroberung Syriens durch Sultan Selîm I.”, **MOG** 2 (1923-1926), s. 173-241.
- JANSKY, Herbert; (1958), “Spuren eines Kazaner Lokalausdruckes in Anatolien”, **Jean Deny Armağanı**, (İstanbul), s. 95-120.
- JANSKY, Herbert; (1956), Sprachunterricht und Sprachgeschichte in der Turkologie, **WZKM**, s. 97-103.
- JANSKY, Herbert; (1962), “Wardas Hochosmanische eine archaisierende Sprache?”, **WZKM**, s. 134-164.
- KARADUMAN, Aydan Ersöz; (1994), “Dil Öğretiminde Kaynakların Kullanımı”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 2 (Yeni Dönem, Bahar 1994), s. 1-5.
- KÖKSOY, Mümin; (1999), “Uluslararası Bilimsel Dergiler ve Bilig”, **Bilig** (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), S. 8, (Kış 1999) s. 1-11.
- KÖNİG, Wolf; (1993), “Almanca ve Türkçe’deki Çekim Düzenini Karşılaştırırken”, **VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri** (AÜD.T.C.F., 13-14 Mayıs 1993, Ankara), s. 115-122.
- KÜÇÜK, Salim; (1998), “Anadili Öğretiminde Türkçe Ders Kitapları ve Metot Meselesi”,

- Dil Dergisi**, S. 64 (Şubat 1998), s. 5-14.
- LANDMANN, Angelika; (1986), “Vorwort zur 11. Auflage”, Herbert Jansky, **Lehrbuch der Türkischen Sprache**, Wiesbaden.
- MUGHUL, Muhammed Yakup; (1979), **Modern Turkish For Beginners**. İstanbul.
- ÖNEN, Yaşar - C. Z. ŞANBEY; (1993), **Almanca-Türkçe Sözlük**. Haz. Vural ÜLKÜ, Ankara.
- ÖZAKPINAR, Y; (1978), “Çeviri Sorunları”, **Dilbilim II** (İÜ, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Fransızca Bölümü Dergisi (Yıl: 1977, İstanbul 1978), s. 197-213.
- SALMAN, Ramazan; (1998), “Türkçenin Zenginlikleri”, **Türk Dili**, S. 560 (Ağustos 1998), s. 152-160.
- SARIER, Rengin Ufuk;(1970), “Çağımızda Dil Öğretiminde Yenilikler Linguistik Metod”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** (1969, c. 2, Nu. 1-4, Ankara, 1970), s. 55-61.
- TANIŞ, Asım; (1988), “Türkçenin Yabancılarla Öğretiminde Bir Yöntem Denemesi”, **Dünyada Türkçe Öğretimi**, S. 1 (AÜ TÖMER, Mart 1988), s. 39-54.
- TÜRK DİL KURUMU; (1996), **İmlâ Kılavuzu**. Ankara.
- VANDEWALLE, Johan; (1998), “Avrupalılara Türkçe Öğretiminde Transformasyonel Bir Metot” **Dünyada Türkçe Öğretimi Dergisi**, S. 1 (AÜ TÖMER, Mart 1998), s. 55-62.
- WELLS, Charles;(1996), “Redhause’un İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce Sözlüğünün İkinci Baskısına Giriş”, London,1880’den Çev. Hüseyin ÇE- LİK, **Türk Dostu İngiliz Türkolog Charles Wells**. Ankara.
- ZÜLFİKAR, Hamza; (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**. Ankara.

**A CRITICAL APPROACH TO
"LEHRBUCH DER TÜRKISCHEN SPRACHE"
BY AUSTRIAN TURKOLOGIST HERBERT JANSKY**

Dr. M. Sani ADIGÜZEL
Gazi University. Research Assistant

ABSTRACT

The majority of the books on teaching Turkish as a foreign language have been written by foreigners due to the nature of the field. Among these foreigners is Austrian Turkologist Prof. Dr. Herbert Jansky, who, after working as a lecturer of the Turkish at Öffentliche Lehranstalt für Orientalische Sprachen in Vienna, wrote his book *Lehrbuch der Türkischen Sprache* (Coursebook for the Turkish Language) as the first stage of learning Turkish, largely basing his work on his experiences as lecturer. The work, first printed in 1943, enjoyed 11 editions 1986 his parallel with the appeal it received. Herbert Jansky wrote the book *Lehrbuch der Türkischen Sprache* in German so as to teach Turkish to Austrians. Consequently the work was intended, as the target readership, for Austrians who want Turkish and foreigners knowing German.

Lehrbuch der Türkischen Sprache, in which the Turkish instruction is handled at the sententious level and therefore small passages and dialogues do not exist, is a pedagogical grammar. The Turkish instruction is offered in 82 lessons in the book.

Except for the suffixes the most distinct feature of Turkish is the sound system. Since Turkish is an agglutinative language, in designing the 82 lessons these two features were primarily considered and just after the Turkish sounds were covered the suffixes were presented in a certain order. Taking frequency of use into account, totally 85 inflectional and derivational suffixes were included in the book.

Words are selected considering their frequency of the use. In this connection, about 2000 Turkish words are selected and attempted to be taught in sententious contexts by 82 lessons.

Based on the Grammar-Translation method, *Lehrbuch der Türkischen Sprache* is a type of work in which language teaching is tried to become non-monotonous by using various instructional and exercise techniques.

Key Words:

Herbert Jansky, Turkology, Teaching of Turkish, Turkish As A Foreign Language,
Grammar -Translation Method, Austria.

Критический подход к произведению австрийского тюрколога Герберта Янски под названием “Lerbuch Der Turkischen Sprache” (Учебник Турецкого Языка)

М. Сани Адыгюзель
Исследователь-ассистент в университете Гази

РЕЗЮМЕ

Книги, написанные для обучения иностранцев турецкому языку, конечно больше написаны со стороны иностранцев. Одним из них является австрийский тюрколог Герберт Янски. Опираясь на свой опыт работы над турецким языком в “Открытом Обучении Восточных языков” в Вене, он написал первую часть своего “Учебника Турецкого Языка”. Первый выпуск этой книги состоялся в 1943 году и вызвал большой интерес. Поэтому до 1986 года книга печаталась 11 раз. “Учебник Турецкого Языка” Герберта Янски ставил своей целью обучение турецкому языку австрийцев и был напечатан на немецком языке. Именно поэтому эта книга была рассчитана на австрийцев и иностранцев, владеющих немецким языком. В этом учебнике обучение турецкому языку составлено в виде отдельных предложений. Поэтому в данной книге отдельных рассказов и диалогов не имеется. План этого грамматического учебника состоит из 82 уроков.

Самая главная особенность турецкого языка - это фонетика и окончания. В этой книге учитывается то, что отношения между словами в турецком языке выражаются окончаниями. Эта особенность учитывается в плане 82 уроков и после фонетики обращается внимание на окончания. Учитывая сжатость произведения, в учебнике приводится пример только 85 склонений и спряжений с их окончаниями.

Слова выбраны по признаку частоты их применения. В этих рамках в учебнике имеется около 2000 турецких слов и все они даются в составе кратких предложений в 82 уроках.

“Лербух дер тюркишен шпрахе”, в котором за основу берётся метод грамматики и перевода, а также применяются различные способы обучения и упражнений, представляет собой произведение, которое старается вывести обучение языка из однотипного шаблонного порядка.

Ключевые слова:

Герберт Янски, тюркология, турецкий язык как иностранный, метод грамматики и перевода, Австрия.

AKADEMİK TOPLANTI HABERLERİ

MUSA CARULLAH BİĞİYEV TÜRKİYE'DE VE TATARİSTAN'DA ÇEŞİTLİ ETKİNLİKLERLE ANILIYOR

Kazan'lı Türk-İslâm Bilgini Musa Carullah BİĞİYEV, ölümünün 50. yılı dolayısıyla Türkiye'de ve Tataristan'da çeşitli kültürel etkinliklerle anılıyor.

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği yapılarak Türkiye'de ve Tataristan'da bu amaçla uluslararası sempozyumlar düzenlenmesi kararlaştırıldı.

6-7 Kasım 1999 tarihlerinde TDV Ankara Kocatepe Konferans Salonu'nda gerçekleştirilecek sempozyumda Bigiyev'in Kur'an, Sünnet, tasavvuf, fıkıh, akıl-vahiy ilişkisi, Türkçe'nin birliği, Türk dünyasının kültürel bütünlüğü vb. konulardaki görüşleri tartışılacak.

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı da, aynı amaçla Kayseri'de uluslararası bir sempozyum düzenleyecek.

Musa Carullah Bigiyev'in doğduğu ve yetiştiği yer olan Tataristan'ın Kazan şehrinde düzenlenecek sempozyumda da adigeçenin çeşitli konulardaki görüşleri tartışılacak ve bölgedeki kültür merkezlerine ziyaretler yapılacaktır.

Bilindiği gibi, Bilig'in 8.sayısında "**Musa Carullah Bigiyev -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri-**" adıyla bir tanıtım yazısı yayımlanmış; yazıda merhumun Rusya içinde ve dışındaki hayatı, mücadelesi, fikirleri, eserleri, bu eserlerden Türkiye kütüphanelerinde mevcut olanların listesi ve ilmî seyahatları anlatılmıştı.

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından düzenlenen Uluslararası Musa Carullah Bigiyev Sempozyumu Programı

Tarih : 6-7 Kasım 1999

Yer : Ankara TDV Kocatepe Konferans Salonu

06.11.1999

9.30-9.40 **Açılış ve Kur'an-ı Kerim**

9.40-9.50 **Namık Kemal Zeybek**
(A.Yesevi Ün. Mütevelli Heyet Başkanı)

9.50-10.00 **M. Nuri YILMAZ**
(Diyanet İşleri Başkanı ve TDV Mütevelli Heyet Başkanı)

10.00-10.10 **Mustafa Said YAZICIOĞLU**
(Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dekanı)

10.10-11.00 **Misafirlerin Konuşmaları**

I. OTURUM

Başkan: **Prof. Dr. M. Said YAZICIOĞLU**

Sekreter: **Dr. Seyfettin ERŞAHİN**

11.00-11.20 **Doç. Dr. Halis ALBAYRAK**
(Kur'an'ın Anlaşılması Konusundaki Görüşleri)

11.20-11.40 **Yrd. Doç. Dr. Kamil ÇAKIN**
Sünnet ve Hadis Konusundaki Görüşü

11.40-12.00 **Doç. Dr. Ahmet AKBULUT**
Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü

12.00-12.20 **Dr. İbrahim MARAŞ**
Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlâhiyenin Umumiliği Meselesi

12.20-12.40 **Doç. Dr. Şamil DAĞCI**
Fıkıh Anlayışı

12.40-13.00 *Dinlenme*
 13.00-14.00 *Müzakereler*
 14.00-15.00 *Öğle Yemeği*

II. OTURUM

Başkan: **Prof. Dr. Mehmet S. HATİPOĞLU**
 Sekreter: **Dr. İbrahim MARAŞ**
 15.00-15.20 **Dr. Mehmet GÖRMEZ**
İslâm'da Tecdid Geleneği ve Musa Carullah
 15.20-15.40 **Dr. Recai DOĞAN**
Maarif ve Usul-i Cedîd Hakkındaki Görüşü
 15.40-16.00 **Elif TEMİZYÜREK**
Türkçe'nin Birliği Hakkındaki Görüşleri
 16.00-16.20 **Semra ULAŞ**
İslâm'da Kadın Anlayışı ve Carullah'ın Hatun isimli Kitabı
 16.20-16.40 **Kazım SARIKAVAK**
Musa Carullah'ın Mantık Anlayışı
 16.40-17.00 *Dinlenme*
 17.00-18.00 *Müzakereler*

III. OTURUM

07.11.1999

Başkan : **Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ**
 Sekreter : **Dr. Mehmet GÖRMEZ**
 9.30-9.50 **Prof. Dr. Nadir DEVLET**
Siyasi Faaliyetleri
 9.50-10.10 **Doç. Dr. Hakan KIRIMLI**
İslâm Dünyasına Bakışı
 10.10-10.30 **Dr. Seyfettin ERŞAHİN**
Rusya Müslümanlarının Dini İdaresi Konusundaki Görüşleri
 10.30-10.50 **Yard. Doç. Dr. Ahmet KANLIDERE**
Ulema ve Aydınlarla Bakışı
 10.50-11.10 **Dr. İsmail TÜRKOĞLU**
Panislamizm-Pantürkizm ve Carullah
 11.10-11.30 *Dinlenme*
 11.30-12.30 *Müzakereler*
 12.30-14.00 *Öğle Yemeği*
 14.00-16.00 **DEĞERLENDİRME**
 Başkan : **Prof. Dr. İlber ORTAYLI**
Namık Kemal ZEYBEK
Prnf. Dr. Mehmet S. AYDIN
Prof. Dr. S.Hayri BOLAY

MÜZAKERELERE KATILACAK BİLİM ADAMI VE UZMANLARI

Prof. Dr. Mevlüt GÜNGÖR
Dr. S. RAHİMOV (Kazan)
Prof. Dr. İsenbike TOGAN
Prof. Dr. Halil İNALCIK
Prof. Dr. Nesimi YAZICI
Prof. Dr. Beyza BİLGİN
Dr. Yaşar KALAFAT
Doç. Dr. Bülent BALOĞLU
Doç. Dr. Remzi KILIÇ
Doç. Dr. Sait ÖZERVERLI
Nevzat KÖSOĞLU
Kemal GÜRAN